

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

J. Soltész Katalin—Bán Ervin: Mikor őket, mikor azokat?

Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja

Németh Ilona: A *Magyan?* kérdésre válaszoló „határozó”-s melléknév

F. K. F.: Újabb magyar halnevek

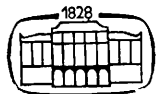
Turvai Ottó: A szabványos beszéd stílushatásának kérdéseihez

Molnár Zoltán: Színpadi realiztikus képek Krúdynek „A helyettes halott” című novellájában

Lévai Béla: Amerikanizmusok Lékai János írásaiban
† Soós Istvánné—Török Gábor: A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez

A. Jászó Anna: Megjegyzések a kiejtés tanításához

100

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

100. ÉVFOLYAM 1976. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

[FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>J. Soltész Katalin—Bán Ervin: Mikor öket, mikor azokat?</i>	257
<i>Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja</i>	262
<i>Németh Ilona: A hogyan? kérdésre válaszoló „határozóragos melléknév”</i>	269
<i>F.-K. F.: Újabb magyar halnevek</i>	285

Íróink nyelve

<i>Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez</i>	289
<i>Molnár Zoltán: Szürrealisztikus képek Krúdynam „A helyettes halott” című novel- lájában</i>	296
<i>Lévai Béla: Amerikanizmusok Lékai János írásaiban</i>	305

Nyelv és iskola

† <i>Soós Istvánné—Török Gábor: A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez</i>	309
<i>A. Jászó Anna: Megjegyzések a kiejtés tanításához</i>	316

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kovács Ferenc: Lazicius Gyula és a Prágai Nyelvészkör</i>	320
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Bokor József: A sopronkövesdi nyelvjárás zárt o-zásához</i>	331
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>K. Palló Margit: Ténfereg</i>	339
<i>Takács Lajos: Hőkütő — Flastromozás</i>	341

MAGYAR NYELVŐR

100. ÉVFOLYAM * 1976. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Mikor *őket*, mikor *azokat*?

I.

Szepesy Gyula (Nyr. 99 : 414) azt a nyelvhelyességi szabályt veszi revízió alá, amely szerint — az ő megfogalmazásában — „nemcsak emberekre, hanem állatokra és dolgokra is mindig személyes névmással kell hangsúlytalanul rámutatnunk, visszaatlnunk: egyes számban a ragos alakokban (*róla, benne, vele* stb.), többes számban ezenkívül a tárgysetben is (*őket*)”. Úgy vélem, joggal kételkedik e szabály megalapozottságában. Mindenestre feltűnő, hogy nyelvészeink elsősorban az *azokat* névmási alak hangsúlytalan használatát kifogásolják, a ragtalan *az, azok, az* egyes számú *azt* és a határozóragos *abban, attól, azzal* stb. alakokkal szemben türelmesebbek. Az sincs kellőképpen bebizonyítva, hogy az *ő* és az *az* névmás között nem az a fő különbség, hogy az egyik személyre, a másik dologra utal, hanem hogy az egyik hangsúlytalan, a másik hangsúlyos.

Az *az* névmás hangsúlytalan használatát Szepesy bőséges példatáron mutatja be. Meg kell jegyezni, hogy példái nem mind bizonyító erejűek, mert az idézetek egy részében a mutató névmás hangsúlyos (pl. „mend *ozhuz* járón vogymuk”, „Azt gondolja, kisasszony, oly könnyű férfiakat rászedni? Dejszen *azoknak* is van ám eszük”, „Csak a töredelmes szívűeket szerette. *Azokat* se nagyon”, „egy-két gilisztát is ástam nekik . . . *azokat* is huzigálták” stb.). Másrészt olyan nyelvi rétegekre is hivatkozik, amelyeket nyelvhelyességi kérdésekben nem szoktunk perdöntőnek tekinteni (publicisztika, sajtó, köznyelv). De az irodalmi és népnyelvi példák elég meggyőzően bizonyítják, hogy a mutató névmás hangsúlytalan visszamutató használatát nem lehet egyértelműen hibásnak bélyegezni.

Kérdésünk másik ága: igaz-e, hogy az *ő* névmás személyre és dologra egyaránt vonatkozik? Egyelőre hagyjuk figyelmen kívül a *benne, róla, vele* stb. személyragos határozószókat, amelyek a személyes névmás határozóragos alakjait helyettesítik, de a beszélő nem érzi őket szorosán az *ő* paradigmájához tartozónak. Átvizsgáltam a Petőfi-szótár cédulaanyagában az *ő* adatait. Az alanyeseti és birtokos jelzői *ő*, a többes számú *ők* és a tárgyragos *őt* és *őket* összesen kb. 2600 adattal van képviselve; ennek az adatmennyiségnek 95%-a személyre vonatkozik. 31 esetben vonatkozik a személyes névmás állatra — az állat mint mozgó élőlény szemléletünk számára inkább személy, mint dolog —, pl. „egy hiéna kiása siromból (. . .) *Ő* combom akarta megenni,

Én szívemet adtam oda” (Az őrült); „legkedvesebb Madaram a gólya (...) Még mikor bölcsőmben sírtam, ő már akkor Kerepölt fölöttem” (A gólya); „a madár nem nézi, Hallgatják-e *őtet* odalent” (Mit daloltatok még, ti jámbor költők?); „Vas-rostélyos kicsiny ketrecben áll Az oroszlán, a sivatag-király. Hagyjátok *őt* békében állani” (A rab oroszlán). 66 esetben az *ő* olyan dologra vagy jelenségre mutat, amelyet a költői szöveg megszemélyesítés formájában állít elénk, pl. „mi a hold? egy zsarnok király *ő*” (Azt hívém, hogy...); „ősszel a föld Csak elalszik, nem hal meg (...) Álmos *ő*, de nem beteg” (Itt van az ősz, itt van újra); „szelíd szellő vagyok (...) Csókot lehelek a bimbók ajakára (...) És *ők* szemérmesen levetik leplöket” (A szél); „Sír-jából fölássátok A holt időt, Hogy *őt* Babérokért árulhassátok” (Csalogányok és pacsirták).

Mindössze 27 esetben, a vizsgált anyagnak egy százalékában mutat az *ő* névmás olyan dologra, amely nem mozgó élőlény és megszemélyesítve sincs. Ebből 8 a birtokos szerkezet régies nyomósítása, már Petőfinél archaizmus, pl. „nagy az én szívemnek *ő* gyönyörűsége” (Arany Jánoshoz), olykor tréfás használatban, pl. „csókolom a Babel tornyának az *ő* képmását, a te ormányodat, oh Jankó!” (levél). Két egyes számú tárgyragos alak: „Letörtem egy rózsát s magammal hoztam *őt*” (Szécsi Mária); „a Szinyva (...) vize sötétzöld, minthogy tükre az *őt* környező bércek erdejének” (Úti levelek). Végül 17 példa van az *őket* alaknak arra a használatára, amelyet nyelvvelésünk az *azokat* helyébe állít, pl. „Szép a hír és jó a kincs, És hogy *őket* ne kívánnám, Abból ugyan semmi sincs” (Merengés); „Futó folyam hullámai Az ember miljom vágya; Perc hozza *őket*, perc ragadja el” (Futó folyam hullámai...); „leoldozták kardjaikat (...) Király előtt le is rakták, Oda rakták *őket* sorba” (Kont és társai); s hogy prózai példát is idézzünk: „elhiszem, hogy silányak azok a versek (...) hanem azért csak írd le *őket*” (levél). Ha ehhez a 17 adathoz hozzászámítjuk az állatra vonatkozó és megszemélyesítés értékű *őket* adatait, összesen 40 előfordulást találunk. Az *ő* névmás dologra vonatkozó használata tehát ritka kivétel.

Használja Petőfi az *azokat* névmási alakot is hangsúlytalan visszamutatásra, mégpedig 30 esetben, tehát gyakrabban, mint a megszemélyesítő érték nélküli *őket* alakot. A Szepey idézte példákat ilyenekkel egészíthetjük ki: „És ne mondja senki, hogy a pusztá nem szép! Vannak szépségei, De *azokat*, mint a szemérmes lyány arcát, Sűrű fátyol fedi” (A gólya); „Semhogy újítólag kezeit tenné rá, Inkább tüstön-tőből *azokat* kívágná” (A táblabíró); „Túl volt immár az iskolákon, Régen kijárta *azokat*” (Az apostol); prózai szövegben: „az ézengés meg akarja repeszteni a sziklákat, és ledönteni *azokat* a magasból” (A hóhér kötele).

Azt a tanulságot vonhatjuk-e hát le, hogy nagy nemzeti klasszikusunk nyelvhasználatában a személyes névmás és a mutató névmás használata között nincs különbség? Korántsem, de ezt a különbséget, úgy látszik, nem ott kell keresni, ahol eddig kerestük.

A hangsúlytalanul visszamutató *őket* és *azokat* előfordulása még a Petőfi-szótár több százezernyi adatot tartalmazó anyagában is elenyészően csekély. Problémánk azonban nem is korlátozódik pusztán a többes számú tárgyestetre; ki kell tehát terjesztenünk vizsgálódásainkat a személyragos határozószókra és a határozóragos mutató névmásokra. Hasonlítsuk össze a következő mondatokat:

nál 87%-ban, Veresnél 95%-ban, Némethnél 76%-ban áll az állítmány, illetőleg a határozó fölé rendelt mondatrész után, a mutató névmás pedig — a szerzőknek ugyanebben a sorrendjében — 63, 75, illetőleg 76%-ban előtte. Különösen tanulságosak az ilyen együttes előfordulások, mint pl. Kosztolányinál: „[megszorította a kezemet,] olyan erőt *adott vele*, hogy *azzal* akár villamosgépeket is *lehetne hajtani*” (i. m. 23); „Nem közönséges vár volt ez. (. . .) Hosszú, boltíves folyosók *futottak rajta* végig (. . .) Árokkal vették körül. *Abba bevezették a tengert*” (uo. 265); Veres Péternél: „leásott (. . .) két erős ágast, *azokat összekötötte* egy erősebb akácgerendával (. . .) és akkor szép sorban rissz-rossz gerendákat *állongatott hozzá*” (i. m. 54); „adtak (. . .) egy holdat a tartalék földből, de *az* már más helyen *van*, csak a baj *szaporodik vele*” (uo. 55).

Azt a következtetést vonhatjuk le tehát, hogy *szórendi probléma* val van dolgunk. Az ilyen típusú mondatok: „Hibákat követtünk el, de kijavítottuk *azokat*” nem azért bántják nyelvérzékünket — bevallom, az enyémet is bántják —, mert az *az* névmás nem való hangsúlytalan visszamatató használatra, hanem azért, mert nem való a mondat végére. Nemcsak így alakíthatjuk át: „Hibákat követtünk el, de kijavítottuk *őket*”, hanem így is: „Hibákat követtünk el, de *azokat* kijavítottuk”. Ez azonban szintén bántó lenne: „Hibákat követtünk el, de *őket* kijavítottuk.” Igeneves szerkezet esetében — ideértve a jövő időt is — a ragozott ige (segédige) és az igenév között mindkét névmás egyaránt állhat: „ki fogjuk *őket* javítani” vagy „ki fogjuk *azokat* javítani”, „ki kell *őket* javítani” vagy „ki kell *azokat* javítani”.

Sajnos, azzal, hogy az *őket* kontra *azokat* perét a szórend problémakörébe utaljuk át, a használatukra vonatkozó nyelvhelyességi szabályt egyáltalán nem tesszük egyszerűbbé, közérthetőbbé, hiszen a szórend törvényei, mint tudjuk, rendkívül összetettek. Többek között az úgynevezett nyomatékos szórend, a kérdő, a felszólító, a tagadó mondat szórendje az állítmány mögé vetheti a mutató névmást is — az előfordulásoknak az a 20–30%-a, amelyben a mutató névmást hátul találjuk, többségében ilyen, pl. „a szántási kölcsön (. . .) nem ért ki ilyen messzire, *voltak arra* szeresek (. . .) közelebb is” (Veres i. m. 45), „35 000 éves, se kevesebb, *se több annál*” (Kosztolányi i. m. 48). Másfelől a melléknévi igenevek csak maguk előtt tűrik meg a vonzatot, ezért a személyes névmás és a személyragos határozószó is eléjük kerül, pl. „nemcsak a világban már megvalósult lehetőségeket kell megcsodálnia, hanem *a benne még ottlappangókat* előhívnia” — s az író arányérzéke ugyanilyen szórendi felépítéssel folytatja a mondatot: „s *belőlük* magát minél különbbé *megalkotnia*” (Németh i. m. 54). A szórendnek e finomságai, jórészt megfogalmazatlan törvényszerűségei is bonyolítják a névmások és határozók elhelyezkedését.

Szigorú nyelvhelyességi szabály helyett inkább csak egy egyszerű nyelvhelyességi *tanácsot* tudunk megfogalmazni, és ez így hangzik: Ha más megoldás nincs, kerüljük a hangsúlytalanul visszamatató *az* névmás ragos alakjait a mondatnak az állítmány utáni részében, főként pedig a mondat végén.

J. Soltész Katalin

II.

Véleményem közelebb áll Kemény Gáboréhoz („Köznyelvi hibák — sportnyelvi hibák”) az *ő/azt, őket/azokat* stb. kérdésében — mégis tanulságosnak tartom Szepesy Gyula fejtegetését. Való igaz, hogy egy nyelvi hiba elleni harc közben nem szabad az ellenkező végletbe, a purizmusba vagy akadémikus merevségbe sodródni. Abban is mindenképpen igaza van Szepesy Gyulának, hogy az *őket* és *azokat* között bizonyos esetekben árnyalati, hangulati, stílári különbség lehet. Gyanúm szerint éppen itt kell keresni a nyelvvédelem bizalmatlanságának fő okát. A mutató névmás használata gyakran ünnepélyes vagy a mindennapinál emelkedettebb légkört ad a mondatnak. A tanulmány Mikszáth-idézete például ezt bizonyítja: „Add elő mentségedet, miért gyilkoltál. Az isten *azokat* figyelembe veszi.” A legmagasabb erkölcsi kérdéstről, az emberi élet létjogáról, illetőleg elpusztításáról van szó. Ám, figyeljük meg: szónoklatokban, sajtóban gyakran kap a mutató névmás használata miatt a mondat álpatetikus, helyén nem való „ünnepélyes” színezetet. A nyelvi érzékeny hallgató a fennhéjázást, fontoskodást, a semmit-nem-mondás leplezésének szándékát érzi ki belőle.

Szepesy Gyula első példái nem győznek meg. A Bibliából veszi *őket*, *annak* szövegét pedig latinból, görögéből fordították. A fordítások mondat-szerkesztését, szóhasználatát régen nagyon befolyásolta az eredeti.

Szepesy Gyula idézi az én tapasztalataimat is (421). Ezekkel kapcsolatban néhány megjegyzést kell tennem. Az első idézet dolgában teljesen egyetértünk. A többiből most csak egyet ismétel meg, azon az egyen meg tudom magyarázni, mire gondolok. „A boy picked up a football and ran away with it.” Helytelenítettem, hogy a tanuló az utolsó szókapcsolatot így fordította: szaladt *azzal* — én helyesebbnek véltem: szaladt *vele*. Úgy gondolom, a tanuló nem „a saját nyelvérzékére támaszkodva” választotta a mutató névmást, hanem a következő okok miatt.

1. A régebbi nyelvkönyvek a *them, les* stb. tárgyalásakor vagy a szószedetben megadták a névmás magyar jelentését, többnyire így: '*őket, azokat*'. Értelemszerűen a *with it*-re vonatkoztatva: '*vele, azzal*'.

2. Az *azzal* két elemből áll: névmásból és határozói viszonyjelölőből. Pontosan úgy, mint a *with it*, csak az elemek sorrendje fordított. A *vele* szónak azonban más a szerkezete; az angol szókapcsolatot az *azzal* tükrözi pontosabban, tehát fordításkor ez a kényelmesebb.

3. A kifogásolt *azzal* a felelés műpatetikus légkörében hangzott el. Ha ugyanezt a mondatot angol eredeti nélkül, a folyosón, saját élményének elbeszéléseként mondja el tanítványom, biztos, hogy így fejezte volna be: „... és szaladt vele.”

Azóta megfigyelhettem ugyanezt a folyamatot ellenkező irányban is. Hallgatóimnak a következő mondatot kellett oroszra fordítaniuk: „Az üzemek kutatási megbízásokat adnak az egyetemnek, és az egyetem teljesíti *azokat*.” (Nem én szerkesztettem.) A hallgatók nagy része a névmási tárgyat *me* formában fordította, holott az orosz az *ux* névmási tárgyat kívánta. Az *azokat* tehát félrevezette a hallgatókat; ha a szöveg szerkesztője az *őket* tárgyesetet adja meg, ezt a hibát el lehetett volna kerülni. Jobb lett volna magyar nyelv-helyességi szempontból az *őket*? Biztos nem vagyok benne — de oroszban — de oroszban nem lett volna. (Talán így felelt volna meg legjobban: „... az egyetem pedig *ezeket* teljesíti.” V i s z o n y l a g o s a n legjobb megoldás, mert a mondat

izoláltsága és információszegénysége volt a fő baj. Egyébként kár, hogy az ez névmás szerepének a szerző nem szentelt nagyobb figyelmet.)

A Magyar Nyelvből idézett példáim orosz, francia és angol nyelvűek voltak, mert ezeket a nyelveket tanítottam. Kimaradt tehát a latin és a német, éppen az a két nyelv, amelyik hosszú időn át gondot okozott a nyelvvédelemnek. Mivel a németben a *das* névmási tárgyként is használatos, az *öt/azt* ügyében nem lehet teljesen kizárni az idegen hatás gyanúját.

Amit a nyelvvédelem demokratizálásáról olvastam a tanulmányban (hivatkozás Szépe Györgyre és Szende Aladárra), azt elvként nem tudom elfogadni. A nyelvrontás ugyanis antidemokratikus, rendszerint egy *k i s e b b - s é g* nyelvhasználatából indul el, társadalmi okok miatt, és a társadalmi-szakmai kapcsolatok csatornáin jut el a többséghez. A nyelvvédelem kötelessége, hogy — purizmus nélkül — felvértezze a többséget, elsősorban a diákifjúságot a nyelvi önkényeskedéssel szemben.

Jelenleg mint egyetemi nyelvtanárnak főként fordítást kell tanítanom. Ezért Szepesy Gyula írása igen tanulságos volt számomra, és tanári munkámat kissé módosítani fogja. De, bár a mutató névmást nem üldözöm, sok esetben ezután is a személyes névmást és a vele kapcsolatban álló határozószókat (*neki, róla* stb.) részesítem előnyben. Meggyőződésem szerint ez felel meg mind a nevelés, mind a fordítás érdekeinek. Bán Ervin

A magyar beszédhangok ajakartikulációja*

1. A szabatos hangképzés, azaz a beszédhangoknak a nyelvi norma határain belül történő szabályos megformálása nemcsak esztétikai szempontból fontos, de adott esetben elengedhetetlen a pontos megértéshez. A kiejtés tökéletlenségére, a terjedőben levő ejtésbeli pongyolaságokra, s a gyakori beszédhibákra hívta föl a figyelmet az 1965-i egi kiejtési konferencia, s ezt szolgálják az évente többször, különböző szinteken megrendezett szépkiejtési versenyek. E téren mind több és több feladat vár a pedagógusokra az óvodás szinttől egészen az egyetemekig. A gyakorlati munkának azonban elengedhetetlen előfeltétele az elméleti megalapozottság, amelyhez a kutatók különféle módszerekkel folytatott kísérletek leírásával járulnak hozzá.

2. A magyar beszédhangok ajakartikulációjának problematikája nem új keletű a szakirodalomban. Némi túlzással mondhatjuk, hogy a hangtannal foglalkozó munkák szinte mindegyikében találunk utalást az ajkak mozgására. Ezek azonban többnyire a vizuális megfigyelés szintjén állnak, gyakran nem is ölelik fel a teljes hangzórendszert (vö. Bakó Elemér: A magyar magánhangzórendszer fiziológiai vizsgálatához. NyK. 51; Balassa József: A magyar hangok képzése. NyK. 21. ;Vértes O. András: A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor. NyK. 66. stb.). Csak az utóbbi időben olvashattunk olyan dolgozatokat, amelyek az eddigieknél pontosabb, objektivebb adatokat közölnek. Jelen munka célja nem az ilyen jellegű vizsgálatok eredményeinek összefoglalása és bemutatása, hanem az eddigiek ismeretében egy más jellegű módszerrel véghezvitt kísérletsorozat eredményeinek közlése és értékelése. Az eközben felmerült problémák ismertetésével a további vizsgálati terület kijelölése, s a magyar hangok ajakartikulációjának még egzaktabb leírása a célunk.

* Ez a dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó leíró hangtani kutatásokhoz kapcsolódik. A kísérleteket Bolla Kálmán végezte.

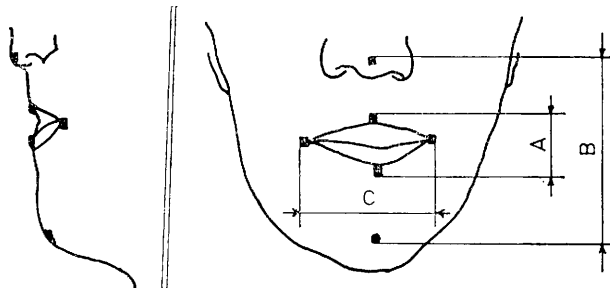
3. Ajakartikulációs szakirodalmunk vizsgálati módszerek tekintetében nem gazdag. A megfigyelésen túl számszerű eredményeket rögzítettek az eszközös kísérleteket végző kutatók (vö. Hegedűs Lajos: Mozgóképfelvételek az ajkak mozgásáról artikuláció közben. NyK. 48 : 270—3; Szende Tamás: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. 71 : 343—85; Kassai Ilona: A francia és magyar magánhangzók képzésének kontrasztív vizsgálata. NyK 73 : 441—5; Kemény Ferenc—Subosits István: A magyar magánhangzók ajakartikulációjának miográfikus vizsgálata. GyógypedTFÉvk. 5 : 409—22; Subosits István: A magyar magánhangzók ajakartikulációjának jellemzőiről. GyógyPedTFÉvk. 4 : 423—56). Hegedűs Lajos mozgófényképezés, azaz film segítségével próbált az ajkak mozgásának változásairól mérhető információkat szerezni. Munkájában mm-ben közli a magyar magánhangzók ajakállásainak méreteit. Szende Tamás szavakat vesz filmre, s ezekből méri ki hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben az egyes hangok ajakartikulációjára jellemző méreteket. Felveszi az összes mérhető távolságot, képzésminimumot és -maximumot ad.

Kísérletünkhöz adatközlőinket megfelelő válogatás után jelöltük ki. Az adatközlő állványon elhelyezett fényképezőgép előtt ült; fejét, valamint az archoz illesztett, profilképet adó tükröt rögzítettük. A kísérleti személy arcán ún. viszonyítási pontokat helyeztünk el, amelyek egységessé tették a későbbi méréseket. Hasonló megoldást használt kísérleténél Subosits István a magyar magánhangzók ajakartikulációjával kapcsolatban. (Dolgozata a legújabban megjelent ilyen témájú mű.) Szende Tamásnál a fényképek mellé rajzolt koordináta-rendszerek töltik be ezt a funkciót. A hangokat izolált ejtésben rögzítettük a filmkockán oly módon, hogy az izolált ejtést a felvételre kerülő hang természetes hangsorban való ismételt hangoztatása előzte meg. Ezután fényképeztük le a jellemző képzésmozzanatot.

Kísérletünk hátránya, hogy a profilképen látható és jellemző előre-csücsörödés mértékét egyértelmű viszonyítási pont hiányában egzaktan nem tudtuk kivetíteni. (Ezt az alkalmazott tükrök optikai torzítása miatt kellett elhanyagolnunk.) Jelen dolgozatban a rendelkezésre álló anyagból egyetlen adatközlőnek a teljes magyar hangállományt felölelő adatait dolgoztuk fel. További célunk, hogy közreadjuk a többi kísérleti alannal végzett vizsgálatok eredményeit, valamint a képmagnetofonos felvételek (audiovizuális labiogramok) elemzéséből nyert megállapításainkat is, hogy ezáltal hitelesebb képet rajzolhassunk a magyar beszédhangok ajakartikulációjáról.

A kiválasztott adatközlő 21 éves bölcsészhallgató. Bonyhádon született, néhány hónapos kora óta Budapesten él. Sem ő, sem környezete nyelvjárást nem beszél. Kiejtése tiszta, labiális színezetű, erőteljesen artikulál.

A statikus felvételekről mm-ben mért adatokat az általánosítás érdekében százalékosan adtuk meg, az ajkak nyugalmi helyzetében mért értéket véve 100%-nak. A viszonyítási pontok elhelyezkedése:

II. Az ajakartikuláció vizsgálatakor nyert adatokat a magyar hangzó-állomány hagyományos felosztásában (magán- és mássalhangzók) vizsgáljuk. A részletekben is ezt a rendszert vesszük alapul, hogy ezzel mintegy kiegészítsük a hangok képzéséről meglevő tudásunkat.

1. Az ajkak működését a magánhangzóknál tehát időtartamuk szerint, a nyelv vízszintes ill. függőleges mozgását tekintve, valamint a labiális-illabialis megfelelés szerinti csoportokban vizsgáljuk.

a) A normatív köznyelvi kiejtésben meglevő öt időtartam szerinti magánhangzópár elemzésünkben egygel bővül, mivel adatközlőnk ejti az *ë* hangot, vö. *i-i.*; *e-e.*; *y-y.*; *ø-ø.*; *u-u.*; *o-o.*.*

Rövid—hosszú	A (%)	B (%)	O (%)
i—i:	127—127	108—111	118—119
e—e:	145—136	112—112	103—120
y—y:	136—127	108—108	89—86
ø—ø:	145—145	108—111	93—86
u—u:	127—136	105—108	96—86
o—o:	145—141	105—111	93—86

1. táblázat

A rövid—hosszú szembenállás megmutatkozik az ajkak artikulációjában is. Az alsó és felső ajak távolsága egyenlő (*i-i.*) vagy a hangpárok hosszú tagjánál kisebb (*y-y.*). Az illabiális hosszú hangoknál a két ajak alkotta rés, a labiálisoknál pedig az ajkak alkotta kör nagysága változik: a rés megnyúlik, a kör átmérője rövidül. Az orrcsücs-állcsücs között mért távolságok egyenlőek (*y-y.*) vagy a hosszú hangnál hosszabbak (*ø-ø.*). A már említett előrecsücsörödés felvételeinken egzaktan nem mérhető, azonban az ajkak jól látszó vízszintes mozgása, tehát az előrecsücsörödés mértéke a hosszú hangoknál erőteljesebb. Eredményeink tehát megerősítik, hogy a hosszú-rövid szembeállításban az ajkak artikulációja hozzájárul a kvantitást kísérő hangszínbeli különbséghez.

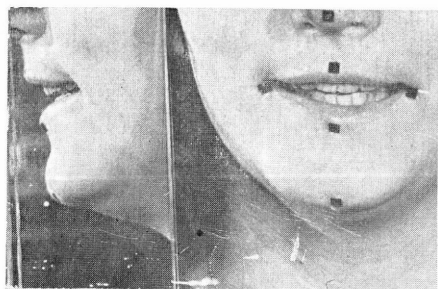
b) A nyelv előre-hátra mozgása szerinti osztályozásban a hangok összevetésekor azt tapasztaltuk, hogy az alsó és felső ajak távolsága egyenlő vagy a palatális hangoknál a nagyobb. Az ajkak artikulációja az ún. magas hangoknál erőteljesebb, amit a többi távolság mérete is mutat. Az előrecsücsörödés mértéke látszólag megegyező, a pontos értékekhez azonban mért adatok szükségesek.

c) A nyelv felülről lefelé haladó mozgásával, illetve a zárt—nyílt artikulációval arányosan nő az alsó és felső ajak közti távolság. Határértékek: a felső nyelvállásúaknál **127—136**, a középsőknél **136—145**, az alsóknál **177—218**, a legalsó nyelvállású a: hangnál 250%. Az orrcsücs-állcsücs és a szájzugok hossza kiegészíti egymást. Az itt mért adatok határértékeinél sok átmenetet tapasztaltunk. A lefelé irányuló függőleges mozgással arányosan nő a profilképen látható előrecsücsörödési hossz is.

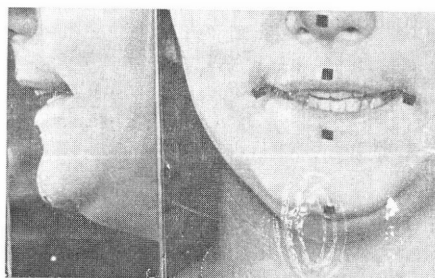
* A magyar beszédhangok fonetikus átírására az APhI jelrendszerét használjuk.

A magyar beszédhangok ajakartikulációja

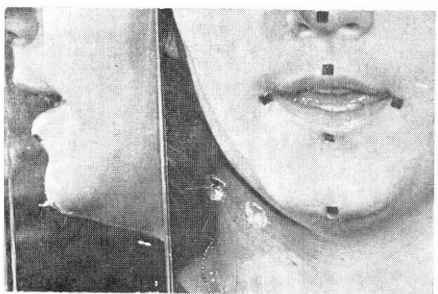
A) Magánhangzók labiogramjai

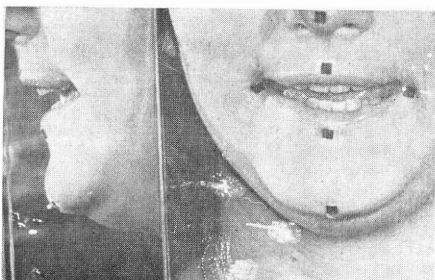
[i]

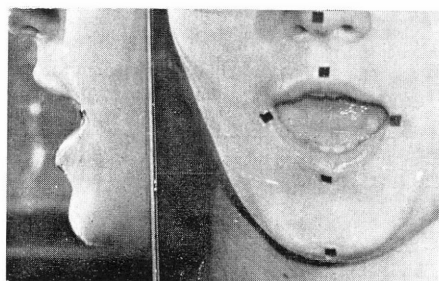
[i:]

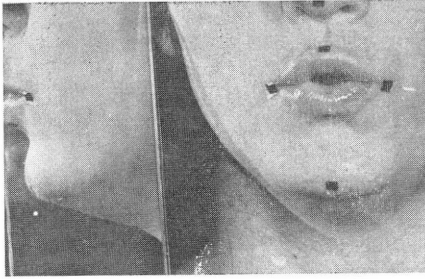
[e]

[e:]

[ɛ]

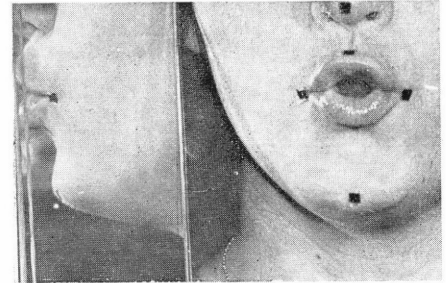
[y]

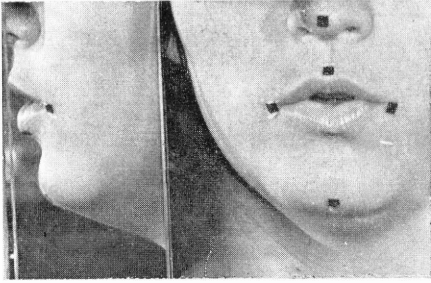
[y:]

[ø]

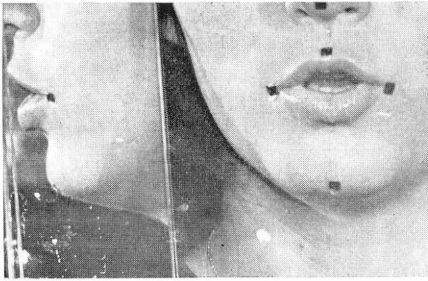
[ø:]

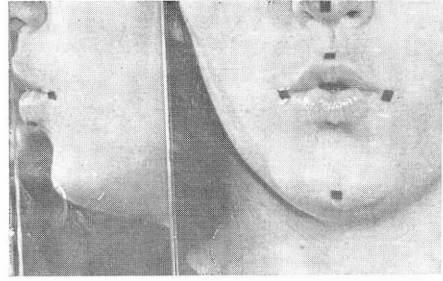
[u]

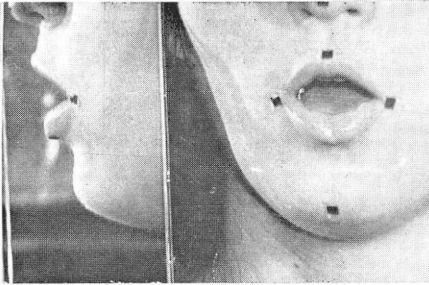
[u:]

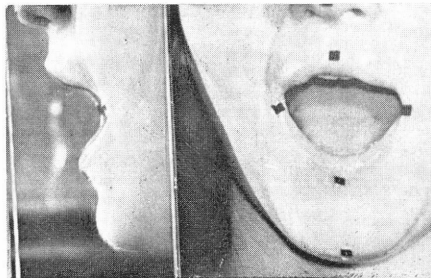
[o]

[o:]

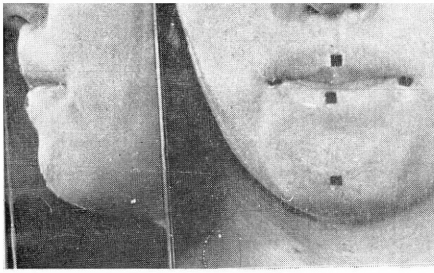

[ɔ]

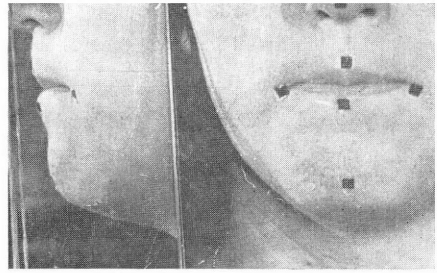

[ɑ]

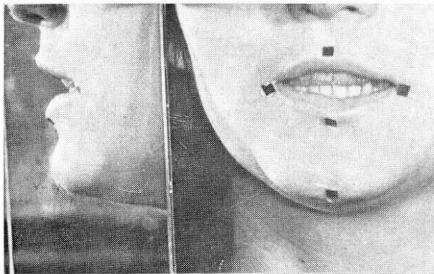
B) Mássalhangzók labiogramjai

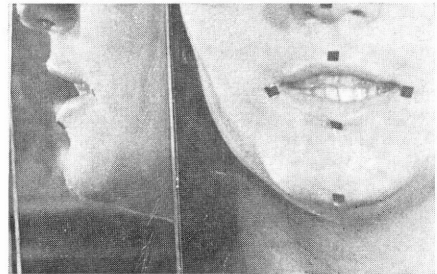
[p]

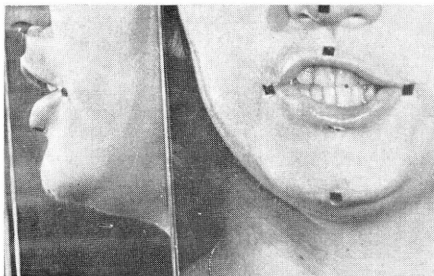
[b]

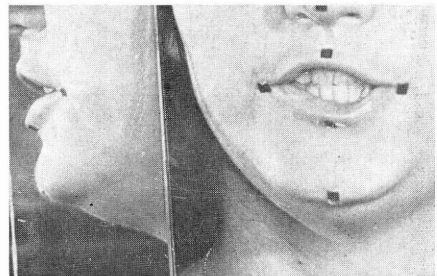
[t]

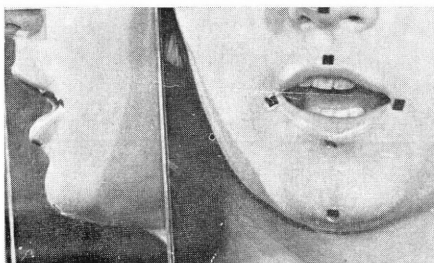
[d]

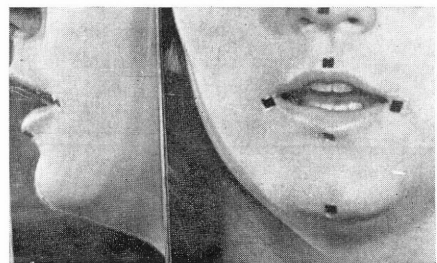
[c]

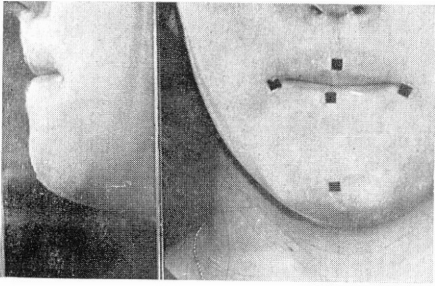
[j]

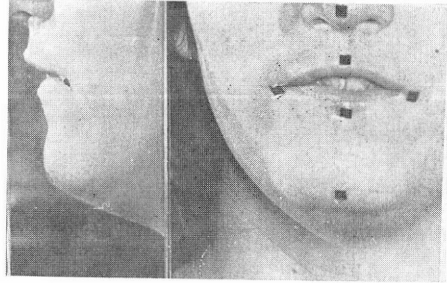
[k]

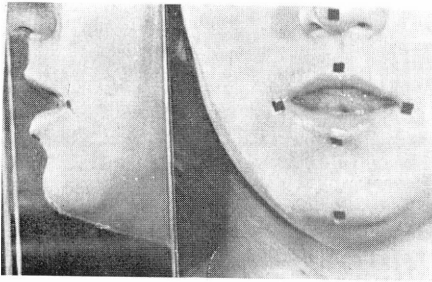
[g]

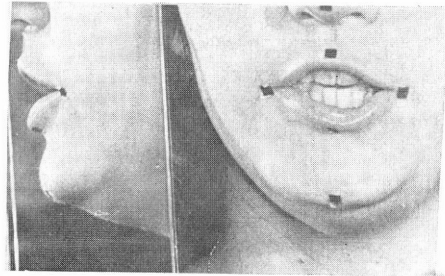
[m]

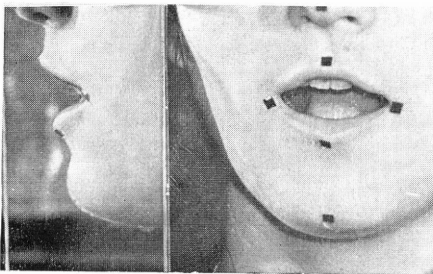
[ŋ]

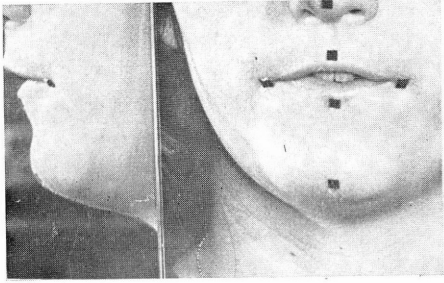
[n]

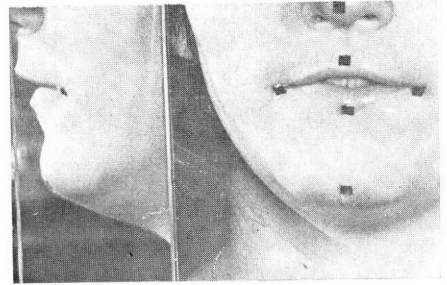
[ɲ]

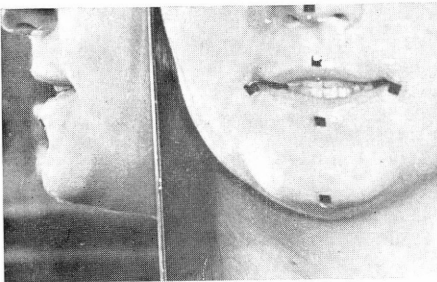
[ŋ]

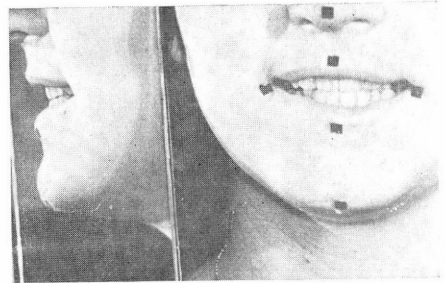
[f]

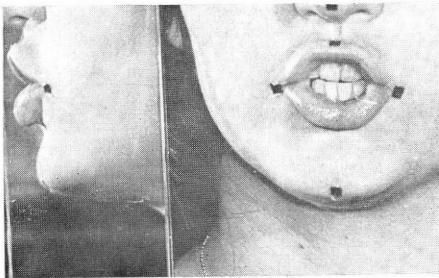
[v]

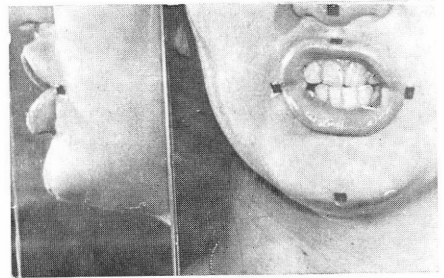
[s]

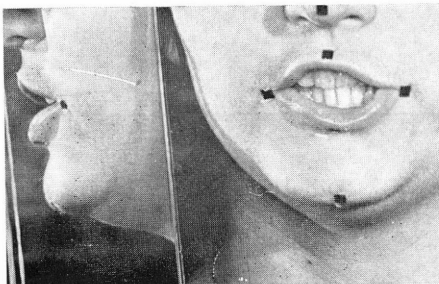
[z]

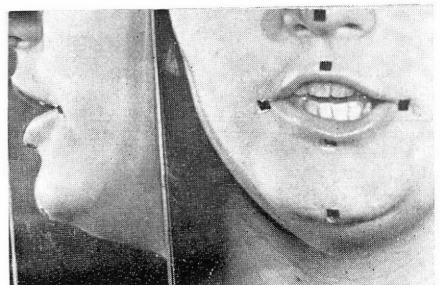
[ʃ]

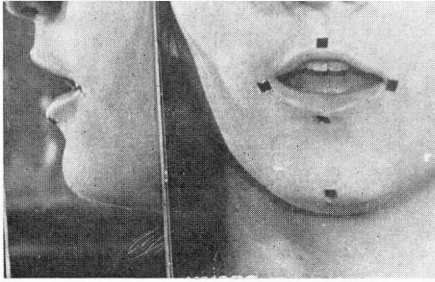
[ʒ]

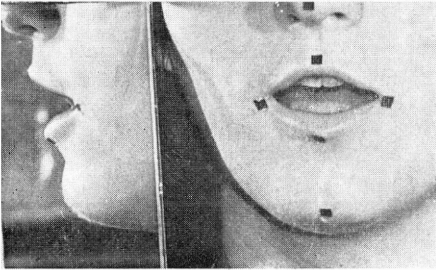
[ç]

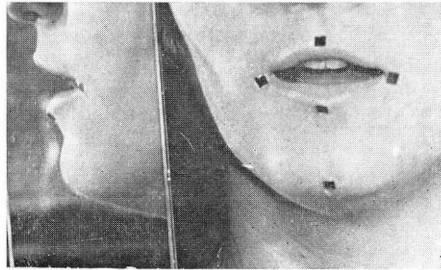
[j]

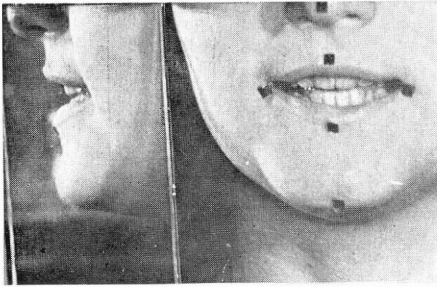
[x]

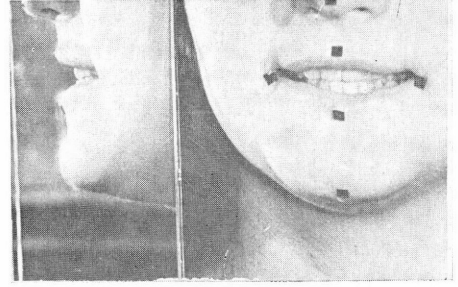
[h]

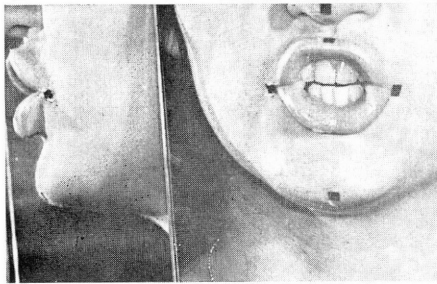
[s]

[ts]

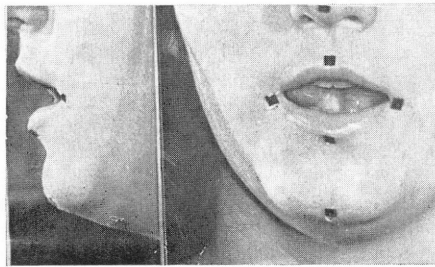
[dz]

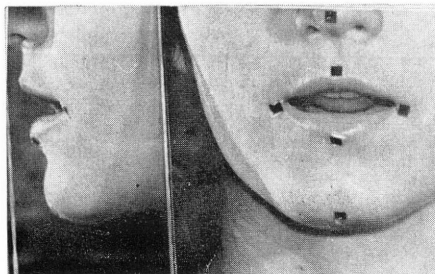
[tʃ]

[dʒ]

[l]

[r]

Felső — középső — alsó	A (%)	B (%)	C (%)
i-e —ε	127—145—218	108—112—135	118—103—100
i:-e: —a:	127—136—250	111—112—146	119—120—103
y-ø	136—145	108—108	89—93
y:-ø:	127—145	108—111	86—86
u-o —o	136—145—177	105—105—122	96—93—89
u:-o:	127—141	108—111	86—86

2. táblázat

d) A labiális-illabiális megfelelésnél szembevetendő a szájjugok távolságának alakulása. A labiális tagok rövidebbek, az illabiálisok hosszabbak a nyugalmi helyzetben adódó távolságnál. Az orrcsúcs és állcsúcs közti távolság hozzávetőlegesen megegyezik. Az alsó és felső ajak távolsága egyenlő vagy a labiális hangoknál nagyobb. (Az *e* hangnál mért *A* érték, amely hosszabb, mint az *o*-nál, valószínűleg az adatközlő labiális színezetű ejtésének jelentkezése.) Az előrecsücsörödés természetesen a labiális hangoknál erőteljesebb.

2. A mássalhangzókat zöngéesség—zöngétlenség tekintetében, valamint a képzés helye és módja szerinti fölosztásban vizsgáljuk.

a) A zöngéesség szerinti hangpárok értékeit elemezve azt láttuk, hogy a zöngje jelenléte az ajkak artikulációjával nincs közvetlen összefüggésben. (A zöngés-zöngétlen hangpárokat l. a 8., 10., 11. táblázatban.) Ugyancsak elenyésző a különbség az ajkak vízszintes mozgásában. Többségükben a zöngétlenek előrecsücsörödése kissé erőteljesebb.

b) A képzés helye szerinti csoportokban a mássalhangzók a következő eredményeket adták:

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
b	91	105	103
p	89	105	103
m	82	108	103

3. táblázat

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
m	109	108	107
v	104	104	105
f	104	105	105

4. táblázat

A labiális hangok százalékos adatai jelentős eltérést nem mutatnak. Ugyanerre az eredményre vezettek a labiodentális csoport hangjainál végzett mérések.

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
t	145	113	105
d	145	113	105
n	154	114	100
s	132	111	111
z	141	111	114
ts	145	113	112
dz	136	111	114
l	168	145	98
r	145	113	100

5. táblázat

A dentialveoláris hangok rokonságát nemcsak az azonhelyi képzés, de az ajakmozgás is kifejezi. Legszembetűnőbb ez az orrcsúcs — állcsúcs hosszában amelynek határértékei az *l* hang kivételével (vö. adatközlő labiális ejtése) 111—114%. Hasonló az értékmegoszlás a szájjugok hosszánál: 100—114%. A valamivel nagyobb eltérést az alsó és felső ajak távolságának jelentősebb váltakozása eredményezi, határértékei: 132—154%. Mindez arra enged következtetni, hogy az alveoláris mássalhangzók jellemző ajakmozgása első-sorban az alsó és felső ajak távolságának változása, másodsorban a szájjugok hosszának alakulása.

Postalveoláris hangjaink értékeit l. a 10. és 11. táblázatban. Képzéshelyük közel esik az alveolárisokéhoz, következésképp az ajkak működése is rokon. Minimális az eltérés az orrcsúcs-állcsúcs hosszában: 105—111%. A nyugalmi helyzettel egyeznek vagy azt közelítik meg a szájjugok hosszának határértékei: 96—100%. Az alsó és felső ajak távolságának hossza lényeges eltéréseket mutat az egyes hangoknál: 164—182%.

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
j	150	112	103
X'	154	111	107
j	154	112	107
J	146	109	107
C	154	109	107

6. táblázat

Minimális az eltérés a palatális hangoknál mért állkapocs-nyitásszög távolságában és a szájjugok hosszában. Valamivel jelentősebb az eltérés az alsó és felső ajak közt mért adatokban, ennek határértékei: 146—154%

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
k	163	119	98
g	154	114	100
ŋ	168	122	98
x	154	118	100

7. táblázat

Palatoveláris mássalhangzók — szemben a palatálisokkal — nagy szóródást mutatnak az alsó és felső ajak távolságában: 145—173%. Az állkapocs nyitásszöge és a szájjugok hossza közömbösnek tekinthető.

Két laringális hangunk adatai szerint (ç, h) minimális az eltérés az állkapocs-nyitásszög és a szájjugok távolságában, nagyobb az alsó és felső ajak hosszában.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az ajakartikuláció az egyes hangcsoportok viszonyában eltérő. A nyelv hátratólódó mozgásának megfelelően változik az ajkak szerepe. A legkötöttebb s a legkisebb szóródást mutatja a bilabiális és labiodentális mássalhangzóknál; a legnagyobb az ingadozás a palatális csoportban. Az ajkak jellemző mozgásai közül az alsó és felső ajak közti távolság változása a legerőteljesebb.

A képzés helyének a garat felé tolódásával arányosan nő az ajkak előre-csúcsörödése. Az arányosnál némileg erősebb artikulációt láthatunk a postal-

veoláris hangoknál, ez azonban az adatközlő labiális hangképzésével magyarázható.

c) Mássalhangzóink a képzés módja szerint hat csoportra különülnek. Az *explosív*król összegezve elmondhatjuk, hogy az orrcsúcs – állscúcs, valamint a százugok távolsága az *explosíva* képzésű hangoknál közömbös, ill. kiegészítő jellegű. Az alsó és felső ajak távolságának határértékei: 91–173%; ez hordozza az ajakartikulációs fő képzésmozzanatot.

Hangok	A (%)	B (%)	C (%)
b–p	100–91	105–105	103–103
d–t	145–145	113–113	105–105
J–C	146–154	109–109	107–107
g–k	154–160	114–119	100–98

8. táblázat

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
m	82	108	103
ṁ	109	108	107
n	154	114	100
ɲ	150	112	103
ɲ̣	168	122	98

9. táblázat

A táblázatból leolvasható, hogy a nazális képzésű hangoknak a két ajak közti hosszon mért határértékei: 82–168%, az állkapocs nyitásszögéé: 108–122%, a százugoké: 98–107%. Ez utóbbi szinte változatlan, a százalékos adatok a nyugalmi helyzetet közelítik meg.

Hangok	A (%)	B (%)	C (%)
v–f	104–104	104–105	105–105
z–s	141–32	111–111	114–111
ʒ–ʃ	182–164	108–105	100–95
j–X'	154–154	111–112	107–107
ɥ–h	136–154	116–118	102–98

10. táblázat

A spiránsoknál a százalékos adatok határértékeinek felállítása azt mutatja, hogy az ajakműködés fő mozgását az alsó és felső ajak távolságának változása hordozza. A legnagyobb átmérőjű, már-már kör alakú nyílás a ʒ-ʃ hangpárnál keletkezik, amelynek oka nemcsak a képzési módban, de annak helyében is keresendő.

Hangok	A (%)	B (%)	C (%)
dz–ts	136–145	111–113	114–112
dʒ–tʃ	182–173	111–108	100–98

11. táblázat

Az affrikáták határértékeit elemezve láthatjuk, hogy nem nagy az ingadozás az állkapocs nyitásszögének és a szájzugok távolságának méreteiben. Jelentős viszont az alsó és felső ajak hosszában: 136 – 182%.

Hang	A (%)	B (%)	C (%)
l	168	145	98
r	145	113	100

9. táblázat

A likvidák képzésmódjában meglevő különbség jelentkezik az ajakartikulációban is. Mindössze a szájzugok távolságának eltérése hanyagolható el.

A profilképek szerint az ajkak vízszintes mozgása független a képzés módjától, vagy csak nagyon áttételesen jelentkezik.

III. 1. Vizsgálati eredményeink azt mutatják, hogy a magyar beszédhangok egy részénél az ajakartikuláció alapvető, elsődleges funkciót tölt be, így a labiális és illabiális magánhangzók, vagy a bilabiális mássalhangzók esetében. A beszédhangok többi csoportjánál kötetlenebb s tágabb határok között mozog az ajkak artikulációja, az ajkak szerepe kiegészítő jellegű vagy közömbös, mint pl. a zöngéesség tekintetében korrelatív mássalhangzópárok esetében.

2. Általános megfigyelésen alapuló tapasztalat, hogy a magánhangzók ajakartikulációja erőteljesebb, s lényeges eleme a hang karakterének, míg a mássalhangzóké határozatlanabb. A képmagnetofonnal készített felvételek tanúsága szerint a folyó beszédben ez abban jelentkezik, hogy a magánhangzók ajakartikulációja kihat a mássalhangzók képzésére, a mássalhangzók különböző csoportjaiban különböző erővel módosítja az adott mássalhangzó izolált ejtésére jellemző ajakállást. Az izolált ejtésről készült labiogramokból a magyar mássalhangzók ajakartikulációjának sajátosságait kívántuk feltárni. Valamennyi hangunk ajakartikulációjának legaktívabb mozgása az alsó és felső ajak távolságváltozása. Ennél jóval kisebb szóródást mutat az állkapocsnyitásszögről és a szájzugok hosszáról mért adataim. Hangjainkra általánosan jellemző, hogy az alsó és felső ajak távolsága csak a bilabiális mássalhangzóknál kisebb a nyugalmi helyzetnél, egyébként jóval meghaladja azt. Az állkapocs nyitásszögének alakulása csak kevésbé haladja meg a nyugalmi helyzetet. A szájzugok távolságai a nyugalmi helyzet méreteit úgy közelítik meg, hogy annál hol nagyobbak, hol kisebbek.

3. Mindezekkel – úgy véljük – meggyőzően bizonyítjuk, hogy a helyes és szép magyar kiejtés egyik fontos alapkövetelménye a tökéletes ajakartikuláció. S ezt nem lehet csak a magánhangzókra leszűkíteni. A megfelelő ajakforma és ajakmozgás előfeltétele a tiszta hang képződésének. Éppen ezért a pedagógusképző intézmények fonetikai, beszédművelési és beszédtechnikai foglalkozásain (s nemcsak a színészképzésben vagy a logopédiai munkában) kellő figyelmet kell szentelni az artikulációs gyakorlatokra, így az ajakartikulációra is.

A hogyan? kérdésre válaszoló „határozóragos melléknév”

Oktatási rendszerünkben a nyelvi tagozatos általános iskolákban már harmadik osztálytól kezdve megismerkedhetnek a tanulók az idegen nyelvekkel. Egy idegen nyelv elsajátítását könnyebbé teszi az, ha a magyar nyelv rendszere, terminológiája összhangban van más népek nyelveinek azonos vonatkozású szabályaival.

1. Válasszuk pl. „a hogyan? kérdésre válaszoló melléknév” kérdését vizsgálódásunk tárgyává! Ez a nyelvtani téma már az általános iskolák negyedik osztályában a Tanterv és Utasítás által előírt tananyag, és a mai tankönyvekben „ragos melléknév” elnevezéssel található meg.

Fellner — dr. Hegedűsné Édes anyanyelvünk című, az általános iskolák negyedik osztályának magyar nyelvtan és helyesírás könyvében, mely 1974-ben jelent meg (tizenegyedik átdolgozott kiadás), az ilyen vonatkozású feladatok a következőképpen szerepelnek: „írástok le ragokkal az alábbi -s végű melléknéveket: Hogyan segít a kisdobos? Szíves . . . , kedves . . . , mosolygós . . . , derűs . . . ”; vagy: „Keressetek az alábbi ragos melléknévekhez egy-egy ellentétes jelentésűt: gyorsan, ügyetlenül, pontatlanul”; vagy: „írástok ki a napnyugta leírásából a tulajdonságot jelentő szavakat (a ragos melléknéveket is): A nyári nap óriás gömbje alacsonyan izzott az erdőszéli tisztás felett. A katicabogarak, szárnyashangyák, vadméhek, tarka szárnyú pillangók csendesen hullámzó vándorlását semmi sem zavarta . . .” (106. l. 20., 22. gyakorlat, 112. l. 3. gyakorlat).

A Hernádi—Szemere-féle Magyar nyelvtan az általános iskolák 6. osztálya számára c. könyvben „a melléknév hogyan kérdésre felelő -n határozóragos alakja”-ról szóló feladatról olvashatunk (33).

Az idegen nyelvi tankönyvek ugyanakkor melléknévből képzett határozószókról tanítanak.

Suara Róbert Orosz című munkájának 3. kiadása 1971-ben jelent meg, és a szakosított tantervű általános iskolák 5. osztálya számára készült. Ebben a könyvben a következőket találjuk: „Az oroszban egyes melléknévekből -o végződéssel lehet módhatározót képezni. Kérdése *Kak?* (hogyan?)” (137).

Kónya—Ország 1974-ben hatodik kiadásban megjelent Rendszeres angol nyelvtan c. könyvében: „Határozószót melléknévből és melléknévi igenévből képezünk -ly képzővel” szöveg szerepel. (143).

Herczeg Gyula 1971-ben tizedik kiadásban megjelent, az általános gimnáziumok számára írt Olasz nyelvtankönyvében olvassuk: „Vannak eredeti és képzett határozószók”; „Képzettek a melléknévekből képzett módhatározószók”.

Száz évvel ezelőtt a magyar nyelvtani terminológiában is megtaláljuk még a *határozóképző* elnevezést.

Ihász Gábor 1871-ben kiadott „Magyar nyelvtan az algymnázium I. II. III. osztálya és a reáltanoda használatára” című könyvében Szóképzés címszó alatt olvasható: „153. §. A szóképzők név-, ige-, vagy határozóképzők” (196); Határozóképzők címszó alatt a következő végződések sorolja fel: -an, -en, -lag, -leg, -ast, -est, -ost, -lan, -len, -ul, -ül, -kor, -szor, -szer, -ször, -ént, -int, -ánt, -ta, -te. (114—115). A nem ragozható beszédrészek közé sorolja a határozószókat, a kötőszókat és az indulatszókat. Azt is megállapítja, hogy a határozószók közül némelyek fokozhatók (91—5).

Közel kétszáz esztendővel ezelőtt az 1790—1795 közötti években írta meg Földi János „Grammatica est Philosophia verborum subtilis et acuta” jellegű pályamunkáját. Ebben ugyanerről a jelenségről ír: „Minden Rávető Névszóktól vagy eggy, vagy más végzettel Határozószók származnak. Illyen végzetek e’ következendők a szokottabbak közül: *á, é, ul, ül, án, én, an, en, on, ön, képpen, lan, len, st*” (211—2). Megemlíti továbbá, hogy „Némelly illyen *talán, telen, atlan, etlen* végű Rávetőszók csak magukban is ez *ul, ül* végzetek felvétele nélkül határozószókká válnak. Ezek közül mindazáltal némellyek az *ul, ül* végeket is felvehetik, de *hirtelen, kéntelen* sohasem. Illyen magokban határozószókká váló Rávető: *gyalog*, mint *gyalog ember, gyalog menni Hamar*, mint *hamar munka, hamar enni*, az elsőben Rávető a 2-ikban határozószók.”

Földi tehát nemcsak arra utal, hogy melléknévből lehet határozószókat alkotni, hanem arra is, hogy egyes szavaink, bár alakjuk megegyezik, szófajlag, vagyis jelentésük és funkciójuk alapján lehetnek melléknevek, és lehetnek határozószók. E kettős szófajtság tehát még toldalék nélkül is jelentkezett. De jelentkezik ma is, mert a MMNYR. I. tartalmaz utalást, az *-atag, -eteg* és a *-t (a)lan, -t(e)len* képzős melléknevekkel kapcsolatban, hasonló jelenségre (577).

A későbbiek során az Ihász és Földi által felsorolt toldalékok nyelvtörténeti alapra hivatkozva *határozórag* elnevezést kaptak.

Simonyi Zsigmond 1896-ban megjelent Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak c. könyvében például így ír: „A határozószók is tulajdonképpen mind főnevek, vagy melléknevek s csak azért vesszük külön beszédrésznek, mert vagy a tőszót, vagy a ragot nem érezzük bennük tisztán, sőt néha egyiket sem érezzük, úgy, hogy nem tudjuk, hogy meddig tart a tő és hol kezdődik a rag” (47—8). Arra is utal, hogy „Ha mellékneveket használunk módhatározásra, ragjuk legtöbbször a módhatározó *-an, -en* rag (vagy pusztán *-n*). A módhatározó ragtól különbözik a helyhatározó *-n* rag, mert ennek magánhangzója nem nyílt *a, e*, hanem zártabb *o, ö, ő*: *házon, kézén, tűzön*; (112). A módhatározóragok elkülönülését Simonyi tehát érzékelte, de csupán hangtani alapon.

Kalmár az 1898-ban megjelent Iskolai magyar nyelvtan című könyvében megjegyzi, hogy „A melléknevet mód- és állapothatározóul is használjuk, ilyenkor a ragja *-an, -en* vagy *-ul, -ül* és a melléknév mindig egyszámban áll” (61). Utal tehát a módhatározóragok egy másik sajátos jellegzetességére is.

A Benkő—Kálmán-féle 1959-ben megjelent Magyar nyelvtan az általános gimnáziumok I—IV. osztálya számára c. könyv élesen rámutat a mód- és állapothatározóragok névszók szerinti specializálódására: „A mód- és állapothatározóragoknak az a jellemző tulajdonságuk, hogy legnagyobb részük vagy csak főnevekhez, vagy csak melléknevekhez, vagy csak számnevekhez járul” (122). Arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar képzők túlnyomó része kétalakú (49).

1955-ben jelent meg Moszkvában Klara Majtinszkaja Vengerszkij jazük című, a magyar nyelvről szóló munkájának I. kötete, majd 1959-ben a II. kötete. Majtinszkaja e könyvében — kora magyarországi nyelvtanításától — eltérően az *-n, -on, -an, -en* módálist a II. kötetben a szóképzés körében „Határozószavak képzése melléknevekből” cím alatt elemzi (132. §, 139—41). Az *-n, -on, -an, -en* képző kötőhangjaival kapcsolatban rámutat arra, hogy azok mindig azonosak a melléknév többes *-k* jelének kötőhangjával. Kivétel a *boldogan*. E jelenség keretén belül megemlíti többek között pl. azt, hogy az

$\sim s$, $\sim os$, $\sim as$, $\sim es$, $\sim \ddot{o}s$ végű melléknemek, továbbá a melléknévi igenevek határozóvá képzése esetén a e a kötőhang. Az *-atag* végű melléknemek o -val kapcsolják a többes *-k* jelet is, és az *-n* modális is. Azoknál a melléknemeknél, amelyeknél a szóvégi magánhangzó egybeesik a képzőével a magánhangzók meghosszabbodnak. A tövekre vonatkozóan megállapítja, hogy a változó tövű melléknemek esetében a melléknemek határozószókká való alakításakor a szótó azonos a középfok képzésére szolgáló tövel.

Majtinszkaja könyvében az *-n* modális ragként, azaz esetvégződésnéként nem is szerepelhet, mert a szerző a ragokat, köztük a superessivusi *-n* ragot is „A főnév esetkategóriái” című részben ismerteti (I: 105. §, 133–34).

1961-ben az Akadémiai Kiadó kiadásában jelent meg Antal László „A magyar esetrendszer” c. nyelvtudományi értekezése, amelyben a szerző azt vizsgálja, hogy „hány esete van a magyar főnévnek?”. E munkában is feltűnő, hogy a vizsgálat körét a fejezet címével úgy határozza meg Antal László, hogy a melléknévhez járó *-n* modális mint rag meg sem említhető. A toldalékokat a jelek utáni előfordulási képességük alapján minősíti eseteknek, illetve amely toldalék elé jel nem illeszthető, azt képzőnek tekinti. — Határozottan leszögezi, hogy: „azok az esetragok, amelyek csak egy névszóalosztály mellett lépnek fel (mint a melléknév fentebb idézett *-n* modális), a paradigma egészébe a valódi ragokhoz hasonlóan be nem illeszkenek, ezért a speciális esetek gondolatát vissza kell utasítanunk” (49).

Az *-n* toldalékot külön is vizsgálja „Az $-n_1$ elem” c. szakaszban. Megállapítja, hogy: „Az *-n* esetrag (a továbbiakban $-n_1$) alternánsai a következők: *-n*, *-on*, *-ön*, *-en*. Az *-n* képzőié (a továbbiakban $-n_2$) pedig *-n*, *-an*, *-en*.” A két-féle szegmentum homonim alakjait is a jelek utáni előfordulási képességük alapján különbözteti meg, és sorolja a képzők, illetve a ragok kategóriájába. Gyengítő tényezőként említi a középfok jelének, a *-bb*-nek az n_2 előtti előfordulási lehetőségét és az *-on* homonimát. „Ettől függetlenül — jelenti ki a szerző — eme csekély számú átfedés ellenére az $-n_1$ és $-n_2$ világosan elkülönül, s az $-n_2$ a jelekkel szemben — az említett *-bb*-től eltekintve — egyértelműen képzőszerűen viselkedik, tehát képző, mely már többszáz éve nem tartozik az *-n* raghoz, s nem része a magyar deklinációnak” (126).

2. Antal László munkájával kapcsolatban az *-n* modális szempontjából két tényezőre szükséges felfigyelni. Az egyik az, hogy milyen jelentéstartalmúak a vizsgált szavak. A másik tényező a *-bb* rendhagyó viselkedése.

Az első tényezővel kapcsolatban lényeges a következő: Az értekezésben a vizsgálat tárgyát képző szavak, melyek után a 16 rag előfordulhat, főnevek vagy főnévi tartalmú egyéb névszók. Ez utóbbiaknak konkrét főnévre utalás nélkül nincsen határozott jelentésük. A szerző is ebben az értelemben fogalmazza meg célkitűzését: „Hány esete van a magyar főnévnek?” Csupán az „Általánosabb érvényű következtetések” során vesz más irányt, és jut el a névragozás igazolásához. Ha azonban a nem főnevek közé tartozó vizsgált szavak racionalizált voltát, főnévi jelentéstartalmát is figyelembe vesszük, akkor a főnévragozás igazolása derül ki. De ez csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha ezek mellett az egyéb ragos névszók mellett a teljes, főnévvel együttes alak is megjelenik. A teljes, vagyis a főnévvel együttes alak szerepeltetésének hiánya miatt írhatta Tompa József lektori véleményében azt, hogy az esetrag megjelenhet igéhez illesztve is, pl.: „vigyázzt vezényel” (140). A teljes, szabatos

kifejezés: „vigyázz állást vezényel”. Tehát a szabatos, teljes alakban a főnév kapja az esetragot. Köznyelvünk azonban rövidítés miatt racionalizálta az *állás* főnevet, és azt az esetragos ige alakjába és jelentésébe tömörítve, egy szóval, a *vigyázz* ige *-t* esetragos alakjával helyettesítette. E példában, ha nem mondjuk is ki, természetsszerűleg hozzágondoljuk tudatosan, vagy nem tudatosan az *állás* főnevet.

Ágoston Mihály a szófajkutatásnak e fenti módját „rekonstruálás”-nak nevezi „Az *-n* toldalékú melléznevek alaki és szófaji megoszlása” című tanulmányában (Tanulmányok, 3. füzet. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékének kiadványa. Újvidék, 1971.). Hangsúlyozza, hogy „A rekonstruálásról mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy semmiesetre sem nyelvtani átalakítást (transzformációt) nevezünk meg vele, hanem azt értjük rajta, hogy egy mondatban feltétlenül odaértett elsődleges szerkezetet állítunk vissza teljességébe. A teljesség visszaállítását tehát nyelvtani átalakítás nélkül végezzük, mert ilyenkor csak egy egyszerűsítésből szokássá vált tömörítést oldunk fel”; „A kiegészítő elemek egy része... a szövegelméletből... ismert”; „A szűkebb értelemben vett rekonstruálás szabályai, vagyis az odaértett elsődleges mondatok visszaállításának szabályai szintaktikai, morfológiai és szemantikai alapon állnak: egyértelműek, nem tetszőlegesek”; „A rekonstruálásnak fontos szerepe lehet többek között a szófajkutatásban, a mondatelméletben: fölfedi az odaértett (és hiányzásában is funkcionáló) nyelvi elemeket” (36–7).

A fentiek kiemelése azért fontos, mert e módszer alkalmazása azzal a következménnyel jár, hogy az *-n* modális még távolabb kerül a ragok világtól, mert nem rekonstruálható, s így határozószó-képző szerepe egészen nyilvánvalóvá válik.

A másik tényező, amire Antal László értekezésével kapcsolatban szükséges figyelni, a *-bb* rendhagyó viselkedése. „Az *-n* elem” c. szakaszban az *-n* modális képző mivoltának bizonyításakor kiemeli, hogy az a jelek után nem fordulhat elő, csupán a középfok *-bb*-je után. Erről az esetmércéről, a jellel való ellátottság próbájáról Ágoston Mihály is egyetértően vélekedik. A homonim *-n* alakok esetében a jellel való ellátottság próbája szerinte is kitűnően szolgálja az egyik szófaji alapjelleg megmaradásának ellenőrzését, de megjegyzi, hogy az *-n* modális esetében a *-bb* morfémaértékének felülvizsgálata is szükséges (28). E bizonyítási eljárás tehát konkrétan felveti azt a kérdést, hogy a melléznevek fokozása jelek vagy képzés útján történik-e a magyar nyelvben.

Itt meg kell jegyezni, hogy például Kalmár Elek is, Simonyi Zsigmond is, Klara Majtinszkaja is a közép- és felsőfok *k é p z é s é r ő l í r* az előzőekben már említett könyvekben (Kalmár 57, Simonyi 44, Majtinszkaja 156).

Vizsgáljunk meg egy példát!

A *piros* nem ugyanazt jelenti, mint a *pirosabb*, és e két szótól a *legpirosabb* jelentése is eltér. Ez valamennyi melléknév fokozása esetén érvényes, vagyis ugyanannak a melléknévnek különböző fokokban levő szavai más és más fogalmat fejeznek ki. Ezt Ágoston Mihály tanulmányában a következőképpen határozta meg: „A fokjel... éppen a tárgyi jelentéselemre hat... Nem nyelvtani mennyiség, hanem tisztán a tárgyi, szemantikai elemeké”. (47).

Folytassuk a vizsgálódást példákon: Ha egy bútorüzletben különböző árnyalatú piros huzatú bútorok vannak egymás mellett, tanácsolhatjuk a

vevőnek, hogy a pirosabb huzatú bútort válassza, mert az jobban mutat. Ez esetben a középfokú melléknév — bár csak árnyalati, mégis határozottan érzékelhető fogalommegkülönböztető, fogalomszűkítő hatással jelentkezik. A pirosabb huzatú bútor nem azonos a piros huzatú bútorral, a kettő nem helyettesíti egymást, mert a pirosabbnak más a hatása.

Vagy például, ha három ismeretlen gyerekkel találkozunk, és az egyikkel beszélni akarunk, akkor úgy is szólíthatjuk az egyiket, hogy „jöjjön ide közületek a *legnagyobb*”. Ezt meg fogják érteni, és nem fogják összekeverni egymást. A felsőfoknak jelen esetben szinte a névvel egyenértékű fogalommegkülönböztető értelme van.

Az említett két példában foglaltak teljesen megfelelnek annak a jelenségnek, amit a MMNyR. I. a következőképpen határozott meg: „A képzők nem egyenlő mértékben változtatják meg az alapszó jelentését, némelyikük inkább csak árnyalati jelentésmódosulást idéz elő” (335).

A melléknévfokozásnak a szóképzés körébe tartozását támasztja alá az *-ik* jel használata is, amely a középfok és felsőfok megkülönböztető értelmét, tartalmát, szerepét még határozottabbá, a *bb* képző mivoltát pedig nyilvánvalóvá teszi. Az *-ik* jel ugyanis csak egyes számú és fokozott melléknévhez járul. Pl.: „Válassza a *pirosabbik* huzatú bútort!”, vagy: „Jöjjön ide a *legnagyobb*bbik gyerek!

A fentiek rávilágítanak arra, hogy a melléknév közép- és felsőfokát a jelek szerint a magyar nyelv is képzés útján állítja elő, ami azért lényeges, mert ily módon a *-bb* megszűnik gyengítő tényező lenni az *-n* modális képző mivoltának bizonyítása során.

3. A MMNyR. I. foglalozik a csak melléknévekhez (számnevekhez) járuló *-n* toldalék mibenlétével több helyen, igen részletesen felsorolva a kapcsolódó jelenségeket, de mint ragot tárgyalja, különválasztva a superessivusi *-n*-től, és a névszói viszonyragozás rendszerében a 17. pontban, mint I. modális-essivusi *-n* ($a \sim e, o \sim \ddot{e} + n$) alakot tartja nyilván. A 17., „Az *-n* ragos (I. modális-essivusi) alak” c. részben a következő leírás olvasható: „... jelentésfunkciói közül legfontosabb egyrészt a módhatározás, másrészt a valószínűségi állapothatározás... Jelentéséből érthető, hogy szófaj szerint leginkább melléknévekből és számnevekből alakul... A jelek közül csak a fokjel után fordul elő... Ragja eredete szerint azonos a superessivusi *-n, ~ -on, ~ -en, ~ -ön* raggal” (575–76).

Az előző fejezetekben a következő megállapítások találhatók: „A melléknév alaki és mondatnyi sajátosságai” c. részben leszögezi, hogy „A melléknév általában ugyanolyan módon toldalékolható, mint a főnév: ez azzal is összefügg, hogy sok szavunk egyaránt járatos fő- és melléknévi szerepben, s hogy a kettő néha alig, vagy nem is határozható el egymástól (227). A „Szófaji kérdések” c. fejezetben rámutat arra, hogy „A modális essivusi *-n* ragot azonban rendszeren csak melléknévekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez, továbbá egyes (melléknévi és) számnévi névmásokhoz fűzünk...” (560–1) A határozószókról szóló fejezetben közli, hogy „Vannak szakmunkák, amelyek az *-n* vagy a *-lag, -leg* stb. — főnévhez nem kapcsolható — toldalékkal alakult melléknévi, számnévi alakokat is k é p z e t t határozószóknak tekintik... azaz toldalékukat is k é p z ő n e k mondják (257). A névszói viszonyragozás „Általános kérdések” c. fejezetében nyíltan feltárja az álláspontok külön-

bőzségét: „Van olyan nyelvtani felfogás is, amely szerint a főnevekhez nem-igen járuló *-szor, -szer, -szór*, az *-n*, s a *-lag, -leg* toldalék nem rag, hanem határozószó-képző, s a *hatszor, hatan, hívogatólag* stb. típusú szóalakok sem ragos névszók, hanem határozószók. Mi — anélkül, hogy a kérdést véglegesen eldöntöttnek tekintetnénk — e toldalékokat viszonyragoknak minősítjük” (553) — jelentik ki a könyv szerzői.

Valószínű, hogy ezen állásfoglalás alapján teszi kötelezővé ismét „a művelődésügyi miniszter rendeletére” a Budapesten 1962-ben és azóta kiadott „Tanterv és Utasítás az Általános Iskolák számára” már az általános iskolák 4. osztályában e vitatott tétel oktatását. Ezúttal azonban az általános iskolák 4. osztályára vonatkozó nyelvtan és helyesírás tanításának anyagaként többek között „a *milyen?* és *hogyan?* kérdésre felelő mellénevek gyűjtése” szöveg szerepel (76).

Vizsgáljuk meg ezt az előírt tanítási anyagot azoknak a meghatározásoknak a tükrében, amiket az általános iskolai nyelvtankönyvek és a MMNyR. I. tartalmaz.

Az általános iskolai tankönyvek a melléknév fogalmának meghatározását a következőképpen közlik:

A 3. osztály tankönyve: „A melléknév tulajdonságot, milyenséget jelentő szó.” (Édes anyanyelvünk c. az általános iskolák 3. osztályának nyelvtan — és helyesíráskönyve. Írta Fellner — dr. Hegedűsné. 1974-ben megjelent átdolgozott, tizenegyedik kiadás.)

A 4. osztály tankönyve: „A melléknév élőlények, élettelen dolgok tulajdonságát, milyenségét jelentő szó” (99).

A 6. osztály tankönyve: „A melléknév olyan szó, amely élőlények, élettelen dolgok tulajdonságát nevezi meg, vagyis megmondja, hogy valaki vagy valami milyen: jó, bánatos, kemény” (29).

E fogalom meghatározások teljesen megfelelnek a MMNyR. I.-ben foglaltaknak: „A melléknév — . . . rendszeren vmely főnévvel megnevezhető dolog vagy fogalom tulajdonságát (milyenségét vagy mekkoraságát) fejezi ki” (225).

A *milyen?* kérdésre válaszoló mellénevek gyűjtésével nincs gond. Ez egyértelmű, tiszta fogalomalkotáson alapuló anyagkijelölés.

A *hogyan?* kérdésre válaszoló mellénevek azonban a melléknév fenti módokon meghatározott fogalomkörében nem helyezhetők el a jelentésük alapján, mert *hogyan?* kérdésre tulajdonságot, milyenséget jelentő szó nem válaszolhat. A *hogyan?* kérdésre válaszoló toldalékos mellénevek nem élőlények, élettelen dolgok tulajdonságát, milyenségét megnevező szavak, nem azt mondják meg, hogy valaki vagy valami milyen. Nincsen melléknévi jelentésük, nincsen főnévre utaló tartalmuk. Nem rekonstruálhatók. Nem tűrnek meg maguk előtt sem határozott, sem határozatlan névelőt.

Nézzük meg például az általános iskola 4. osztályának tankönyvében szereplő egyik példát Ágoston Mihály mércéjével:

„Hogyan segít a kisdobos?” Megoldás: *szívesen, kedvesen, mosolygósan, derűsen*.

1. Ha a *szívesen, kedvesen, mosolygósan, derűsen* szavak ragos mellénevek, akkor ezeknek rekonstruálhatóaknak kell lenniök, vagyis léteznie kell egy olyan értelem szerint hozzájuk tartozó *-n* toldalékos főnévnek, ami mellett e szavak rag nélkül, ugyanilyen jelentésben melléknévként szerepelhetnek.

Nézzük meg, létezik-e ilyen!

<i>A kisdobos szívesen segít.</i>	— <i>A kisdobos szíves . ? . .-n segít.</i>
<i>A kisdobos kedvesen segít.</i>	— <i>A kisdobos kedves . ? . .-n segít.</i>
<i>A kisdobos mosolygósan segít.</i>	— <i>A kisdobos mosolygós . ? . .-n segít.</i>
<i>A kisdobos derűsen segít.</i>	— <i>A kisdobos derűs . ? . .-n segít.</i>

E példák mutatják, hogy nincs egy meghatározott *-n* ragos főnév, aminek a tulajdonságát jelöljék az *-n* modálisszal ellátott *szíves, kedves, mosolygós, derűs* szavak. Ez egyébként magától értetődő, hiszen *-n* modális főnévhez nem járul. Jelentésük *-n* modális alakja tehát nem melléknévi, mert nem rekonstruálhatók.

Bár állíthatja valaki azt is, hogy lehet találni a fenti melléknevekhez ragos főnevet, pl.

- A kisdobos szíves örömmel (készséggel, magatartással) segít.*
A kisdobos kedves arccal (vidámsággal) segít.
A kisdobos mosolygós szemekkel (arccal) segít.
A kisdobos derűs lélekkel (arccal) segít.

Ez azonban nem rekonstruálás, mert tetszőleges, több variánsa is lehetséges. Nem egyértelműen odaértett és hiányzásában is funkcionáló főnevet helyez vissza teljességébe, hanem egy más szerkezettel *-val, -vel* ragos főnévvel, más jelentéstartalommal fejezi ki a hasonló gondolatot.

2. Ha a *szívesen, kedvesen, mosolygósan, derűsen* szavak ragos melléknevek, akkor főnévre utaló jelentéstartalmuk miatt megjelenhet előttük a határozott névelő is és a határozatlan névelő is.

Nézzük meg, megjelenhet-e előttük névelő!

Hogyan segít a kisdobos?

- a) *A kisdobos szívesen segít.*
 b) *A kisdobos a szívesen segít.*
 b) *A kisdobos egy szívesen segít.*

A *b)* variánsok a kérdésre értelmetlen választ adnak, illetve nem módot jelenetnek, nem a feltett kérdésre válaszolnak.

- a) *A kisdobos kedvesen segít.*
 b) *A kisdobos a kedvesen segít.*
 b) *A kisdobos egy kedvesen segít.*

A *b)* variánsok a kérdésre értelmetlen választ adnak, illetve nem módot jelenetnek, nem a feltett kérdésre válaszolnak.

- a) *A kisdobos mosolygósan segít.*
 b) *A kisdobos a mosolygósan segít.*
 b) *A kisdobos egy mosolygósan segít.*

A *b)* variánsok értelmetlenek.

- a) *A kisdobos derűsen segít.*
 b) *A kisdobos a derűsen segít.*
 b) *A kisdobos egy derűsen segít.*

A *b)* variánsok értelmetlenek.

Mielőtt a következtetéshez eljutnánk, meg kell jegyezni, hogy a *szívesen*, *kedvesen* toldalékos melléknevek *b*) alatt szereplő variánsai a homonim alakjuk miatt nem váltak értelmetlenné, csupán más lett a jelentésük. Nem módot jelentenek, hanem tulajdonságot. Nem a feltett „Hogyan segít a kisdobos?” kérdésre válaszolnak, hanem a „Kin, vagy milyenen segít a kisdobos?” kérdésre válaszolnak. (A szívbetegekre a köznyelv gyakran alkalmazza a *szíves* megjelölést.)

A névelőkkel való szófaji ellenőrzés alapján tehát megállapítható, hogy a példában szereplő mind a négy *-n* modálissal ellátott melléknév megszűnik módot jelenteni abban a pillanatban, amint megjelenik előttük akár a határozott, akár a határozatlan névelő vagy azért, mert értelmetlenség keletkezett, vagy azért, mert névelővel más jelentésű szókká váltak. Ez egyben azt is jelenti, hogy e szavaknak módot jelentő mivoltukban nincs sem melléknévi, sem főnévi jelentés tartalmuk, nem főnévre utaló szavak, azaz nem melléknevek.

A határozószó fogalma viszont pontosan rájuk illik: „legtöbbszörre egy-egy igének — ritkábban névszónak, másik határozószónak, esetleg egész mondatnak — valamely határozói körülményét megnevező szó”-k (MMNyR. 1: 251).

A *hogyan?* kérdésre válaszoló melléknevek toldalékára sem illik a ragelnevezés, mert „a ragok a szó jelentését nem változtatják meg” (MMNyR. 1: 297), de rájuk illik a képző fogalmának meghatározása: „A képzők a szót jelentését többé, kevésbé határozottan megváltoztatják” (MMNyR. 1: 297). Ezek értelmében „A szótó és képző kapcsolatából támadt alakulat új szónak, új lexikai egységnek tekintendő” (MMNyR. 1: 297).

Az általános iskola alsó és felső tagozatán a szavak szófaji felismertetése és felismerése nem alaktani elemzés útján, hanem az illető szófaj fogalmi meghatározásának és a vizsgált szó jelentésének egyeztetése alapján történik. Ezért a Tanterv és Utasításban kijelölt, *hogyan?* kérdésre válaszoló melléknevek oktatása és a tankönyvekben szereplő ilyen vonatkozású feladatok megoldása a logikus gondolkodásra nevelés és tiszta fogalomalkotás elve alapján megvalósíthatatlan. Semmiféle korszerű tanítási eszköz érthetővé, megmagyarázhatóvá nem teszi.

E probléma ismeretében írta meg Tompa József 1964-ben a Nyelvőr 88. évfolyamában (439—49) megjelent „Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk” c. cikkét. Ebben a szerző azzal érvel, hogy „Nyelvünk grammatikai rendszerét gazdag toldalékoló lehetőségei különösen élesen elhatárolják az ismertebb idegen nyelvekétől (439), és az alábbi álláspontot foglalja el: „... tanterveink és tankönyveink mai szemléletén, tárgyalásmódján egészben véve nem is változtatnák, a transzformációk lehetőségeit azonban minden kínálózó alkalommal minél jobban tudatosítanám és gyakoroltatnám a fokhoz illő módon” (441). Mindemellett teljes éleslátással világít rá például az a nehézségre, hogy bár „nyelvünkben eléggé egységes a névszók egész körének idevágó toldalékolása . . . , némely ragszerű toldalékaink szófajilag mégsem ennyire általános használatúak” (445). Kiemeli többek között a főnévi igenevet, melyhez viszonyragok nem járulnak; a mód- és állapothatározói *-n*, a számhatározói *-szor*, *-szer*, *-szőr* toldalékokat, amelyek igazán főnévi értékű szóhoz nem járulnak. Ennek ellenére kijelenti, hogy „aki a mi névszóragozásunkat a klasszikus indoeurópai declinációs rendszerben szemléli és igyekszik feldolgozni, az a *helyesen*, *észrevehetőleg* típusú szavakat

természetesen nem ragos mellékneveknek, hanem melléknévből képzett határozószóknak tekinti” (445). A kérdést a szerző azzal zárja le, hogy: „Alsó és középső fokon a magyar (viszony)ragozás tárgyalásában különben úgylis csak kevés toldalékot sorolunk el, ott ilyen szófaji eltérések nem is igen kerülhetnek szóba, a kérdésnek csak terminológiai vonatkozása lényeges” (446).

Tompa József ez utóbbi mondata utal arra a lényeges tényezőre, amit a terminológia mint a nyelv rendszerének kifejezője magában foglal.

Tekintettel azonban arra, hogy a korábbiakban már kiderült, hogy alsó fokon is szóba kerülhetnek ilyen szófaji eltérések a tankönyveinkben foglaltak alapján, ezért vizsgáljuk meg először nyelvünk klasszikus kategóriákkal, terminológiaiakkal való összeegyeztethetlenségének kérdését! Induljunk ki abból, hogy minden nép nyelve megtanulható, és minden nép nyelve lefordítható bármely másik nép nyelvére. Különböző népek fiai szavak nélkül is megértik egymást bizonyos szintig, kizárólag a tudatukban élő közös fogalmak alapján. Ennek oka az, hogy a földkerekség valamennyi népe ugyanabban a fogalomvilágban él, civilizációjától függően több vagy kevesebb fogalmat, differenciáltságot ismer, de a fogalmi elemek azonosak a Föld minden népének életében. Internacionálisak. A nyelvek szófaji kategóriái a jelentések kategóriái, ezért függetlenek a hangtani és írásbeli jelektől, és a mondatfűzéstől. Ezért a szavaknak valamely klasszikus szófaji kategóriába való tartozása nem szemlélet kérdése. A nyelvek szófaji klasszikus kategóriái a felismeréstől függetlenül minden nép nyelvében, így a finnugor nyelvekben is létező, a természet törvényeinek erejével ható — az ember anyagi létének egyfajta megnyilvánulásából fakadó — objektív valóság kifejezői, formái. Ezt Ágoston Mihály már említett tanulmányában úgy fogalmazta meg, hogy „nem az alaki megoszlásból magyarazzuk a szófaji megoszlást, hanem fordítva” (52.). Ágoston ugyanis „a nyelv lényegét nem anyagi (látható vagy hallható) létében, egyedi jelenségeiben keresi, hanem ezek rendszerében a r é s z é s e g é s z r e n d s z e r b e l i j e g y e i b e n” (Tanulmányok 55). A hangtani és írásbeli jeleknek a fogalom hovatartozásának felismerésében csupán segítő szerepük van annak ellenére, hogy ezek már nem azonosak a különböző népek nyelveiben.

Tekintsük át három nem indoeurópai nyelv, például a finn, az észti és a japán nyelv idetartozó nyelvi jelenségeit.

Papp István 1956-ban megjelent Finn nyelvtan című egyetemi tankönyvében a „Partikulák képzése” címszó alatt arról ír, hogy a partikulák ragozhatatlan szócskák. Megállapítja, hogy „a *-sti* ma a legáltalánosabban használt partikulavégződés: a legtöbb melléknévhez hozzájárulhat, s mód jelentésű határozószót alkot” (119, 121).

Lavotha Ödön 1960-ban megjelent Észti nyelvkönyv című egyetemi tankönyvében „Határozóképzők” címszó alatt felsorolja a *-kesi*, *-ldi*, *-lt*, *-malt*, *-mini*, *-misi*, *-si*, *-sti*, *-vel*, *-vil* képzőket, melyek többek között az *-n* modális észti nyelvbéli variánsai, mert a szerző által felhozott példákból kiderül, hogy velük határozószókat lehet alkotni többek között a melléknevekből is (91).

Major Gyula 1971-ben megjelent Japán nyelvtan és olvasókönyv című munkája pedig azt bizonyítja, hogy még a távolkeleti japán nyelvben is megtalálhatók az *-n* modálissal alkotott határozószók megfelelői. Ha ugyanis a *-ku* toldalékot hozzáillesztjük az *i* végű valódi melléknevek tövéhez, akkor ugyanolyan jelentésű határozói alakot kapunk, mint bármely más indoeurópai vagy finnugor nyelvben (62). A *-ku* toldalékkal kapcsolatban meg kel

jegyezni, hogy a szerző ezt ragnak, a vele alkotott szót határozói alaknak nevezi, feltehetően a mai magyar terminológia alapján.

E három, nem indoeurópai nyelvből vett példák is bizonyítják, hogy a jelentések, fogalmak klasszikus kategóriái minden nép nyelvében azonosak, felismerésüktől függetlenek.

Megfontolandó lenne tehát, hogy a nyelv fogalmait kifejező szavak, elemek, az ezeket összefogó rendszerek — melyek jegyeire a magyar nyelv-tudomány óriási értékű munkájának eddigi eredményei rámutatnak — a magyar nyelvtanban is a helyükre kerüljenek, mint például: a főnévragozás rendszere (köznyelvünk viszonylatában ez kiterjed minden főnévi jelentés-tartalommal is rendelkező szóra); a csak egyes kategóriákban fellépő toldalékok képző mivolta; a melléknév fokozásának a szóképzés körébe tartozása; az igeneveknek — mint a cselekvés, létezés, történés folyamatát jelentő szavaknak — az igék kategóriájába tartozása; stb.

4. Az *-n* határozóragok mibenléte szempontjából a határozószó meghatározása is döntő fontosságú.

Szinnyei József az 1926-ban megjelent Rendszeres magyar nyelv-tan-könyvében ezt írja: „Határozósónak az olyan szót nevezzük, amely a mondatban mindig csak határozóul áll” (60).

Dr. Kelemen — Németh — Dr. Somos 1939-ben megjelent, a liceum és leányliceum I—II. osztálya számára írt Magyar nyelvkönyvében a következő meghatározást olvashatjuk: „A határozószó a létezés, cselekvés, történés helyét, idejét, az alany, ill. a tárgy állapotát, az állítás módféle körülményét rag, vagy névutó hozzátoldása nélkül határozza meg” (52).

A MMNyR. I. kötete a korábbi vizsgálódások során már idézett meghatározáson kívül még a következőket tartalmazza: A határozósók „további viszonyragokat nemigen kapnak. Csupán névszói szófajiságnak megfelelő jelentésben véve ragozzuk őket névszóként”; „Olykor azonban a határozói viszonyjelentés módosítására a határozósót is ragozhatjuk: *alulról, fölülrre, odáig, mától*. A névszói jelek közül a tisztán határozósói szerepű szókhoz olykor fokjelek járulhatnak.”

Bencédy József — Fábíán Pál — Rácz Endre — Velcsov Mártonné által írt, 1968-ban megjelent „A mai magyar nyelv” c. könyvben a következő meghatározás található: „A határozószó (adverbium) rendszerint igével, ritkábban névszóval, esetleg határozószóval kifejezett jelentéstartalomnak valamilyen körülményét nevezi meg, már alapjelentésében valamilyen határozói viszonyt jelöl, így a mondatban határozórag vagy névutó nélkül önmagában is lehet határozó. Jelentése legjobban a ragos vagy névutós névszók jelentésével rokon; . . . de a benne rejlő névszói, meg viszonyjelentés elválaszthatatlan, míg amazokban elkülöníthető e kettő” (57). — Utalást tartalmaz a továbbiakban a határozóragok rag mibenlétének vitatott voltára, arra, hogy „Van néhány olyan esetrag nyelvünkben, amely névszójellel bővült relatív tövekhez rendszerint nem kapcsolódik hozzá. Ilyen a főnévi esetragok közül az *-nként, -kor, -stul, -stül, -nia, -nte, -ul, -ül* és valamennyi melléknévi, illetőleg számnévi esetrag. Ezért többen azt tartják, hogy ezek a toldalékok, amelyek nem minden főnévből alkotnak, relatív tövekből pedig egyáltalán nem alkotnak szóalakokat, nem ragok, hanem képzők. Valóban képzőszerű az a tulajdonságuk, hogy jelek után általában nem fordulnak elő . . . Azonban legalább annyira ragszerű viselkedésükben az, hogy nem tűnnek meg maguk után

ragot (jóllehet a képzők igen), a szóalak szerkezetét lezárják . . . a felsorolt vitatott toldalékok a szófajt mindig érintetlenül hagyják. Ezért mi — jelentik ki a könyv szerzői — ezeket a toldalékokat továbbra is esetragnak tekintjük” (203—4).

Azt a két indokot, amellyel az említett toldalékok rag mivolta látszik igazolódni, nézzük meg részletesebben a határozószó fogalmának meghatározása alapján.

1. Az a tétel, hogy a vitatott toldalékok „nem tűrnek meg maguk után ragot”, „a szóalak szerkezetét lezárják”, a határozószó képzés lehetőségét nem zárja ki, sőt alátámasztja. Egy határozószóképzőnek ugyanis pontosan az a különleges feladata — és ebben tér el a névszóképzőktől és igeképzőktől —, hogy az általa létrehozott szó határozói tartalmat jelöljön meg már képzett jelentésében, vagyis a mondatban rag vagy névutó nélkül, önmagában legyen határozószó. Például a *hogyan?* kérdésre válaszoló toldalékos melléknévek csak e toldalékos alakjuk jelentésében jelölik a többnyire igével, ritkábban más szóval kifejezett jelentéstartalom egy bizonyos határozói körülményét. Ezt a jelentésüket abban a pillanatban elvesztik, amikor a modális *-n, -an, -en, -on* toldalékot elveszük. E toldalékokkal ugyanis megváltozott a jelentésük is és a helyük (funkciójuk) is. E toldalékokkal körülményt határozniak meg tulajdonságjelentésük egyidejű megszűnése mellett, továbbá többnyire igére, ritkábban más szóra utaló szó lett belőlük, főnévre utalásuk egyidejű megszűnése mellett.

Az az állítás tehát, hogy a képzők megtűrnek maguk után ragot, csak a névszó- és igeképzőkre vonatkozik, annál is inkább, mert az utolsó száz év alatt a Magyarországon kiadott magyar nyelvtanok nem ismernek el másfajta képzőt. A határozószóképzőkre ez nem vonatkozhat, mert ezt kizárja a határozószó fogalma.

A MMNyR. 1. kötetében találunk ugyan utalást és példákat arra, hogy nyelvünkben még a határozószók is kaphatnak viszonyragokat, de azzal a megjegyzéssel, hogy — mint már idéztük — csupán névszói szófajiságnak megfelelő jelentésben, vagy a határozói viszonyjelentés módosítására. E helyen utalni kell Ágoston Mihály következő megállapítására: „Mivel a határozószók már belső viszonyitottságuknál fogva ugyanazt a szerepet tölthetik be a mondatban mint az esetragos főnév, nem beszélhetünk a határozószók eseteiről, az esetet nem azonosíthatjuk a pusztá mondatfunkcióval” (Tanulmányok 50).

E kis kitérő után, mely csak súrolta az idetartozó jelenségkomplexumot, térjünk vissza A mai magyar nyelv c. könyvben megjelölt indokláshoz.

2. A második indok, mellyel a könyv szerzői a vitatott toldalékok rag mivolta mellett érvelnek, a következő: „A felsorolt vitatott toldalékok a szófajt mindig érintetlenül hagyják.”

A fentiekben a határozóragos melléknévek toldalékaival kapcsolatban már kiderült, hogy a szófaj, melyhez az említett toldalékok járultak, nem maradt érintetlen. — Miben áll a jelentésváltozás ez esetben?

A melléknév fogalma és neve utal arra, hogy a melléknév a főnév fogalmának szoros tartozéka, a főnévben rejlő, de a névvel magával pontosan meg nem jelölhető lényeges vagy kevésbé lényeges jellemzőinek kifejezője. Ezért a melléknév leggyakrabban közvetlenül a főnév előtt áll, és ilyenkor mindig ragtalan. Azonban a magyarban is, mint más nyelvekben, használhatjuk a melléknéveket a főnév helyett főnévként is. A melléknévek jelentésüket

ilyen esetben megtartják, de önállósulnak, vagy a szóismétlés elkerülése, vagy a nyelvben kialakult egyértelmű rövidítés miatt. E rövidítés következtében a mondatfűzés során másodszer ki nem mondott vagy le nem írt főnév helyett a melléknévhez tesszük azokat a ragokat — az alanyeset $\emptyset$ ragját is ideértve — melyek egyébként a főnévhez járulnának. Ebből az is következik, hogy a melléknévhez a magyar nyelvben csak azok a ragok járulhatnak, melyek a vonatkozó főnévhez is kapcsolódhatnak. Sőt, csak akkor járul rag a melléknévhez, ha azt már előzőleg meghatározott, vagy a nyelvi technika alapján gondolt főnévre vonatkoztatva alkalmazzuk. Pl. *gyorson*, vagy *gyorssal utaztam*. Mindenki hozzágondolja a *vonat* főnevet. *Barnát rendeltem*. Mindenki hozzágondolja a *sör* főnevet. Tehát, ha a melléknév főnév helyett áll, és így főnévi szerepet tölt be, akkor fölveheti a főnév ragjait.

A főnévnek azonban nincs *-n*, *-an*, *-en*, *-on* módhatározó ragja. Ha tehát ezek járulnak a melléknévhez, ez azzal a következménnyel jár, hogy a melléknév elveszti tulajdonságjelentését. Pl.: *Szépen ír*. Általuk többnyire ige jelenlétéhez, ritkábban más szóhoz kötött bizonyos körülményt meghatározó szóvá válik.

Mondhatja ugyan valaki azt is, hogy a cselekvés módjának milyenségét határozza meg a módhatározó-ragos melléknév. Ez igaz. Pl. *Szépen ír*. Ez a fajta jelentésbeli hasonlóság azonban minden azonos szótöbblől származó szónál megtalálható, annak ellenére, hogy a képzés során más-más szófaji csoportba kerültek. Pl. *szép*, *szépit*, *szépség* — mind milyenséggel kapcsolatos szavak, mert ilyen alapjelentésű szóból származnak, de mindegyik más szófajta: melléknév, ige, főnév. Az alapjelentés, vagy az alapjelentésbeli hasonlóság nem határozza meg a szófaji hovatartozást.

Azt is fel lehet vetni, hogy a cselekvésnek is lehet tulajdonsága. Ez így is van, de ez esetben csak főnévvel, vagyis a cselekvés nevével kifejezett cselekvésről lehet szó, pl. *szép írás*. Igével, vagyis a cselekvés folyamatát jelölő szóval kifejezett cselekvésnek (történésnek, létezésnek) tulajdonsága nem lehet.

Tény, hogy a módhatározó-toldalékos *szépen* nem egy főnévhez kötődő tulajdonság kifejezője, mint a helyhatározóragos *szépen*. Ez utóbbi megtartotta tulajdonságot jelentő jellegét. Pl. *milyenén?* kérdésre válaszol. Bár ez jelen esetben csak nyelvtani példa, mert a magyar nyelv kerüli használatát, valószínűleg a két szó alaki hasonlósága miatt. Azonos a helyzet a *bután*, *csúnyán*, *félénken*, *egészségesen*, stb. homonim helyhatározó *-n* ragos melléknevek használatával is; de mert a rövidítés miatt alkalmazásuk elkerülhetetlen, e homonim szóalakok superessivusi alakjának megkülönböztetését mindig — ha azt a gondolati tartalommal való megegyezés lehetővé teszi — úgy igyekeznek megoldani nyelvünk, hogy ilyenkor az alapfokú melléknév jelentését csak árnyalatilag megváltoztató középfokhoz hozzáilleszti az *-ik* jelet: pl. a *szebbiken*, *butábbikon*, *csunyábbikon*, *félénkebbiken* stb. alakot használja, mintegy hangsúlyozva, hogy itt a helyhatározóragos *-n* csak másodlagos szerepben jelenhet meg. Az *-ik* jel ugyanis minden főnevet helyettesítő közép- és felsőfokú melléknévhez kapcsolható. Előtte a melléknév mindig egyes számban áll. — Az *-n* modális viszont *-ik* jelű melléknévhez soha nem kapcsolódik. Valószínű, hogy nyelvünk az *-ik* jelnek itt is fontos szerepet szánt: az *-n* superessivusi és⁹ az *-n* modális alak megkülönböztetési lehetőségét. Többes számban ugyanis nincsenek homonim alakok, mert az *-n* modális többes számban álló, tehát főnévi szerepet is betöltő melléknévi hangsorhoz nem kapcsolható.

Visszatérve a módhatározó-ragos alakok jelentésére, mint ezt az említett példák igazolják, a módhatározóragok a melléknév szófaját nem hagyják érintetlenül, velük a melléknév megszűnik főnévre utalni, tehát nincs tulajdonságjelentése. Nem melléknév többé. Új, más szófajta keletkezett belőle.

5. Érdekességgént érdemes megfigyelni nyelvünknek a kétféle *-n* toldalék külső jelek útján való megkülönböztetésére irányuló igyekezetét, amivel pl. az *s* végű mellékneveknél találkozunk, bár ma már ez is csak hangtani jelenség, mint az *ë*, mert a helyesírási szabályzat nem engedélyezi a jelölését. Ennek ellenére tény, hogy az *~es*, *~as*, *~os*, *~ös*, *~ús*, *~űs* végű melléknevek *s* hangja a modális *-n* előtt hosszan ejtődik, a superessivusi *-n* előtt röviden. Például:

Modális <i>-n</i> előtt (ejtés szerint írva)	I.	I.	Superessivusi <i>-n</i> előtt (ejtés szerint írva)
I.			
<i>Borzalmassan élnek.</i>		<i>A borzalmason</i> (eseményen) <i>kétségbeesnek.</i>	
<i>Fiatalossan lépked.</i>		<i>A fiataloson</i> (férfin) <i>elegáns öltöny van.</i>	
<i>Hangossan beszélnek.</i>		<i>A hangoson</i> (beszédén) <i>megütköznek.</i>	
<i>Kóccosan jelenik meg.</i>		<i>A kóccoson</i> (kislányon) <i>szemüveg van.</i>	
<i>Pontossan érkezett.</i>		<i>A pontoson</i> (diákon) <i>élcélődnek.</i>	
II.		II.	
<i>Betegessen fél.</i>		<i>A betegesen</i> (aggastyánon) <i>sajnálkoznak.</i>	
<i>Csendessen alszik.</i>		<i>A csendesen</i> (gyereken) <i>gúnyolódnak.</i>	
<i>Éhessen ül az asztalhoz.</i>		<i>Az éhesen</i> (vendégen) <i>látszik, hogy éhes.</i>	
<i>Kedvessen mesél.</i>		<i>A kedvesen</i> (hölgyön) <i>lila kalap van.</i>	
		III.	
<i>Bőrössen szereti a szalonnát.</i>		<i>A bőrösön</i> (malachúson) <i>sok a szőrszál.</i>	
<i>Gógössen viselkedik.</i>		<i>A gógösön</i> (vénkisasszony) <i>gúnyolódnak.</i>	
<i>Vörössen izzik.</i>		<i>A vörösön</i> (posztón) <i>arany szegély van.</i>	
<i>Derűssen nevet.</i>		<i>A derűsön</i> (tanáron) <i>nevetnek.</i>	

Az *-n* modális másfajta értelmére, szerepére tehát a jelölés hiányának ellenére még e szavak ejtésmódjában is van utalás. Ha jelölnénk, kiderülne, hogy van *-san*, *-sen* alakja is az *-n* modálisnak mint képzőnek, mely a superessivusi *-n*-től eltérően a következő hangrendi törvény szerint kapcsolódik a szótóhoz:

Melléknév végződése:	Modális képző:	Superessivusi rag:
<i>as</i> ás	I.	<i>-san</i> I. <i>-on</i>
<i>os</i> ós		<i>-san</i> <i>-on</i>
<i>us</i> ús		<i>-san</i> <i>-on</i>
is*		-san -on
<i>es</i> és	II.	<i>-sen</i> II. <i>-en (ën)</i>
is**		<i>-sen</i> <i>-en (ën)</i>
<i>ös</i> ős		<i>-sen</i> III. <i>-ön</i>
<i>űs</i>		<i>-sen</i> <i>-ön</i>

* Vegyeshangú melléknév végződése.

** Vegyeshangú melléknév végződése.

Ha ilyen és ehhez hasonló ejtésbeli különbségeket jelölni is lehetne, sokkal markánsabban jelentkeznének a nyelv jelenségei, kevesebb elmosódott esettel állna szemben a magyar nyelvtudomány. Ugyanis népünk nyelvére, mint minden keleti nép nyelvére jellemző például többek között a hosszú mássalhangzók ejtése, de erre nincsen egy egyszerű, egységes jelrendszerünk, ezért a betűkettőzés hosszadalmas, késleltető mivolta miatt, a technikai nehézségek miatt helyesírási rendszerünk a hosszú mássalhangzók számát egyre csökkenti, amivel nemcsak nyelvünk szépsége, ritmusa, dallama fakul, hanem a nyelv egyéb alaki jegyei, jelenségei is elmosódnak.

Az *-n* modális esetében azonban erősen vitatható a helyesírási szabályzat ezen álláspontjának helyessége, miután képzőről van szó.

6. Az utóbbi években 1971-ben Újvidéken Ágoston Mihály tollából jelent meg kizárólag az *-n* modállissal és a vele alkotott szavakkal foglalkozó igen részletes, átfogó elemzést nyújtó tanulmány: „Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása” címmel, amelyre az előzőekben már több ízben is történt utalás.

A szerző ebben a tanulmányában rámutat arra, hogy „az *-n* toldalékú melléknevek nyelvtani elemzése során morfémahasadást észlelt a magyar nyelv leírásával foglalkozó tudomány” (8.). Ezért e kérdést alaki és szófaji szempontból világítja meg. Egészen részletes elemzést ad, szinte minden szavát idézni kellene a teljesség kedvéért. Célja: választ kapni arra, hogy a toldalék által változott-e a hangsor szófaja.

A „B alaki megoszlás” c. fejezetben példákon mutatja be az alaki differenciálódás jelenségeit, melyeknek rendszerét a tanulmány 16–17. lapjain található táblázatok szemléltetik, a vizsgálat eredményét pedig a 15. lapon 9 pontban, továbbá az „Alaki és szófaji összegzés” c. fejezetben foglalja össze (51). Közli, „hogy a kettős funkciónak megfelelően viszonylag k ö v e t k e z e t e s a l a k i m e g o s z l á s j ö t t l é t r e a z *-n* toldalékú melléknevek szótövében is, toldalékában is. Megállapíthatjuk továbbá — írja a szerző —, hogy a megoszlással létrejött modálisi változatok merevebbek, kevésbé rugalmasak, kevésbé élők (erre vall a nem szótári tóalak), s hogy az illeszkedés 1+3-as helyett csak kettős, és ezek a jegyek éppen megfelelnek a h a t á r o z ó s z ó k egyik jellemző tulajdonságának” (15).

Bebizonyítja azt is példákkal, hogy „nemcsak a kettős szófajú (mn-fn) mellékneveink superessivusi *-n*-je m i n d i g egyforma, hanem a superessivusi *-n* esetrag általában azonos alakú a főnevekben éppúgy, mint a főnévi szerepben álló (de nem főnevesült!) melléknevekben, számnevekben, névmásokban, stb. Pontosabban a szó a tőtípustól függően (szófajától pedig függetlenül!) veszi föl valamelyik superessivusi *-n* variánst: az *-n*-et, az *-on*-t, az *-en*-t, vagy az *-ön*-t” (23).

Külön kitér az *-n* toldalékok e kötőhangzójának gyakorlati problémájára. „Tény — írja —, hogy sokan nem ejtik az *ë* fonemát . . . Tény az is, hogy írásban köznyelvünk általában nem jelöli (*szépën* — *szép-en*, leírva: sup — mod *szép-en*)”. Ezért „az *ën* és *-en* összevonásából keletkezett homonim *-en* alternáns”-ról ír. — Ugyanezt a megjelölést találjuk a *vakon*, *szabadon* stb. — féle alakok megemlítésénél: „az *-on* hsz képző az *-on* esetragnak h o m o n i m á j a” (27., 28).

A „kötőhang-tematikához” a következő két megjegyzést fűzi: „I. Az a magánhangzó, amely a tövégi mgh. után előzi meg a toldalékot, egyértel-

műen nem tekinthető (ejtéskönnyítő) kötőhangnak. Még akkor sem, ha ugyanazon morfémaértékben, ugyanazon tőhöz néha enélkül kerül a toldalék. A magánhangzó-halmazódás ugyanis nem könnyítheti meg a kiejtést. Nyilvánvaló tehát, hogy a toldalék alakváltozatról van szó. A toldalék morfeamatikai hasadását kell konstatálnunk, ha két alakváltozat (vagy két alakváltozat-csoport) közül az egyiknek az értéke hol A, hol B, a másiké pedig mindig B. Pl. A *szomorú-n* értéke többnyire superessivusi („Milyen?-en”), de lehet modális is („Hogyan?”), a *szomorú-an* értéke viszont mindig csak modális („Hogyan?”). Vagyis kétféle *-n* toldalékról van szó” (33).

Az alaki elemzés után határozottan leszögezi, hogy „az alakeltérések lényegesek ugyan, de csak következményként, nem az alaki megoszlás teszi képzővé az $-n_2$ -es csoportot az esetrag értékű $-n_1$ -es csoporttal szemben, mert a szófajváltó toldalékmegoszlás . . . beállhat homonimikusan is.” Mindennél lényegesebb tényezőnek tartja a szófaji alapjelleg megfigyelését, azt, hogy „a szó grammatikai alapjelentése változott-e” (32–4).

Annak bizonyítását, hogy a modális *-n*-es szóalak a melléknévi értékét megtartja-e vagy sem, a rekonstruálás szabályainak keretében, hogy a főnévi értékét megtartja-e, vagy sem, a főnévi esetrendszer keretében végzi el (lásd 35–44). Bizonyításának eredménye az a megállapítás, hogy a modális *-n*-es hangsor nem mutat sem melléknévi jelleget, sem főnévit. „Az a toldalék tehát, mely által a modális *-n*-es melléknév szófaji értéke megváltozott — jelenti ki a szerző — csakis képző lehet, mégpedig határozószó-képzőnek kell tekintenünk, mivel az ilyen $-n_2$ -es toldalékú szó csak határozó lehet a modatban. . . . Az *-n* hsz-képző jellemzője, hogy szinte minden melléknévünkből képezhetünk vele határozószót.” Az $-n_2$ -es szóalakok szófaji jellege „abban nyilvánul meg, hogy tipikus funkciójuk szerint határozók, s hogy ezt a szerepet tipikusan a puszta állandó alakjukkal . . . , külön esetrag (és egyéb külső toldalék) nélkül töltik be” (44, 45).

Ágoston Mihály tehát a nyelvtudomány eszközeivel bebizonyította azt, hogy a *hogyan?* kérdésre válaszoló toldalékos melléknévek a magyar nyelvben is a határozószók kategóriájába tartoznak.

7. Mindezek után vizsgáljuk meg még a kétféle szegmentum azonos eredetének kérdését:

1. A superessivusi <i>-n</i> :	— a főnév toldaléka. (Rövidítés esetén minden főnévi szerepet is betöltő szó toldaléka.)
A modális <i>-n</i> :	— a melléknév toldaléka (főnévi jelentéstartalmat megszüntető jelleggel.)
2. A superessivusi <i>-n</i> :	— rag (esetrag).
A modális <i>-n</i> :	— képző.
3. A superessivusi <i>-n</i> rag:	— a melléknévhez kizárólag saját jelentésében (azaz konkrét főnév mellett) soha nem járult, és ma sem járul.
A modális <i>-n</i> képző:	— a főnevekhez sohasem járult, és ma sem járul.
4. A superessivusi <i>-n</i> rag:	— mindenkor a melléknév szótári tövéhez járul.

- A modális *-n* képző: — gyakran kapcsolódik a melléknév nem szótári (archaikusabb) tövéhez.
5. A superessivusi rag jelölés szerint: *-n, -on, -en, -ön;*
       ejtés szerint: *-n, -on, -ën, òn.*
- A modális képző
   jelölés szerint *-n, -on, -an, -en;*
   ejtés szerint *-n; -on; -en; -an, -en; -san, -sen.*

E tények a kétféle *-n* toldalék azonos eredetét alapjaiban kétségessé teszik.

1973-ban a MTA Nyelv- és Irodalomtudományok osztályának közleményei c. folyóiratban megjelent a „Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról” c. referátum (28 : 2—4. szám 409—55), amely feltárja, hogy „a két kötetes akadémiai nyelvtant már születésekor sok-sok tudományos és tudománypolitikai kompromisszum jellemezte. A leíró nyelvtan ma kutatásunkban is, oktatásunk mindegyik szintjén is leginkább problematikus kérdés; pedig az anyanyelvi műveltség tovább-bontakoztatásában külön szerepe van.” Utal arra, hogy „időszerű volna terveinkbe venni egy tüzetes magyar nyelvtan kidolgozásának munkálatait, mégpedig egy tüzetes leíró nyelvtanét. Ehhez azonban előbb nem is csak részfeldolgozások kellenének tömegével, hanem olyan elvi- elméleti váz, amelyhez e munkák csatlakozhatnának” (421).

E megállapítással kapcsolatban felmerül az, hogy az akadémiai nyelvtan tökéletes fogalomkategóriákkal szolgál, s így az elvi-elméleti váz adott lenne. Hatalmas példatára pedig már csak további finomításokra, kiegészítésekre és a nyelvi tényeknek a kategóriákkal való pontosabb egyeztetésére szorul.

Az alapvető problémát talán inkább abban a felismerésben kellene megleselni, hogy a nyelvi tényeknek kompromisszum nélküli, a nyelvi valóságnak (viszonylagosan) megfelelő rendezése, kategorizálása alapvető és elengedhetetlen szükségszerűség; továbbá annak elfogadásában, hogy a minden nyelvre érvényes, tehát internacionális, klasszikus kategóriák a magyar nyelvre is érvényesek, törvényszerűen élnek benne — mint ahogy valamennyi nép nyelvében élnek — és anyanyelvünk logikai rendszere is csak ennek keretében bontakoztatható ki.

A határozóragos melléklevek kérdése csak egy kis rész a magyar nyelv világában. Mégis e kis rész csak az egész egységében, az egész logikai rendszerében, a rész és egész összefüggéseiben történő vizsgálódással ismerhető fel (viszonylagosan) teljes valóságában.

Elénk tárult tehát egy kis terület, amelyen jelentősen elkanyarodott a magyar nyelv idevonatkozó nyelvtani rendszere a hazánkban száz évvel ezelőtt már kialakított szabályoktól. Ha a magyar nyelvtan tanításait a régmúlt idők és az idegen nyelvek azonos tételeinek viszonylatában vizsgáljuk, és a nyelvi valóságot összevetjük a minden nép nyelvére érvényes klasszikus kategóriákkal, akkor jelentkeznek azok a nyelvtani eltérések, amelyek kiküszöbölése mérlegelhető a nyelv életének törvényei alapján, a pedagógiában támasztott egyre magasabb követelmények miatt és nem utolsósorban a nyelvtani terminológiák egységesítése érdekében.

Németh Ilona

Újabb magyar halnevek

1. 1963-ban a Földművelésügyi Minisztérium engedélyezte két növényevő halfajnak (*Ctenopharyngodon idella* és *Hypophthalmichthys molitrix*) a betelepítését a magyarországi vizekbe Kínából. Az első ivadékszállítmány még ugyanabban az évben megérkezett, s ezt a szállítmányt 1964-ben egy még nagyobb követte. Ezek után hamarosan kiderült, hogy az eredetileg engedélyezett két faj helyett még két másik faj (a *Mylopharyngodon piceus* és a *Hypophthalmichthys nobilis*) ivadékait is behozták az előző két faj ivadékaival együtt. (Vö. Magyarország Állatvilága. Fauna Hungariae. XX. kötet: Pisces, Amphibia, Reptilia, 2. füzet: Halak — Pisces. Írta Berinkey László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 130. 1.)

A jövevényeket a szakirodalomban eleinte a *fehér amur*, *fekete amur*, illetőleg a *vastaghomlokú hal*, *pettyes vastaghomlokú hal* nevekkkel jelölték. Ezek a nevek azonban terminológiai szempontból nem bizonyultak megfelelőnek. Erről Berinkey László (i. h.) a következőket írja: „Ezek a nevek . . . a magyar nyelvben nagyon idegenül és furcsán hangzanak. Ezért helyettük a következő magyarosabb neveket javasoljuk: a fehér amur helyett a *m u r i k e l e*; ez a név, utal származási helyére, az Amur folyóra, valamint arra, hogy rendszertanilag közel áll a *Scardinius* nemhez. Hasonló indokok alapján a fekete amur helyett az *a m u r i k o n c é r* nevet tartjuk megfelelőnek, mert e hal rendszertanilag a *Rutilus* nemhez áll közel, amelyhez a veresszárnyú koncérunk is tartozik. A vastaghomlokú hal helyett helyesebb az *e z ü s t k í n a i p o n t y* név, mivel ez utal arra, hogy nem őshonos halfajunk, hogy testének jellegzetesen csillogó a színe, továbbá, hogy a ponttyal rokon faj. Végül a pettyes vastaghomlokú hal helyett helyesebbnek tartjuk a *p e t t y e s k í n a i p o n t y* nevet, mely testének jellegzetes sötét foltjaira hívja fel a figyelmet.”

Ezek szerint a következő helyzet állott elő:

Ctenopharyngodon idella = *fehér amur* = *amurikele*;
Mylopharyngodon piceus = *fekete amur* = *amurikoncér*;
Hypophthalmichthys molitrix = *vastaghomlokú hal* = *ezüst kínai pontty*;
Hypophthalmichthys nobilis = *pettyes vastaghomlokú hal* = *pettyes kínai pontty*.

Ez a négy halfaj a honi vizekben azóta jócskán elszaporodott. Egyedeik egyre gyakrabban kaphatók a piacokon, másrészt pedig az *amurikele* és az *amurikoncér* kitűnő sporthalnak is bizonyult s mind gyakrabban kerül a horgászok horgaira. Így e növényevő halak közismertté váltak Magyarországon. A szakirodalomban használt neveik egyike sem tudott azonban meggyökerezni a hétköznapi gyakorlatban. Az *amurikele* és az *amurikoncér* között sem a kereskedelemben, sem pedig a sporthorgászatban nem tesznek különbséget, hanem őket a közös *amur* névvel jelölik. Az *ezüst kínai pontty* közhasználatú nevévé a *fehér busa*, a *pettyes kínai pontty* nevévé pedig a *pettyes busa* vált. (A kétféle amurt csak a szakember tudja megkülönböztetni. A busák megkülönböztetéséhez azonban nem szükséges különösebb szakértelem, mivel a pettyes változat sötét foltjai a másik busa folttalanságával éles kontrasztot alkotnak. Innen az elnevezésükben való megkülönböztetés is.)

A szóban forgó négy halfaj tehát a szakkörökön kívül három néven ismeretes. Meg kell azonban jegyezni, hogy igen gyakran a kétféle busát is — a jelzők elhagyásával — egyszerűen csak *busa* néven említik. Valójában hát

igazán közhasználatúvá a névvariánsok közül csak kettő vált: *amur* (= *amurikele* és *amurikoncér*); *busa* (= *ezüst kínaiiponty* és *pettyes kínaiiponty*). Ez a két hálnév az elmúlt évtized során a magyar köznyelvi szókészlet szerves eleme lett. Lássunk néhány példát a sajtóból: „Néhány horgászkezelésben levő vízen már korábban felszabadították az amúr fogást és az ott nyert tapasztalatok nyújthatnak némi támpontot a horgász számára.” (Magyar Horgász XXV/5. 74. l., 1971 május.) — „A giliszta alkalmazása a m ú r c s a l i k é n t a növényzetszegény vizeken kézenfekvőnek tűnik.” (Uo.) — „Néhány szóval meg kell még emlékeznünk a b u s a f é l é k r ő l. Egyelőre úgy látszik, hogy ezek a halak érdektelenek a horgász számára. . . . Lehet, hogy ezen a területen is ér bennünket meglepetés, de jelen időpontban még nincs kilátásunk rá, hogy az egyébként jó húsú, természetes b u s á k a t horogvégre kapjuk.” (Uo.) — „A növényevő halak közül a f e h é r b u s a és az a m ú r telepítése a vízinövényzet, illetve a növényi plankton ritkítása érdekében egyes horgászvizekben indokolt.” (Magyar Horgász XXVIII/4. 51. l., 1974 ápr.) — „Horgászok véleménye szerint a két évvel ezelőtt Balatonba telepített f e h é r b u s á k többsége elérte a háromkilós súlyt. . . . A b u s a húsa a horgászok szempontjából közömbös, mivel ez a hal eddigi ismereteink szerint horoggal nem fogható.” (Magyar Horgász XXIX/3. 72. l., 1975 márc.) — „A f e h é r b u s á r ó l újabb két tudósítást kaptunk. . . . Nagy volt a meglepetés, mert a horgászok a m ú r r a számítottak és végül f e h é r b u s á t száltak.” (Magyar Horgász XXIX/9. 210. l., 1975 szept.) — „A nagyüzemi haltenyésztés és -tartás tudományos megalapozásával egy év alatt 34 vagon pontyot, harcsát, sillót, a m ú r t, b u s á t termeltek.” (Népszava 104/32. 10. l., 1976 febr. 7.)

Az *amur* hálnév — miként láttuk is — azonos az Amur folyó nevével. (Az amurok — csakúgy, mint a busák is — a távol-keleti Amur folyóban s annak vízrendszerébe őshonosak. — Vö. Berinkey i. m.) A *busa* név viszont e hal mindkét változatának jellegzetes fejalkatára, széles homlokára utal.

Az ÉKSz. az *amur* és a *busa* halnevet egyaránt regisztrálja. Íme a két szócikk: „**amur** fn *Áll* Ázsiából származó, ízletes húsú növényevő hal (*Ctenopharyngodon idella*). [or (az *Amur* folyóról)]”; „**busa**² fn *Áll* Zömök (pettyes) testű növényevő hal (*Hypophthalmichthys*) [sic!]. [-> *busa*¹]”.

Látni való, hogy mindkét szócikk némi helyesbítésre szorul. Miként az eddig elmondottakból kiderül, az *amur* és a *busa* két-két — egymáshoz páronként igen hasonló, de mégis különböző — halfajt jelöl. Az ÉKSz. azonban ezt a körülményt nem veszi számba. Következésképpen a két-két faj közül csak az egyikre vonatkoztatja az illető magyar elnevezést (*amur* = ÉKSz. *Ctenopharyngodon idella*; pedig ezen kívül még = *Mylopharyngodon piceus*; *busa* = ÉKSz. *Hypophthalmichthys nobilis*; pedig ezen kívül még = *Hypophthalmichthys molitrix*; a nemet jelölő *Hypophthalmichthys* név *-ichthys* eleme a görög *ἰχθύς* 'hal' szóból). — Nem egészen helytálló továbbá a busának „zömök” minősítése sem. A busák ugyanis aránylag nyulánkak. A *busa* név tehát nem e halak zömök alkatára, hanem csupán fejük szélességére, vaskosságára utal (miként ezt már említettem is). — Az *amur* hálnév második szótagjában az *u*-t hosszan ejtik s a sajtóbeli közleményekben többnyire hosszú *ú*-val is írják. Ez nyilvánvalóan az *r* nyújtó hatásának a következménye.

E két hálnévvel kapcsolatban tanulságos itt megfigyelnünk a jelölés elvének a különbözőségét a tudományos terminus és a köznyelvi gyakorlati

nyelvhasználat esetében. A tudományos terminus akkor jó, ha félreérthetetlenül, egyértelműen a valóság egy bizonyos jelenségére vonatkozik. Lévén a fogalmi definiálás eszköze, kiemeli és sűríti a lényeges fogalmi jegyeket, s ily módon valójában leírja a fogalmat. A köznyelvi szóhasználatban azonban valamely szó akkor bizonyul jónak, ha alkalmas az illető fogalom jelölésére anélkül, hogy azt leírni igyekeznék. A köznyelvi jelölés a tudományos terminushoz képest gyakran pontatlan, kétértelmű, miként ezt az *amur* és a *busa* példája is mutatja. A nekik megfelelő tudományos terminusok azonban két-ségtelenül nehézkesek volnának a gyakorlatban. A köznyelvi szóhasználatban egy bizonyos — nem könnyen meghatározható — ökonómia érvényesül. Minél egyszerűbb és frappánsabb egy szó, annál nagyobb esélye van arra, hogy közkeletűvé válik. Ilyen szempontból az *amur* és a *busa* egyaránt bevált s ezért is terjedt el. (Tanulságos párhuzam itt a *távbeszélő* és a *telefon* esete. Az előbbi szó leíró jellegű s voltaképpen fogalmilag definiál, viszont — úgy látszik — hosszú és nehézkes. A *telefon* vele ellentétben egyszerűen csak jelöl, de ezt a funkcióját kifogástalanul végzi, rövid és frappáns szó, s ezért a *távbeszélő* aligha fogja kiszorítani a közhasználatból.)

2. Nemzetközi támogatással a közelmúltban Százhalombattán létrejött egy különleges rendeltetésű tógazdaság: a Temperáltvízű Halszaporító Gazdaság. Teljes kapacitással 1975-ben indult meg benne a munka. A Természet Világa című folyóirat munkatársai nemrégiben meglátogatták az új intézményt s igazgatójával, Tölg Istvánnal interjút készítettek. Az interjú a folyóirat 1975. évi novemberi számában jelent meg (481—489+497. l.). A tógazdaságról Tölg István egyebek között a következőket mondja: „A Temperáltvízű Halszaporító Gazdaság mint a vállalat neve, első hallásra talán nem a legszerencsésebb, alapos megfontolás után mégis egyértelművé vált, hogy csak így fejezhető ki a gazdaság sajátos jellege. Az elnevezés miatt sokszor jogosan méltatlankodó nyelvművelők előtt mentségünk legyen az, hogy gazdaságunk jelentős nemzetközi, ENSZ—FAO anyagi támogatással épült, az üzemelés alatt is vannak nemzetközi kötelezettségei, ezért nevének a külföldi szóhasználatban is ki kell fejeznie működésünk lényegét. . . . A név kifejezi — idegen nyelvekre fordítva is —, hogy szabályozható víz hőmérséklettel alapfeladatként halivadék-előállításal foglalkozunk állami gazdasági, tehát vállalati szabályok szerint. A valóban nehézkes név könnyítésére bevezettük a kezdőbetűkből összetett TEHAG rövidítést. Persze, az ilyen nevek megismeréséhez idő és jó hír kell.” (482. l.)

A TEHAG egyebek között egy új halhibridnek, a *v i c s e g é n e k* a honosításával is foglalkozik. Erről a halhibridről Tölg István ezeket mondja: „A *v i c s e g e* két, nálunk őshonos halfaj, a *viza* (*Huso huso*, *anya*) és a *kecsege* (*Acipenser ruthenus*, *apa*) keresztezéséből előállított hibrid. Szerepe elsősorban az, hogy a vizeinkből teljesen eltűnt *viza* és kipusztulás előtt álló *kecsege* helyett mint tógazdaságban is nevelhető hal, pótolja az étlapjainkról két évtizede eltűnt csont- és természetesen szálla nélküli porcos vérteshalakat. A szovjet halbiológusok is hasonló céllal állították elő a *v i c s e g é t*, s több évtizedes kutatómunkával keresték meg azt a módszert, amellyel a tógazdaságban is lehetővé válik a tokfélék tenyésztése. E tulajdonságokat a *v i c s e g e* hordozza: egyesíti magában *anya* (*viza*) gyors növekedőképességét és *apja* (*kecsege*) édesvízben maradó készségét (a *viza* csak ívni jár a folyókba, életét a tengerben tölti).” (487. l.)

Tanúi vagyunk itt egy új halnév születésének. Nyilvánvaló, hogy az új halhibrid neve tudatos, mesterséges szóalkotás eredménye a *viza* és a *kecsege* halnevekből. A szóalkotásnak ezt a módját kontaminációnak nevezzük. (Ilyen kontamináció eredménye például a *csokréta* = *csokor* × *bokréta*.) A jelen esetben a kontamináció így ábrázolható: *viza* × *kecsege* = *vicsege*. A *vicsege* név egyelőre főként csak biológuskörökben használatos, szélesebb körökben még nem terjedhetett el. Hogy a közhasználatban beválik-e, egyelőre nem tudhatjuk. Nem látszik sikerületlen szóalkotásnak, jövőjére vonatkozólag azonban a jelen pillanatban mégsem bocsátkozhatunk jóslatokba. Hasonló szóalkotás eredménye például a *grape fruit* magyarításaként ajánlott *citrancs* (= *citrom* × *narancs*). Noha ez a szó már elég hosszú múltra tekinthet vissza, mind a mai napig nem vált közkeletűvé. Mindenesetre a *vicsege* létrejöttét nem árt regisztrálnunk már csak azért sem, mert ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy ott lehetünk egy új szó létrejötténél.

F.-K. F.

A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez

— Babits Mihály Halálfiái című regénye alapján

Az epikus művekben alkalmazott közlésformák stilisztikai hatásának tanulmányozásakor abból a sajátos alapfunkcióból kell kiindulnunk, amelyet az egyes közlésformák az írói kommunikáció egészében explicit és implicit módon betöltenek. Az egyenes beszéd mindig az élőszó változatlan reprodukálása. Az író az írásjelek segítségével hűen érzékelteti az élőbeszéd jellemző ritmusát, hanglejtését, a kérdést, felkiáltást kijelentést. E közlésmód stilisztikai-esztétikai hatása a funkciójából ered: a perszonális síkon elhangzott szövegnek pontos, szó szerinti visszaadása. A próza szerkesztési technikája megköveteli, hogy az író ne csak beszéltesse a szereplőit, hanem avatkozzék közbe az események menetébe, magyarázza, értékeli őket a külső szemlélő objektivitásával írja le a hőseivel történeteket, reprodukálja szavaikat, gondolataikat. Ebből a szerkesztési eljárásból adódik a próza műfaji sajátossága: a perszonális sík (a szereplő síkja) és az auctoriális sík (a szerző síkja) a közlés folyamán többször váltja egymást. Az epikus művekben alkalmazott harmadik közlésformában, a szabad függő beszédben a szerző és a szereplő síkja egymásra vetül. Az írói kommunikáció úgy jelenik meg és úgy hat, mintha a szereplők vélekedését hallanók. A szabad függő beszédként reprodukált mondanivaló egyidőben érkezik a szereplő és a szerző síkjáról. Az egymásba szövődő, egymást metsző síkok eredményezik e közlési mód legfőbb esztétikai-stilisztikai jellemzőjét, az oszthatatlan kettős nézőpontot.

A szabad függő beszédre vonatkozó szakirodalom tisztázza, milyen grammatikai eszközök és eljárások révén valósul meg e közlésforma, vizsgálja az egyenes beszédhez és a függő beszédhez való viszonyát, stilisztikai-esztétikai problémáit. E kutatások eredményeire támaszkodva a továbbiakban a szabad függő beszédnek egyetlen, kompozicionális eredetű stilisztikai hatását tanulmányozzuk Babits Mihály Halálfiái (Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.) című regénye alapján, azt, hogy miként válhat ez az írói kifejezési mód többsíkúsága révén a szimultán közlés eszközévé, és mi ennek a stilisztikai-esztétikai értéke.}}

☞ 1. A szabad függő beszéd többsíkúsága révén magában hordja az egyidejű ábrázolás lehetőségét. Erre a sajátosságra épít a prózaíró Babits, amikor a különböző síkokról egyidőben érkező, szereplő, a szerző vagy a mögöttes álló közvélemény szférájába tartozó gondolatokat együtt, mintegy összesítve fogalmazza meg:

Mert Miska igaz bölcsként keresett vigaszt a megmaradtban, s igyekezőn feledni az elvesztettet, férjből apává lett. S nem okosabb-e férfiúi szeretetünk kincsét a fejlődő fiú lelkére költeni, kit még kényünk formálhat, acélként, mint a gyöngé és megbízhatatlan Asszonyra? (138.)

A Halálfiái című regényben azonban gyakoribb az olyan eset, amelynek során az író a szimultaneitás érzelmefokozó, tömörítő, sűrítő lehetőségét alkalmazza ki. Babits az impresszionizmus stílushatását őrzi prózájának azokban a részleteiben, amelyekben hősei hangulatáról tudósít, miként az alábbi szemelvényben:

Sót legendái még sokat fognak beszélni erről az éjről. A hős az eszteleennél kezdődik: nőre költeni a pénzt, élvezetekre tékozolni böles és nyárspolgári dolog. A báró vesztett az este! Most hát megmutatta, hogy semmi az neki! Ám Laci, végtelenségig feszülve, kipattant: szónoklat gyűlt össze a torkában, szent felháborodás; a Bor papja lett volna ő is, mint annyian, ha féltékenysége bele nem fojtja a szót: mit nem tenne ő evvel a pénzzel! Ennyi pénzzel! Idealista volt . . . Szegény, szegény fiú volt . . . S a gúnyolt ember érzékenysége mozdult benne . . . Jogos harag öntötte el . . . s halk költők féltékenysége a hangos cigány ellen. . . . Ó, ha kitörhetett volna, mint egy keserű ár! . . .

Minden rabság, a Kicsiségek Poklának minden kínja ott volt a torkában. Igen, majd lesz ötvenéves korára táblabíró, mit ér az már akkor? Mire vén számár lesz . . . Addig meg csak így nézhet mindent ablakon keresztül. Űr és mégis koldus, és itt kell ülnie bárói virtusok asztalánál . . . Mindez ki akart törni belőle, forrott és zúgott már, de az utolsó pillanatban beleütközött valami nevetséges csekélységbe, és megtörött rajta, mintha készülő lavina megtörik valami kiálló nyomorult karóban, s zúzódva szétesik:

Hogyan szólítsa a bárót!

Nem tudta hogyan szólítani. Tegezze most, mikor annyi kellemetlen dolgot akar neki mondani? Most kezdje a tegezést, holott eddig nem merete visszategezni? A társaság tagjai közt a látszólagos egyenlőség mellett a legnagyobb távolságok voltak. [. . .] Lehetetlen volt beszélni, s mindaz, ami a levegő elektromosságából összegyűlt bortól meglágyult lelkében, könnyé és szakadozott szavakká zuhant szét [. . .] Az érzékenyedés perce volt ez (66).

Az író a sóti urak kaszinói mulatozásának leírásába beleszővi azt a hangulatot, amely a fehér asztal mellett úrrá lesz Kovács Lacin. A kevés pénzü fiatalember nem vesz részt a mulatozásban, csak szemléli, s egy adott pillanatban elérzékenyül. Babits azt mondja el, mi oka van Kovács Lacinak az elkeseredésre, melyek azok az egyidejűleg ható indokok, amelyek előkészítik és együttesen kiváltják belőle a fenti hangulatot, hogyan reagál az öt megrohanó érzésekre, mi erről az író véleménye, és hogyan értékeli a szóbanforgó kiváltó okokat a századvég politikai közvéleménye. De az író nem objektív kommentátora az eseményeknek. Időrendi sorrendet betartó tárgyias leírás helyett különböző irányból érkező egyidejű reflexiókat közöl a legendás éji vigadozásról: a város (közvélemény) reflexióit, a saját szerzői reagálását és a magába sorkadó fiatalemberét. Szabad függő beszédben a más-más síkról érkező, de azonos irányban ható hangulatfelidéző vektorokat egymásra vetíti. mintha csak mondaná: *mindez együttvéve* Kovács Laci keserűségének forrása. A szerzői sík a szemelvény második mondatától kezdve rávetítődik a mögötte álló communis opinio és a kiemelt szereplő síkjára. „A hős az eszteleennél kezdődik: nőre költeni a pénzt, élvezetekre tékozolni böles és nyárspolgári dolog” – tartja az úri közvélemény, s így tanulja meg, ezt értékelni Kovács Laci. Űri gesztus veszíteni a kártyán, mert az ember megmutathatja, semmi az neki. De hogyan érzi magát a pénztelen fiatalember, aki mindig csak szemlélője a nagyvonalú pazarlásnak, és soha nem vetheti oda, „semmi az neki”? A nincstelenség az önkéntes vagy kényszerű félrehúzóást, s a vele járó keserű szájját eredményezi. Más irányból, más ok miatt is ugyanezt kell éreznie: „mit nem tenne ő evvel a pénzzel! Ennyi pénzzel!” Az egymást követő szaggatott, befejezetlen mondatok, az indulatszó, a felkiáltás, az élőbeszéd megannyi eleme; szinte az az érzésünk, többen egymás szavába vágunk, hogy a szóban forgó hangulathoz mindannyian hozzáadják saját reflexióikat: „Idealis-

ta volt . . . Szegény, szegény fiú volt . . . S a gúnyolt ember érzékenysége mozdult benne . . . s a halk költők féltékenysége a hangos cigány ellen . . . Ő, ha kitörhetett volna, mint egy keserű ár!" A szimultán szerkesztéstechnikával az író újabb indokot hoz felszínre: a társadalmi érvényesülésre törekvés, a sikertelen és kilátástalan karrier miatti kétségbeesett vergődés, az egyénnek a társadalmi-politikai közvélemény meghatározta hátrányos helyzete mérgezi Kovács Laci lelkét: „Igen, majd lesz ötvenéves korára táblabíró, mit ér az már akkor? Mire vén számár lesz . . . addig meg csak úgy nézhet minden ablakon keresztül . . .” A perszonális sík ismét metszi a közvélemény síkját: az egyénnek azt kell tennie, amit társadalmilag illik. Kovács Laci nem tudja, hogy szólítsa meg a bárót. Dialógusra emlékeztető részletben próbálja tisztázni magával, hogy illik szólítania: „Tegezze most, mikor ennyi kellemetlen dolgot akar neki mondani? Most kezdje a tegezést, holott eddig nem merte visszategezni?” A szemelvény mozgalmasságát a gyakori síkváltás eredményezi. A több irányból egyidejűleg érkező, együttható reflexiók a dramatizálás eszközeként is felfoghatók. Sok szál összefonódásából alakul az a hangulat, amelyet összhatásában regisztrálunk: így érzi magát tulajdonképpen minden fiatalember a századfordulón, aki a társadalmi ranglétra legalsó fokán áll, s kilátása sincs feljebb jutni. A fent idézett szabad függő beszéd éppen a szimultaneitás révén éri el sajátos stilisztikai hatását: az író komplex módon é r z é k l e t t i azt, amit a szemelvény utolsó mondata verbálisan t u d a t „Az elérzékenyülés perce volt ez.”

A szimultaneitás eszközeként alkalmazott szabad függő beszéd változata az alábbi példa:

Régi szavak szellője kifáradt, s a húrok tikkadtak. A nagy idő elmúlt. A lány köteles udvarlást jelentett, s majdan házasságot; távol és ábránd, mint egy előlépés. A bornak muszáj-íze volt, s a liter ára komoly gondot adott: kitől fog kölcsönkérni? Maradtak a szavak, s a szavakban is van mámor, aki költő! De lehet-e ma költő, mint Petőfi? Ó, bizony! Lacira ráfért az ópium; de hol az ópium annak, aki liter borát nem tudja fizetni? — Pénz kéne, pajtás, éppen nekünk kéne! Mi tudnók használni! Másképp lenne minden! — Bor, lány! Sőt nagyobb dolgok: a Haza, a Műveltség oltára, az Irodalom, mely ma tengődik, mert ki vásárol könyvet? A Szavak újra felcsillantak. Ez volna valami, nem mint Wintersberg Gida, kártyára és cigánynak dobálni örökölt százezeit! — Hogy zsidó nem tudja, mit kell a pénzzel csinálni, Pepikém? Ti talán tudjátok? (63.)

A kiemelt idézetet hosszabb párbeszéd előzi meg. Kovács Laci boros fejfel a pénzről, annak értékéről beszélget hozzá hasonló bizonytalan existenciákkal, Hintáss Gyulával és Gőzsi Pepivel. Mindenki elmondja a maga elképzelését, hogy miként szerezhetnének pénzt. Kovács Laci is közbeszól, s az egyenes beszédet az író beékeli a szabad függő beszédbe. A hős tusakodik önmagával, az asztalnál megindított beszélgetést belső monológyszerűen folytatja, mellégondolja saját érveit, melyeket a közvéleménnyel helyez szembe, de egy másik síkról áthallik a szavak mámorát hívó és hirdető impresszionista költő, Babits Mihály vélekedése is: akinek nincs pénze arra, hogy a liter borát kifizethesse, csak egyféle mámort remélhet. „Maradtak a szavak, s a szavakban is van mámor, aki költő! De lehet-e ma költő, mint Petőfi? Ó, bizony!” Eddig jut el a magával kezdett belső beszélgetésben Kovács Laci, s hangosan, mintegy refrént ismétli a közös témát: „-Pénz kéne, pajtás, éppen nekünk kéne! Mi tudnók használni! Másképp lenne minden.” A „minden”-t nominális stílusú, jelzésszerű felsorolás követi. A szagatottság kiváló szintaktikai eszköz annak érzékeltetésére, hogy hirtelenében senki, sem az író,

sem hőse, de más sem, akit megkérdéznek, nem tudná lekerekített mondatokban elősorolni, min változtatna, ha módja lenne rá. A „minden” komplex érzékeltetése a szabad függő beszéd síkján több, mint amennyit a szereplő a közbeszúrt egyenes beszédben megfogalmaz. Ezért az író visszavált szabad függő közlésmódba, s mintegy *conversation prolongée*-ban továbbra is a „minden változna” hangulatot elemzi. Kovács Laci hallja asztaltársai elme-futtatását, részt is vesz a társalgásban, ám a beszélgetés benne olyan egyéni gondolatokat, érzelmeket ébreszt, amelyekről akkor sem szabadulhat, amikor egyenes beszédben szólal meg. Az író nem akar hagyományos technikával élni. *Kovács Laci mondta . . .* egyenes beszédbe —, a *Kovács Laci gondolta, hogy . . .* függő beszédbe kívánkoznék, ez pedig időbeli egymásutániségot jelentene (előbb gondolta, aztán mondta a hős, vagy fordítva). Babits szándéka viszont az, hogy érzékeltesse, a szereplő aközben is továbbbszötte a beszélgetés indukálta gondolatait, mialatt közbe-közbe szólt.

Az egyidejűséget az író a központosági jelek fenti módon való alkalmazásával teszi „láthatóvá”. Az egyenes beszédet grafikailag jelző gondolatjelet megtaláljuk ugyan, de a szabad függő beszéd menetébe ágyazott és folyamatosan továbbírt sorokat nem különíti el az *oratio recta* szabályai szerint, sokkal inkább az élőbeszéd intonációjának érzékeltetése a célja, a dramatizálás eszköze, s mint ilyen, arra hívja fel a figyelmet, hogy a gondolatjel közé ékelt szövegrészletet hangosan mondták.

Az elemzett közlésmód szimultaneitást idéző stílushatására épít Babits, amikor a szereplők szavait és azt a hatást akarja egyidejűleg visszaadni, amelyet e szavak a hősökben, az íróban, a közvéleményben kiváltak. (A soron következő szemelvény egyúttal a közlésformák kombinálásában rejlő kompozicionális lehetőségeket is bizonyítja.)

Góczy Pepi egyszer a bajuszát vesztette. Ez híres eset volt. Vitáztak valamin. „Ne mondd ezt kétszer, mert istenuccse levágom a bajszod!” „De bizony mondom.” Egy zsebolló nyisszant, s megtörtént a csúfság. Meg is verekedtek. . . . De más hősködések, virtusok, csúfságok, ahol bajusz helyett csak élet és vagyon, ősök vagyona és utódok élete hullt a füst között az asztal fölé, dicsőséggé és legendává lettek. Hős kellett, volt is, a fantáziának. De mit tegyen a hős erejével? Béke volt, „rohasztó béke”, mint mondani szokták, mi célja lehetett volna itt a hősiségnek? Künn csak ment minden, hivatalból, s a Hivatal megóvott, eltartott, vigyázott ránk! Minden önállóság felesleges volt s nem is úri. Így a hősiség öncél lett, a legszebb valami: *l'art pour l'art*, tragikus, meddő szépség és ópium (64).

Az idézett regényrészlet első mondata objektív írói kommentár. De már a második mondat átfut a személyhez kötött auktoriális síkról az általánosítást megengedhető szabad függő beszéd síkjára. A „híres eset” története pedig kötött egyenes beszéd formájában ékelődik a szabad függő közlési módba. A „discours direct lié” folyamatos szövegbe való beágyazásának a stilisztikai funkciója ugyanaz, mint az egyenes beszédé: az élőszo hitelességével élénkíti az író beszámolóját, mintha dramatizálná a történeteket. A „rohasztó béke”-ben élő sóti társadalom fantáziája hőst látott a virtuskodóban, s minél nagyobb esztelenséget követett el, annál dicsőítőbb legendák keringtek körülötte. Az író is szemléli a bajuszvágást, tudja, milyen paradoxális hatást vált ki az a közvéleményben, s gúnyos hangja egyaránt szól a fölösleges, nevetséges, groteszk virtusoknak, a szenzációra éhes közönségnek s az öncélúvá lett igazi hősiségnek, amellyel Sóton nincs mit kezdeni. A sokféle hatás át-meg átszővi egymást, egyszerre érzékeltetve a többi irányból érkező reagálást.

Babits prózájában igen gyakran alkalmaz szabad függő beszédet a friss, azonnali benyomások, hangulatok reprodukálására. Ebben az impresszionista látásmód jellemzőit, vonásait fedezhetjük föl. A Babits-kutatók megállapították, hogy a költő-író epikájában az impresszionizmus éppen akkor tűnik fel (pályájának későbbi szakaszában is), ha egy környezet rajzát, hangulatát akarja élénk vetíteni. A történések, tárgyak stb. kiváltotta impresszionista hangulat azonnali, egyidejű tükrözésének legalkalmasabb eszköze a szabad függő beszéd. Az alábbi szövegrész egy Reviczky-sor ébresztette hangulatot rögzít:

[...] hiszen Nellike tudja, hogy mit mond Reviczky: „A világ csak hangulat!”

A világ csak hangulat. Nem, Nellike nem tudta, nem hallotta még soha, de ebben a pillanatban oly erővel csapta meg gyenge lelkét a költői mondás igazsága, hogy szinte megrázkódott; egyszerre napnál világosabban látta, hogy ez így van, és hogy mindaz, ami változatlanul örök érvényűnek látszott, csak semmi, egy szín volt, és elmerült most ebben a valószínűtlen fényben, mely eget és földet hirtelen átfestett. Hangulat! — micsoda nagyszerű szó volt ez annak a semmiségnek kifejezésére, amit önmagában érzett!” (97).

Jellegzetesen impresszionista pointírozással az író nagy élménnyé fokozza a legapróbb, legtűnőbb benyomást. Nelli szenvedélyesen érzékeli a Reviczky-sor hangulatát, amelyre az impresszionista költőíró a fények és színek kavargásával teremt lehetőséget.

2. A szabad indirekt stílus tanulmányozásának során sajátos stilisztikai hatás mérhető az olyan esetekben, amikor e közlésformát az író a szereplők beszédének és a velük kapcsolatos történéseknek rövidített formában való visszaadására alkalmazza. A szimultán stílushatás abból az implicit tartalomból adódik, hogy mi célból, és milyen szándékkal rövidít az író, s az egymásra helyezett montázsszerűen összevágott közlési síkok milyen együttes hatást váltanak ki.

a) A szereplők beszédének lerövidítésekor a regénybeli alakok valamely jellegzetes szóhasználata, beszédének fonetikai, lexikológiai, grammatikai vonása a perszonális síkról áttevődik a szabad függő beszéd síkjára. Az élőbeszéd elemeit az írói alkotástechnika úgy illeszti bele a szabad függő beszédbe, hogy — bár ismerjük, eredetileg kinek tulajdoníthatók — leválasztja a szereplő síkjáról, személyteleníti. Az itt következő szemelvény Miskának a levelével kapcsolatos, amelyben a válás kimeneteléről értesíti Hintáss Gyulát, s figyelmezteti Nellivel szembeni kötelességére. Az idézet első fele függő beszédben ismerteti Miska levelét, egyben bevezeti a szabad függő beszédet: „Miska csak néhány rideg sort írt [...], feltételezve Gyuláról, hogy tudja ezek után, mi a kötelessége” (137).

Gyulának imponált a levél tónusa, különösen a *kötelesség* szó tetszett meg. Szónoklatot rögtönöz ezzel kapcsolatban, újabb alkalom számára, hogy sokszor hangoztatott nézeteit kifejtse. Ismétli önmagát. Az öncélú ismétlést az író azzal érzékelteti, hogy az egyenes beszéd helyett más közlésformát alkalmaz, amelyben rövidítheti szereplője szavait, s amely egyúttal arra is lehetőséget ad, hogy a rövidítésből stiláris többlet szülessen: Miska tárgyilagos figyelmeztetése a pozór bombasztikus stílusának üres kongású töltelékelemévé válik.

A levél tónusa imponált Gyulának: ó, igen, ő tudja, mi a kötelessége! Gyulának általában imponált Miska, s egyik ambíciója volt a miskai becsületesség; ó, igen, ő tudja,

mi a kötelessége! Nevet adni az asszonynak, aki kompromittált; a gyermeknek, aki születni fog! A legközelebbi hajóval indulnak! Fiumében rögtön megesküsznek! Őt nem kell emlékeztetni a kötelességére! (136.)

Az író úgy rövidít, hogy az egyféle interpretálásnak is minősül, amely az ennek megfelelő stilisztikai-esztétikai hatást kelti. A szabad függő beszéd síkján megtaláljuk, mit mondott Gyula, s azt is, mi a véleménye az írónak' — az auktorialis síkot a végtelenig terjesztve — a közönségnek a szólások puffogatásáról. A szereplő szavainál lényegesebb az implicit mondanivaló, az a hatás, amelyet a szavaival kivált: lenéző mosoly, ironia, gúny. Ezzel az eljárással többször találkozunk a regényben. Sőt hirharangja, Juli néni meséli el Erzsinek a gyilkosságot, Erzsi továbbítja Nellinek, mit mondott Juli néni, átszűrve saját exaltált, romantikus, élményhajhászó fantáziáján:

Egy pillanatra elfoglalta lelkét az események romantikája. Ó istenem! Egy betérés Sótón, egy rablógyilkosság, aminek az áldozata náluk vacsorázott tegnapelőtt, s fekete szakállú gyilkos, mint az angol regényekben! [...] mert mit is lehetett elrabolni szegény Lacitól? S ekkor felcsillan a legenda, melynek elég volt egy nap megszületnie, s mely túléli hősei életét. A hír nőtt már, mint bogarak a hullán, s tüneményes összeg birtokosának tűnt fel szegény Laci. De hát ki tudhatta ezt [...]; mert igazán, ki is tudhatta, hogy Laci éppen ez éjjelen gazdag ember? (71.)

Babits nem tartja érdemesnek Erzsit vagy Juli nénit szó szerint idézve egyenes beszédben elmondani a keringő pletykát, nem az az érdekes, ki mit mond. Egy valami lényeges: romantikusan felduzzadtak a rablógyilkosságról szállongó hírek, s a Juli néni-félék legendákat tudnak, ezeket az Erzsi-féle széplelkek tovább színezik. A szabad függő beszéd stílushatása ilyen alkalmazásban az egyenes beszéd fölé nő.

Megállapításunk igazolását keressük a következő részletben: Erzsi egyetlen alkalmat sem szalaszt el, amikor sérelmét a világ elé viheti, s kedvére szidhatja a „hűtlen és léha férfiúnem”-et. Már-már sablonossá váló szövegének „összefoglalóját” adja Babits az alábbi módon:

Különben Erzsi nem tisztelte a gyermekek és a papok mindig tisztelendő füleit, s a célzások nem is voltak egész óvatlanok. Erzsi tajtékzott a hűtlen és léha férfiú-nem ellen, azon nők ellen is, kik behódolnak a férfiú-csábnak; ó, ha szerelmetlen s ölelést nem ismerve hajtának ágakat, mint a virágok! Gyermeki ártatlanság s papi egyedültség! [...] — Mindnyájan elrothadunk — mondta —, és hogyan születünk?! Ó, jobb lett volna sohase születni! (141.)

Az idézet második része, Erzsi szavai egyenes beszédben, igazolják az író, „megérte”, hogy rövidítsen. A szövegrész explicit tartalma nyilvánvalóan másodlagos, s az kerül előtérbe, ami mögötte van, a színpadiasság, regényekből ellesett érzélgősség, a póz, ami gúnyos mosolyt fakaszt. Az írói döntés szerint nem az explicit fontos, ezért mellőzi Erzsi közvetlen megszólaltatását, hanem az implicit mondanivaló, s ennek kifejezésére pedig kiválóan alkalmas a több síkot átfogó szabad függő beszéd.

b) A rövidítő, sűrítő, tartalmilag és hangulatilag tömörítő erő a múltbeli események visszajátzásának rendkívüli stilisztikai hatású eszközévé teszi a szabad függő beszédet. E közlésmóddal az író nem részletezi a történeteket, a szereplő-szemtanú sem elejétől végig meséli el, csakis azt eleveníti föl, ami a jelen szempontjából tartalmi vagy hangulati kötődése révén lényeges. A szabad függő beszédre jellemző szaggatott stílussal inkább csak jelzéseket ad, amelyek a szereplőben, a hallgatóban felidéznek a velük kapcsolatos múltbeli eseménysort. Az író e közlési módban nem tartja követendő szempontnak

az időrendet, hiszen inkább azért tér vissza a régen történetekre, hogy érzékeltesse, miért kalandozik hőse a múltba, mi az, ami most kiváltotta benne a rég letűnt események hangulatát, miért nem feledheti azokat, hogyan viszonyul a szereplő, az író, az olvasó a múltbeli történésekhez. Így idézi föl és pergeti le mintegy belső képernyőn Döme bácsi egész életét, pontosabban életének mérföldkőszzerű mozzanatait egy hangulat kapcsán, ami Imruska szemlélése közben lesz úrrá rajta:

Döme pedig nézte a kisfiút, aki annyira hasonlított letűnt anyjához; nézte, hogy áll ott, fölfegyverezve, mintegy az életre, kis vitéz, kis vadász! Nem volt egyébként meglegedve vele! Szerette volna vadabbnak látni, pajkosabbnak, nagy szemeknek tekintete, melyben nem értette a rejtett borzalmat, zavarba ejtette. Már-már beszélni sem tudott vele, mint azelőtt, kiöntve vén szívének lelkesedéseit s senkitől sem méltányolt düheit ez ártatlan hallgató előtt; most már szinte valahogy attól félt, hogy a gyermek megérzi az ő öreg naivságát... . . . Elcsüggedt, s a maga régi gyermekkorra jutott az eszébe, vad és durva gyermekkorra, az idők szemetesládájában, s oly síváran! Sőt föl-vibrált az egész élete, az élet e kis katonáját látva: a maga dicső katonasága Magyarországiért, mely, íme, elbukott, s ma osztrák provincia! Stanci, akivel húsz évig vártak egymásra, s aki aztán beteges asszony lett és meghalt! S az ő fia, Ákos, akit a nők tettek tönkre! . . . És egyedül maradt öregségében, mint a leszedett ág . . . míg meg nem jelent a kertjében Nelli . . . és ez a kisfiú, aki most itt van még, utolsó emlékeknek, és akivel nem tud mit beszélni, oly zavaró tekintettel néz rá nagy, szép szemre, mely mintha csak a haszontalan anyja szemé volna . . . ” (144).

A Döme bácsi lelkében fölsejdlő hangulat a múlt kvintesszenciájává lesz. Úgy tűnik, mindaz, ami valaha is történt vele az életben, a gyermek szemének, arcvonásainak szemlélése közben egyetlen hangulattá — csöndes rezignációvá — ötvöződik.

E közlésmódnak szimultaneitást idéző stílushatását jövőbeli, tervezett események rövidített reprodukálásakor is mérhetjük:

Az első éjszakát, mihelyt egyedül maradt a rózsatapétájú hotelszobában, avval¹ töltötte, hogy anyjához hosszú leveleket fogalmazott, amiket megint elégetett. Ó, nem, inkább hazudik — gondolta —, pénzt kér Gyulától valami selymekre, s az autodafé füstjében, e nácsszoba rózsás tapétái között kavargott a selymes hazugság terve, s előkerült a menetrend, amit még Dombóvárott vettek. Vajon mennyibe kerülhet az út Gádorosig? Semmi más, csak az út . . . koplal egész úton . . . És micsoda út ez? Hol kell átszállni? Mikor indul? Éji út . . . istenem! És hogy jut ki az állomásig? Mit mond? Kit kérdez? Ferrovia . . . — és előkerült a bedekker térképe, német és olasz szavak, kanyargó síkátorok, melyek közt hiába iparkodott magát kiismerni . . . (135).

Nelli kétségbeesett kapkodása, riadozása az éji úttól, azok sopánkodása, akik féltik az egyedül utazó magányos nőt, szaggatott félmondatos jelzések arról, hogyan készül a hősnő a szökésre, a szövegész implicit tartalmára hívják föl a figyelmet: Nelli tehetetlenségére.

Elemzésünk során igyekeztünk bizonyítani, hogy a többsíkúságra épülő közlésmód — a benne rejlő szimultán stílushatás révén — különböző irányból érkező reflexiók azonnali és egyidejű reagálására ad módot. E sajátos stilisztikai-esztétikai hatás miatt a szabad függő beszédet az impresszionista prózastílus egyik jellemzőjeként tarthatjuk számon.

K ö n y v é s z e t

Bartha János—Horváth Tibor—J. Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1969.

Benedek Marcell: Babits Mihály. Budapest, 1969.

- Herczeg Gyula: *Lo stile indiretto libero in italiano*. Firenze, 1961. Uő.: Móricz Zsigmond stílusa. Stiliztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 240–329.
- Horváth Mária: *A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában*. Stiliztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 330–401.
- Kardos Pál: *Babits Mihály*. Budapest, 1972.
- Marguerite Lips: *Le style indirect libre*. Genova, 1923.
- T. Lovas Rózsa: *A magyar impresszionista költészet stílusformái*. MNyTK. 72. Budapest, 1944. *A magyar széppróza a Nyugat stílusforradalma után*. Stiliztikai tanulmányok. Budapest, 1961. 195–239.
- Mihaela Mancas: *Stilul indirect liber in româna literară*. Bucuresti, 1972.
- J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Budapest, 1965.

Murvai Olga

Szürrealisztikus képek Krúdynak „A helyettes halott” című novellájában

Krúdy Gyulának, irodalmunk sajátos egyéniségének alkotásai közül általában az első érett írói periódust jelentő, 1911 és 1918 közötti, nosztalgikus-ironikus-impresszionisztikus stílusú Szindbád-korszak termékei ismertek (Szindbád-novellák, *A vörös postakocsi* stb.). Jelentősek azonban a másik, szintén klasszikusnak nevezhető, kettős színezetű szakasznak, az 1919-ben született, összetett stílusú regénnyel, az „Asszonyások díjá”-val induló periódusnak a darabjai is.

Az 1919 utáni Krúdy-pályán egy sajátos, fokozatosan erősödő realista tendencia (*Hét bagoly*, *Őszi versenyek*, *Valakit elvisz az ördög*, *Boldogult úrfikoromban*, *Az élet álom*) és egy szürrealisztikus vonal (*A helyettes halott*, *Álmoskönyv*, *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban*, *Purgatórium*) jelentkezik.

A szürrealista jellegűnek minősített Krúdy-művek alaptónusa — mint ahogy az író stílusának és egész prózájának szinte minden egyes vívmánya — a kortársi világ- és magyar irodalomtól függetlenül formálódott s alakult ki. Külföldön a szürrealista mozgalom a 20-as évek első felében bontakozott ki (l. Bajomi Lázár Endre: *A szürrealizmus története*. In: *A szürrealizmus*. Gondolat, Bp., 1968. 33 és 40), nálunk ez a kibontakozás a 20-as évek másik felére esett (vö. Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. *A magyar szürrealizmus irodalma*. Forum, Újvidék, 1970. 22). Így az utóbb említett, zömében az 1910-es és 20-as évek fordulóján írt Krúdy-alkotásokat — a magyar prózatörténetbe helyezve — tulajdonképpen preszürrealistának nevezhetjük (Kristó Nagy István: *Utószó*. K. Gy.: *Régi pesti históriák*. Magvető, Bp., 1967. 717; Bori i. m. 268). A romanticizmus és a szürrealizmus alapját adó életérzés rokonságából (Bajomi Lázár i. m. 13) következik, hogy irodalmi előzményekre mégis utalhatunk: a most tárgyalandó Krúdy-alkotások asszociációzúhatagára az ifjúkori olvasmányok romantikus-kísérteties képviselője is hatott. Bármennyire élt is tovább az íróban E. T. A. Hoffmann, Sue s a többiek atmoszférája, szürrealista (pontosabban preszürrealista) jellegű alkotásainak látomásai, merész képzettársításai (Kemény Gábor: *Krúdy képalkotása*. Akadémiai, Bp., 1974. 4 és 100) a századelő társadalmi és Krúdy magánéleti problémáiban gyökereznek. (Más kérdés az, hogy Freud tanainak hatásával is számolnunk kell.)

„A helyettes halott” c. novella születése körüli években Krúdy írói világát a háborús csömör, a Tanácsköztársaság bukása utáni megrendülés, üldöztetés, anyagi nélkülözés, az ellenforradalom sötétsége, a környezettől való elidegenedés, az első házasság megromlásától táplált s a második házasság ellenére is létező magányérzet, az éjszakázás, egészségromboló szenvedélyek űzése, a lappangó betegség (amely a 20-as évek végén idegösszeomláshoz vezet), az öregedés érzése (erre utalás a novellában: „Talán negyvenesztendő volt s az étellel leszámolt . . .” [10]¹) határozza meg.

Mindez arra kényszeríti az író, hogy ismételtelen elforduljon a külvilágtól, a valóságtól. Most már azonban a megszépült múlt, az emlékekhez sem tud menekülni (mint a Szindbád-novellákban), így hát maradnak a gyötrő érzések, a lidérces álmok, a szorongásos látomások. „De a pszichoanalízis a tudatalatti feltárásával vajmi kevés vigasztalást nyújthatott: az ember ösztönéletében és álmaiban ugyanazzal a zűrzavarral találta magát szemben, mint a külvilágban” (Barta András: Az álomlátó Krúdy. Utószó. K. Gy.: Álmoskönyv. Magvető, Bp., 1966. 577).

Ezen út megjárásának egyik dokumentuma „A helyettes halott”, ez a már címében is bizzar hatású novella. (Eredetileg, 1919-ben a Mikszáth Almanachban és legutóbb, az Alföld 1973/10. számában „A helyettes halott”, másutt, az 1920-as kiadású, „A betyár álma — Kleofásné kakasa és más elbeszélések” könyvben, valamint az 1924-es, „N. N. — A betyár álma” kiadványban pedig „Az akasztott ember” címen jelent meg.)

A kisepikai alkotás groteszk motívumokkal tagolt, rövid, kerek cselekményét látszólag egy szokatlan szerelmi história adja. Szerecsenfő Szerafin után „négykézláb szaladnak” a megigézett, szenvedő, féltékeny férfiak. „Szép volt ez a lovagi torna Szerecsenfőért, kopjavetéssel és rókafulfanggal harcolni, mindig vívóállásban lenni és fél szemmel aludni, gyötrődni érzésektől, amelyek eddig tán egy öngyilkosé voltak, aki nem bírt el az éhes csókakkal; és szenvedni a nőért, mint a rőt szakállú, cirkuszlónyugalmasságú, meglett férfiak, ha egyszer egy kontyszalagot találnak az élet őszi mezején, a madáríjesztőre kötözve s azt képzelik vala, hogy ez a jeladás az élet újból való megkezdéséhez” (8).

A Szerafintól elkápráztatott és megkínzott emberek szeretnének megszabadulni a szenvedélytől, és elhatározzák, hogy megölik a lányt. Először a Bohóc próbálkozik. Idegen városokba vándorol, hogy mutatóványaival új nők ismeretségére téve szert felejtse el Szerafint. Ez azonban nem sikerül, így hát maga ellen fordul: a „folyton Szerafin után szaglászó”, nagy, mutatóványos orrát egy konyhakéssel lemetszi (9).

A nyugodalmas öregségét elvesztő, a legtitkosabb érzelmeit világra kiáltó Költő is megpróbál menekülni Szerafintól, mert a fiatal nő „lelocsolta a tűzhelyet, amelyen csendesén rotyogott fazekában a világmegvetés, a csizmás bölcsesség és a nadrágszíjon lógó önzés” (9). „Pedig joga van az öregségnek . . . — mondja a Költő —, de mégis meg kell halni Szerafinnak, mert elvette ágyamból a keserű díofaleveleket! [bekezdés] Az öregember ezután kivette a szívét és feldarabolta a Bohóc konyhakésével . . . vagdalta a szívét, mint egy eszeveszett mészáros hűtlen kedvese húsát” (9).

Az önmagát érzéketlenítő Bohóc és Költő után a történetet elmondó főszereplőre is az a sors vár, hogy Szerecsenfő kisasszony iránti vonzalmának

¹ Itt és a továbbiakban a szám az Alföld 1973/10. számából vett idézetek előfordulási helyét, a lapszámot jelzi.

áldozata legyen: „Fájt, mint a kés, hogy nekem boldognak kellennem Szerafin csókját epedve, Szerafin ölelését kapva hercegnek kell érezni magam e nyomorék koldusok között. De én mégis boldogtalan voltam, mert meg kellett ölnöm Szerafint, különben ő ölné meg, mint barátaimat” (9).

A vívódó szerelmes visszaküldi a gyűrűt a lánynak, de másnap mégsem tud ellenállni annak, hogy kedvesével a Varjú erdőbe, a sok-sok „boldog óra” színhelyére kiránduljon (10). Az erdei vendéglőben egy negyvenesztendő, a boldog ifjúkor után öreggő görnyedt, az élettel leszámolt és a halálba induló férfival találkoznak (11). A „látomány” Szerafin hódolójának figyelmét ismét saját sorsára tereli:

„— Meg kell halnom, Szerecsenfő!

Szerafin csendesen rám vetette a szemét.

— Ha mindenáron akarod... — felelt bizonytalanul. — Már nincs többé erőm téged visszatartani az életben. Az idegeim elhagytak, az akaratom felmorzsolódott halni vágyásodon. Ígérem, megsiratlak, többet már nem tehetek érted.

Ezek a szavak voltak azok, amelyektől mindig rettegtem Szerafinnal való szerelmem éveiben. A búcsú, a belenyugvás, a lemondás csendes szavai. Ezekről riadoztam fel éjszaka, mintha a viharban eltévedt madarak zörgették volna meg ablakomat. Ezek a szavak bujdosztak a párnámba, amelyre fáradt fejem lehajtottam. Magános sétáimon ezt kiáltotta utánam a szél, mint egy csúfolódó utcagyerek:

— Meg kell halnod!” (12).

Mégis sikerül megmenekülnie, mert a végzetes szerelem miatti „ön-hóhérolást” abszurd módon átjátssza a vendéglőből eltávozott és öngyilkossá lett alakra, a „helyettes halottra”. A helyettes azonban tulajdonképpen ő maga („Az én hátam ment ott a sír felé...” [11]²), mint ahogy a Bohóc s a Költő is az („cimboráim..., legbelsőbb barátaim..., a lelkemből való társak...” [12]). A Bohóc, a Költő, a „helyettes halott” és az, aki a novella végén életben marad, valójában az önvallomást tevő, önmagával szembenéző író énjének részei. Szerecsenfő Szerafin pedig — miután a varázssal, a szenvedéllyel, a kéjt és kint jelentő szerelemmel metaforikusan azonosul — az emberi élet, a harccal járó sors szimbólumává értékelődik („[Szerafin] füle mellett kibontott haja... az életet jelképezte” [10]; „Hűvösen és fázva néztem Szerafinra, sorsomra” [12]). Így a cselekmény primer szintje mögött az élet és a halál, a boldogság és a boldogtalanság, az ifjúság és az öregség kérdésköre, a létezésnek Krúdytól felvetett problematikája húzódik meg.

A szerelmi motívum mellett más vonatkozásokat is tartalmazó történetnek ez a mondanivalót hordozó metaforikus strukturáltsága az egyébként egyenes vonalú, elágazásoktól mentes, csattanóval lezárt cselekmény szerkezeti felépítéséből (a síkok, az ébrenlét s az álom állandó váltogatásából, az áttűnésekből) és a novella képvilágából, a nyelvi-képi kifejezéseinek szövevényéből (többek között az én-részek szinekdochés megszerkesztéséből, Szerafin szimbólumának válásából) következik. Ezeknek a szürrealista alkotásra egyáltalán nem jellemző összefüggéseknek létrehozása azonban nem is annyira az írói tudatosságnak, mint az ösztönösségnek az eredménye. Erre éppen a képek, a néhol illogikus és minden értelmet nélkülöző, de érzelmi-hangulati szinten valamit mégiscsak sejtető képi kifejezések szolgálnak bizonyítékként. Pél-

² A kiemelés itt és a továbbiakban is tőlünk származik.

dául a következő idézetben szereplő orr — vadgesztenye csere, amely fantasz-tikumok víziós környezetében hirtelen, véletlenszerűen jelentkező, a tudattól eredetileg talán nem is ellenőrzött képzettársítás, első látásra szélsőséges szürrealistákat idéző, különönc, üres írói játéknak tűnik:

„ — ... Most végre holttest lettem és többé semmi sem akadályoz meg, hogy nagy, mutatványos orromat levágjam, amellyel folyton Szerafin után szaglászódtam.

Szólt a Bohóc és egy nagy konyhakéssel lemetszette orrát.

— Boldog vagyok, nem érzem többé Szerafint — mondta, amikor zsebre vágta nagy orrát.

Darabig csendes irigykedéssel néztük barátunkat, aki emígy megsza-badult a varázslattól. Bizonyosan tüskés *vadgesztenye* nő majd az orra helyén, amely zöld lesz és titoktartóan őrzi a belsejét” (9). — A „vadgesztenye” azon-ban a novellának a továbbolvasás során elének táru-ló motívumvilágában — különösen a szívét feldaraboló Költő megjelenítése után érezhetően — funk-cionálni kezd: a szenvedély elől menekülő ember menedékkévé válik.

A szerepnyerés folyamatát nyelvi-stilisztikai szempontból a következő-képpen rekonstruálhatjuk:

A „vadgesztenye” kifejezés előbb (1) k ö z n y e l v i j e l e n t é s b e n szerepel, de az adott szövegekörnyezetbe való, szokatlannak tűnő helyezése a köznyelvtől eltérő jelentést tételez fel; majd (2) m e t a f o r á s színezetet nyer (bár vadgesztenye — orr azonosításról nem beszélhetünk), és m e g s z e m é l y e s í t é s e s árnyalatot is kap („titoktartóan őrzi”). És végül (3) — a későbbi előfordulás („a zöld orrú Bohóc” [9]) révén is — j e l k é p s z e r ű lesz, az ember önmagára erőszakolt érzéketlenségének, érzelemmentességének s z i m b o l i k u s jelentését indukálja.

A folyamat azonban nem ilyen kézenfekvő s egyértelmű, pontosabban: a teljesen érthetővé válás bizonyos kétségeket hagy maga után. Itt a szürrea-lista nyelvi kép szemantikai problémája merül föl. Az mindenképpen érezhető, hogy a „vadgesztenye” képpé (természetesen: nyelvi képpé) erősödik. Ebben az esetben a képben az elhalványuló állandó (= köznyelvi) jelentés mellett fel kellene bukkannia az alkalmi jelentésnek. Csakhogy a nyelvi kép két eleme, a kifejezendő (az alkalmi jelentés) és a kifejező (az alkalmi jelentés hordozója) közti távolság igen nagy, a kép mintegy a kifejezővel azonosul, és mögötte a kifejezendőt megtalálni nem, csak találgatni, sejteni lehet.

Ezért problémás általában annak megállapítása, hogy tulajdonképpen milyen képtípusról (a „vadgesztenye” esetében metaforáról vagy szimbó-lumról) van szó. Az író akár ösztönösen, akár tudatosan olyan félig kész képet alkot, amelyben az egyes képtípusok határvonalai elmosódnak, s az olvasóra bíz-a a kép egésszé, teljessé tételét. Ezt a nyelvi jelenséget nevezzük szür-realista képi kifejezésnek.

Természetesen minden műalkotás a műélvezés során teljesedik ki, a szürrealista nyelvi kép azonban túlzott mértékben épít az olvasóra. Sőt egyeseknél az érthetőség pontjától az érezhetőség, a sejthetőség pontján át a végletig: az érthetelenségig és az értelmetlenségig juthat el (vö. Bajomi Lázár i. m. 132—3). Ezen a ponton meg is szűnik kép lenni, s a nyelv elemei-nek a nyelvi törvények önkényes megszegéséből eredő, kaotikus halmazává, a szavaknak olyan üres játékává válik, amely az olvasóra bíz-a, bogozzon ki belőle, amit tud, amit akar. A nyelvnek ez a szélsőséges, valójában nyelvel-lenis felfogása éppenséggel a lényegétől, funkciójától fosztja meg a nyelvet: a

közléstől, az emberi érintkezés lehetőségétől. S ez már nem műalkotás, nem művészet.

Krúdy — mint a „vadgesztenye”-asszociáció is bizonyítja — „szelíd” szürrealista. Képeiben a sejthetőség határáig megy el, és legmerészebb képeiben is a kifejező mögött halványan feldereng a kifejezendő. Nyelvi-képi kifejezéseit nem az értelmetlenség, hanem inkább a többértelműség, továbbá a bonyolult áttételesség és a belemagyarázás veszélyével bizonyos mértékig mégiscsak fenyegető sugallatszerűség jellemzi.

A fojtó légkörű novella képvilágát a meghökkentő metaforák és metaforás árnyalatú kifejezések uralják. Gyakran találkozunk racionális úton meg nem fejthető, csak a mélylélektan felől megközelíthető képekkel: „... gyötrődni érzésektől, amelyek eddig tán egy öngyilkosé voltak, aki nem bírt el az *éhes csókakkal* [‘marcangoló szenvedélyekkel’]...” (8); „[Szerafin] a megelégedett énekes *madárkakat* [‘a megelégedettség, a nyugalom érzéseit’] elriasztotta vállunkról...” (8); „De mégis meg kell halni Szerafinnak, mert elvette ágyamból a *keserű diófaleveleket* [‘a nyugodt éjszakákat’]” (9).

Másutt a kitapintható oksági összefüggés jelentkezésével csökken ugyan a kifejező és a kifejezendő távolsága, de az azonosítás többé-kevésbé bizarr ötleten alapszik: „*csizmás* [‘paraszti, népies’] bölcsesség” (9); „A szeméből *kikönyökölt* [‘erősen meglátszott’] a sok álmatlan éjszaka” (10); „... a forró ölelések helyén nem maradt más csak kietlen avar... Öregemberek és öregasszonyok *avarja* [‘szenvedélytelenné, érzelemmentessé, érzéketlenné válása’]” (11).

Több helyütt erotikus tartalmat hordoznak, az ösztönök lelki megnyilvánulásait fejezik ki a metaforák: „[A Költő] vén *vadkan* volt, aki még nem vesztette el agyarád, s minden *fát* tövestől akart felfordítani, amelynek *lombja* megsimogatta Szerafint” (9); „[A Költő] vén *bakkecske* lett, aki mekegve kéri *fűvét* a kertészlánynak” (9). A halálnak „legnagyobb bál”-ként való említése (12) a bajban levő embernek egyrészt kesernyésen józan humora, másrészt morbid megnyilatkozása.

A szürrealisztikus képek árnyékában meghúzódik egy-két halványabb tónusú, Krúdy „nosztalgikus” stílusára emlékeztető kifejezés is. Például: „az élet *őszi mezején*” (8); „az élet lakomázó *asztalánál*” (8); „[Szerafin] nevében benne volt az *ész* és a *tavasz*, a szomorúság és a vidámság” (11). Ezek azonban nem bontják meg a novella szemléleti-hangulati egységét, sőt a szöveggörnyezetbe idomulnak.

„A helyettes halott” megsemmélyesítése nem az elmosódottság (l. Szindbád), nem is a mozdulatlanság (l. Asszonyságok díja), hanem a kísértetiesség érzetét keltik. Az antropomorf elemek az embernek nem a megszokott, hétköznapias, baráti környezetét illusztrálják, nem lesznek társaivá a magányában, hanem szorongásait fokozzák: „... a mezőn felejtett *madáríjesztők vad éneket fújnak* az őszi éjszakában” (8); „... csak a *pókfonál* volt már *részeg*” (8); „A *mámor* még az ágyam szélén *üldögélt*...” (10); „Az *árnyék*, amely helyemen maradt, már *nem tud sikoltani*” (11).

Mind a megszemélyesített fogalmak (patkányok, szédületek, fellegek, madáríjesztők, mámor, árnyék stb.), mind a megszemélyesítő vonások, cselekvések, sajátságok (tévedt, harsogott, csalódott, alattomos, szomorú, bujdostak, gáncsot vetettek, részeg stb.) olyan kevésbé vonzó jelentésű, kellemetlen hatású szóképzeti elemekre épülnek, amelyek a nyomasztó sorssal küszködő, a haláltól féltő ember lelki tusáját adekvátnan fejezik ki.

Erről a viaskodásról próbál tudósítani az egyébként kevés m e t o n i m i k u s kép: a „gyilkosság” és a ’gyilkos’ metonímiás (9), a „lábszár” és az ’öngyilkos’ szinekdochés (12) cseréje, az embert művészi síkon helyettesítő testrészek, a kéz és a hát kísértetiesen ismétlődő felvillanása is. Egy sajátos szinekdochés láncolat (a levágott orr = a Bohóc = a novella énje, azaz egyes szám első személyben megnyilatkozó főszereplője; a feldarabolt szív = a Költő = a novella énje; a megrokkant hát = az öngyilkos = a novella énje) viszont — az első lépcsőfoknak szadista, a másodiknak tudathasadásos vonatkozásait leszámítva — a rendszerszerűség miatt nem nevezhető szürrealista jelenségnek.

Ugyanakkor ennek a szinekdochés láncolatnak az elemei — kiszakadva a vázolt összefüggésből — önálló életre kelnek, és s z i m b o l i k u s jelentést sugallnak. A Bohócban a látványosabb, mutatványosabb, a Költőben pedig a tartalmasabb művészet szimbólumát láthatjuk. Az érzetet kereső, szenvedélyt közvetítő orr levágása, az érzelmet hordozó szív feldarabolása, a hát megrokkannása és különválása („Vajon nem az én közönyös ifjúságomat példázza ez a hát...” [11]) pedig azt fejezi ki, hogy az ember már nemcsak a külvilágtól, hanem önmagától is elidegenedett. (A korra jellemző irracionális képhasználatról l. Kemény i. m. 91–5.)

A pesszimizmusról árulkodó dekadens erők: a félhalottak, halottak apokalipszisének elkerülnek a hegedülő diákok (10) és a vak kintornás (10), akik az életet jelképezik („az élet... szerelmesei” [12]).

A novella titokzatosságát, rejtett értelműségét nagyrészt ezek a most vizsgált képek okozzák, amelyek a metaforától („énekes madárkák” [8]; „vadgesztenye” [9]; sors-Szerafin [12]) vagy a szinekdochétól (a Bohóc [8–9]; a feldarabolt szív [9]) közelítenek a szimbólum felé. A sejtelmesség, a nyelvi-képi kifejezések összemosódottsága mellett főként az teszi szürrealista jellegűvé „A helyettes halott” szimbólumszerű elemeit, hogy a megszokott dolgok, tárgyak, élőlények (vadgesztenye, diófalevél, madár, orr, szív, hát, bohóc, diák, verklis) szokatlan szerepet és különös jelentőséget kapnak (vö. Bajomi Lázár i. m. 97; Bori i. m. 75).

A tárgyak megkülönböztetett képi alkalmazására a sajátos t á r g y i a s í t á s o k is felhívják a figyelmet. Például: „... az *ellágyulást* a háztetőre dobtuk...” (8); „[Szerafin] szemünkbe *pottyantotta lényét*...” (8); „Meddő dolog volt *megrakni* a tarisznyámat... asszonyok *szagával*” (8); „nadrágszíjon lógó *önzés*” (9).

A képelemek furcsa társulásai adják a h a s o n l a t o k vázát is, amelyek a normális emberi kapcsolatoknak a feszültséget, szorongást keltő, már-már örületet okozó szétrombolódásáról tanúskodnak: „[A Költő] vagdalta a szívet, mint egy eszeveszett mészáros hűtlen kedves húsát” (9); „A mámor még az ágyam szélén üldögélt, mint egy halottvirrasztó” (10); „[Az ember] egyedül üldögélt... *koporsószeget módjára kopogó vadgesztenyék* és csalódott lombok alatt” (10); „... megnézegettük... [a] *szív fájdalom módjára könnyű ködben* remegő erdei virágokat” (10).

A tartalmi, jelentésbeli síkon egymástól távol álló hasonló és hasonlított viszonyának szürrealisztikus kisugárzását fokozzák a formai, grammatikai szempontból be nem fejezett hasonlatok, a „vágott mondatok” (Harsányi Zoltán: Stíluselemzés III., 1971. 152): „[Szerafin] szemünkbe pottyantotta lényét, *mint a fecske fészekéből*” (8); „Fájt, *mint a kés*, hogy nekem boldognak kellennem Szerafin csókját epedve” (9); „... engedelmeskedtem [Szerafinnak], *mint az állatszeliédítőnek*” (10).

Néhol a formai ismertetőjegyek teljesen hiányoznak, és a tartalmi összefüggés utal a hasonlat jellegre. Például: „... gyötrődni érzésektől, amelyek eddig tán egy öngyilkosé voltak’ (8) → ’gyötrődni olyan érzésektől, mint amilyenek egy öngyilkoséi lehettek’; „[Az ember] kedve a földön ugrált együtt a verebekével” (10) → ’az ember kedve olyan volt, mint a földön fázósan ugráló verebeké’. Ezeket a transzformálás útján lokalizálható képeket „lap-pangó” hasonlatoknak nevezzük.

A mondanivaló „elrejtettségének” mértéke igen nagy a körülírásokban, amelyek sokszor mesterkéltan metaforikusak: „De hiába álltam tótágast vén asszonyok s fiatal nők előtt...” (8) → ’hiába udvaroltam’; „A szívemből csak az ő illata áramlott felém...” (8) → ’csak rá gondoltam’; „A földhöz vágatta velem azt a fétist, amelyet egész ifjúságomon át kezemből ki nem engedtem, a hazugság kis bálványát” (9) → ’igazmondásra készítetett’; „A szájam szélére ültetem a szívem barlangjaiban lakó piciny emberkéket” (9) → ’kikiáltom érzelmeimet’.

Gyakoriak még a jelzőátvetéses metatézisek („a férfiak szenvedő, féltékeny... halántéka” a ’szenvedő, féltékeny férfiak... halántéka’ helyett [8]), a logikai inverziók („az örvénylő szédületek” esetében nem a szédület örvénylik, hanem az emberre jön rá az örvénylés érzete [9]) és a víziók (a Bohóc és a Költő „önérzéketlenítése” [8–9]; a háttal kapcsolatos látomás [11]; az akasztott ember látománya [12]). Tulajdonképpen az egész novella egy kiélezett, szorongásos vízió. Az álomszerűség „A helyettes halott”-ban is jelentős szerepet kap, mint a Szindbádban, csak hogy ott az álom szelíd hangulatisága, elmosódottsága, itt pedig látomásszerűsége dominál.

Hogy mennyire az „introvertált, kórosan befelé forduló állapot” (Bajomi Lázár i. m. 13) határozza meg a novella világát, az a „szubjektívebb” nyelvi-képi kifejezések előtérbe kerülését jelző statisztikai adatokból is kiolvasható:

1. metafora	29,4%
2. hasonlat	19,7%
3. megszemélyesítés	13,8%
4. szinekdoché	9,6%
5–6. szimbólum, körülírás	5,9–5,9%
7–9. metonímia, metatézis, vízió	3,2–3,2%
10. logikai inverzió	2,8%
11. szokatlan szóhasználat	1,9%
12. szinesztézia	1,4%
13–15. allegória, eufemizmus, nyelvi kontraszt	0,0–0,0%.

A korábbi alkotásokhoz viszonyítva jelentősen megnőtt a metaforás, a szimbólumszerű és a víziós képek száma. Kisebb szerepet játszanak a hasonlatok, a megszemélyesítések és a metonimikus nyelvi-képi kifejezések. A kifejező és kifejezendő logikus megfelelésére épülő allegória és az amelioratív funkciójú eufemizmus — éppen mert természeténél fogva idegen az adott novella illogikusnak tűnő képhalmazától és drasztikus-katasztrofális hangoltságától — nem fordul elő „A helyettes halott”-ban.

A Krúdy-prózában jobbra jelenségek ábrázolására szolgáló megszemélyesítések, amelyek a Szindbádban — gyakoriságuk révén — az embernek és a tájnak a szubjektív emlékezésben való egybeolvadását segítették

elő, de az Asszonyosságok díjában már az ember és a külvilág harmonikus kapcsolatának a jelenségek objektív leírásával való megtalálását eredményezték, itt, ahol a „belvilág” a külvilág fölébe nő, kisebb feladatot kapnak. Az író nem ruhazza fel emberi vonásokkal a környezetét, nem kerül vele kapcsolatba, hanem távolodik, elidegenedik tőle.

Hasonló a helyzet a metonimikus képekkel is, amelyeknek csökkenését az ilyen jellegű nyelvi-képi kifejezéseknek a környezettel ábrázoló, valamint az összefüggésekre rámutató funkciója és a novella atmoszférája közti ellentét okolja meg.

Mindezeknek megfelelően a „benső” indíttatású nyelvi-képi kifejezések, a metaforák kerülnek uralomra. Metaforikus lesz a körülírás, sőt — az elemek egybeszerkesztettsége miatt — a „lappangó” hasonlatban is észrevehető bizonyos azonosítási tendencia. „A helyettes halott” metaforái azonban nem teljes azonosítások, nem igazi névátvitelek (pl. „éhes csókák” → ’marcangoló szenvedélyek’ [8]). Az alapot, amely az azonosítónak és a szöveggörnyezet segítségével felfedezni vélt azonosítottnak az összekapcsolására szolgál, konkrétan nem is igen lehet meghatározni. Legtöbbször csupán általánosan — a novella pesszimista alaphangoltságára, a démoni erők nyomasztó hatására hivatkozva — lehet utalni a képet alkotó két elem kapcsolatára.

A metaforákat titokzatosságuk a szintén nem igazi szimbólumok, inkább csak szimbólumszerű kifejezések sejtelmessége felé közelíti. A titokzatos metaforák, a sejtelmes szimbólumok — a kísérteties víziókkal társulva — közvetítik aztán az olvasónak az író gondolatvilágát és a novella jelezte művészet lényegét. Megszűnt az ember és környezete közti egyensúlynak még a látszata is, az atomizálódott lélek tükreben részeire bomlott a külvilág is. Ebben a dimenziótlan kavargásban azonban a rendeltetésüktől, kapcsolataiktól megfosztott elemek mégsem kerülhetik el egymást, összecsapódnak (mint például a vadgesztenye és a Bohóc esetében is láthattuk), s ennek vetületeként az egymásra zúduló nyelvi-képi kifejezések sem összefüggéstelenek.

Itt felvetődik a spontaneitás és a műgond viszonyának kérdésköre. A szürrealizmust — bármennyire az automatizmus művészetének tekintik is — az ösztönösség nem kizárólagosan jellemzi. A szürrealista tudatosan is megszülhetheti jellegzetes képeit, szándékosan is teremthet káoszt. A Krúdynovella szemléleti-hangulati egységét egyrészt spontán forrás élteti, másrészt bizonyos írói fegyelem erősíti.

Korábban, a kompozíció, a képhalmaz és a metaforikus strukturáltság összefüggésének vázolásánál utalásszerűen jeleztük, majd a „vadgesztenye”-asszociáció elemzésénél közelebből is megvizsgáltuk az akarattól függetlenül fogant képek „tudatosulási” folyamatát. „A helyettes halott” nyelvi-képi kifejezéseinek részletes tanulmányozása is erről győzhetett meg bennünket: spontánul jönnek, ömlenek a képek, amelyek aztán összefüggéseket sugallnak. A novella szókinccse, azaz a képek bázisa is a „révületben való alkotás” és a „beidegzett formai készség” (Kristó Nagy i. m. 719) kölcsönhatásában alakult ki. A megszemélyesítéseknél már előlegezett és a mű egészéből is idézhető negatív érzelmi-hangulati töltésű szavak (eliasztotta, remegett, megölnek, megrokkant, fájt, vijjogott, megborzongott, gyötrődni, szenvedni, sírhalom, halál, kígyómarás, bűn, templomrabló, önhóhérolás, keserű, kietlen, rettenetes, vad, kínos, bús, bolond, kopott, szenvedő, soványan, hűvösen, fázva stb.) elsősorban a pesszimista alaphangoltságból bukkanhattak fel, de tudatosan is kereshette és alkalmazhatta őket Krúdy.

Az írói fegyelem és szabadság összehangolását bizonyítja az is, hogy a szerző nem lépi át a novella műfaji kereteit, hanem ezeken belül próbál egyes kötöttségeket megszüntetni. Utaltunk már a cselekmény néhány szabályszerű vonására (rövid, kerek, egyenes vonalú, elágazásoktól mentes, tagolt, csattanóval lezárt), emellett az elemek „szerves egység”-ét, a másodrendű (sőt Krúdynál sokadrendű) jellem- és környezetrajzot, a „sűrítettség”-et, a „rövid időtartam”-ot, a „kevés szereplő”-t, a „sorsfordulatra koncentrált-ság”-ot (vö. Barta János—Kardos László—Nagy Miklós: Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. Egyet. jegyz. Bp., 1966. 130—1) tekinthetjük még a műgond jeleinek. A „műfaj eredendő józanságával szembenálló” (uo.) különc, mesés, irreális motívumoknak szinte korlátlan száma és a nagyfokú szubjektivitás viszont a tradíciók elvetéséről árulkodik, a szabályok megszegését bizonyítja. Egyfelől a mértéktartás és ezzel a novella zárttá alakítása, másfelől a belső erővonalak összekuszálása s a szinte végtelenített irracionális homály tulajdonképpen egy célt szolgál: a századelő emberének, az emberi élethelyzetnek — a szürrealistáktól oly különös figyelemmel kísért — zárttságát fejezi ki.

A Krúdy kisepikai alkotásában jelentkező automatizmusnak, illogizmusnak most bizonygatott látszólagossága, viszonylagossága egy újabb — de már a nyelvi-képi kifejezések elemzése során is előttünk lebegő, részben már meg is válaszolt, csak a végső feleletre váró — kérdést vet föl: mennyiben szürrealista „A helyettes halott”?

A gyakori s jellemző képek: a metaforák, a szimbólumok és a víziók titokzatossága, „érthető érthetetlensége”, sugallatszerűsége, különös tárgyias-sága, erotikája, morbid humora, továbbá a kevés megszemélyesítésnek, a metonimikus képeknek, a „vágott” és „lappangó” hasonlatoknak, valamint a metaforikusan „rejtett” körülírásoknak a jelentésbeli és alaki idomulása, a szókincs igazodása az uralkodó nyelvi-képi kifejezések világához — mind szürrealista vonásnak tekinthető.

Ugyanakkor néhány metaforát, képet és az említett szinekdochés rendszert nem nevezhetjük szürrealistának.

A novella jelkép-struktúrája nem áll távol a szimbolizmustól sem. A spontaneitás és a műgond egysége pedig az átmenetet jelenti a szürrealista és a nem szürrealista terület között.

Következésképpen „A helyettes halott” nem szürrealista, hanem csak szürrealisztikus alkotás. Ez a szürrealista jellegű művészet irodalomtörténeti szempontból pedig — mint már jeleztük — a szóban forgó izmust megelőző, preszürrealista megnyilatkozás.

Sajátosan felemás a befejezés is. Kettőssége egyrészt a halothelyettesítésnek a szürrealistákra emlékeztető abszurd ötletében, akasztófahumorában és enyhe cinizmusában, másrészt a szürrealista prózaírókra nem nagyon jellemző pozitív fordulatban nyilvánul meg. A novella végén van valami feloldás, katarzis: a főhős megszabadult a mágikus erejű Szerafintól, a sors nyomasztó terhétől, a rabságtól. Kilépett önmagába zártságából, visszatért a nihil partjáról és „sietni [kezdet] az úton, hogy utolérhesse a muzsikáló diákokat, a vak verklis s az élet többi szerelmeseit” (12).

Persze — a változatlan, alig módosuló körülmények között és a Szerafinok emlékével a tudatban — ez a fajta megmenekülés is csak olyan tartós lehet, mint ameddig és amennyire egy vadgesztenye helyettesíteni tudja az emberi test egyik fontos érzékszervét. Vagyis: az életerő ilyen formában

csak művészi síkon újulhat meg. Krúdy nem ad, nem is adhat konkrét programot. A megmenekülés, a továbbélés lehetőségének a felvillantása azonban — még ennyire desztillált, a hétköznapi valóságtól túlon túl elvonatkoztatott módon is — jelentős teljesítmény.

Annak, hogy „A helyettes halott” írója a társadalmi kötöttségektől megpróbál elszakadni, és a szürrealisztikus képek teremtette úrbe lép, tulajdonképpen társadalmi okai vannak. „A semmibe helyezett létezésnek . . . pillanata — valljuk Kristó Naggyal (i. m. 720) — sűrítése az elidegenedés kiváltotta alapvető szorongásnak, s abszolutizálása az élő társadalmi kapcsolatok teremtésére képtelen polgári értelmiség szükségszerű magányának . . . Krúdy páratlan zsenijét mutatja, hogy épp a valóságtól való ilyen teljes elrugaszkodás után tér vissza a szilárd talajra, s szinte általánosítja, értékeli önmaga fantasztikus élményét.”

„A helyettes halott” az író szembenézése korával, önmagával és tiltakozás a romlott világ ellen.

Molnár Zoltán

Amerikanizmusok Lékai János írásaiban

„Hogy hogyan kell robbantani? Az nagyon egyszerű. Mindjárt elmondom ahogyan azt nekem mutatják:

»Az ember veszi a katicsport (a kompani is árulja, de a sztorban olcsóbban lehet kapni). Igaz, először lyukat kell fúrni a szénbe, oda, ahol az ember robbantani akar. Az ember vesz egy fát, bekoverolja papírral. Mikor készen van már a papírzacskó, beteszi a katicsport, s a katicsporbába egy nidlit. A nidlit csak azért kell beletenni, hogy helye legyen majd a szkribsznek. Az ember fogja és bedempolja a katicspot, s mikor már jó erősen bedempolta, kihúzza a nidlit, beteszi a szkribszet, félreáll, a papírral meggyújtja a szkribszet. Az ember kiáll a rum elé, és figyelmeztet mindenkit, hogy mindjárt robban.

Mikor már robbant, nagy a füst, azért az ember a bódijával mégis odamegy, s egy-kettőre nekilát a ladoláshoz . . .«”

Ezeket a szokatlan sorokat Lékai János (1896 Varasd — 1925 New York), a fiatalon elhunyt forradalmár író vetette papírra. Lékai a magyar baloldali avantgardizmus képviselője volt, hivatásos forradalmár, aki írói munkáját is politikai tevékenységének rendelte alá. Annak a század eleji forradalmi generációnak a sorába tartozott, amely a Tanácsköztársaság vezető gárdáját adta, s a munkáshatalom bukása után az emigráció nehéz viszonyai között is törhetetlenül küzdött tovább a munkáshatalomért.

Huszonhét éves, amikor 1922 őszén az Egyesült Államokba érkezik. Szerkesztője lett az Új Előrének, az amerikai magyar munkásság lapjának. Amerikában elszakadt az expresszionista mozgalom közvetlen inspirációtól — új művészeti, politikai és nyelvi hatások alá került. Eleven, friss fantáziával megírt tárcáiban, riportjaiban, elbeszéléseiben élménydús, színes képet festett a huszas évek Amerikájáról: a milliomosok és nincstelenek, fehérek és feketék ellentéteiről, mindennapos összeütközéseiről. Rá hárult a feladat, hogy az Új Előrének kommunista lappá szervezze, s ez a lap centrumává váljék az Amerikai Kommunista Párt magyar szekciójának.

Ötven év választ el bennünket halála napjától, de gazdag és termékeny életpályája ma is tartogat újat számunkra. Lékai János (Amerikában John Lassen néven írt) nyelve jól tükrözi azt a lassú, de állandó változást, mely a magyar emigránsok nyelvében bekövetkezett. Az 1870–1920 között kivándorolt több mint egy millió magyar — főként agrárproletár és kisparaszt — góccokban tömörült, így nyelvük is magyar maradt. Az angol hatás lényegében csak a szókincset érinti, de „az angol szavak igazi jövevényszóként viselkednek, beleilleszkednek a még teljesen magyar hangrendszerbe” (Kálmán Béla: Az amerikai magyarok nyelve. Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Bratislava, 1973. 202).

Dolgozatunkban ötvenegy rövidebb lélegzetű mű (elbeszélés, riport stb.) és egy kisregény (Urak és rabszolgák) — kb. 275 lap terjedelmű szöveg — adatait dolgoztuk fel. Az elemzett munkák közül a kisregény és harminchat rövidebb mű magyar nyelven, tizenöt viszont német nyelven jelent meg először nyomtatásban. Az utóbbi tizenöt írásban azonban mindössze 33 esetben találunk angol lexikai egységeket, a magyar nyelven írt munkákban viszont 298 esetben. Az utóbbiak közül kiemelkedik egy ötoldalas riport (Emberek a mélyben), amely egymagában 98 — laponként tehát csaknem 20 — helyen tartalmaz angol szavakat. A vizsgált művek (Lékai János válogatott írásai. Budapest, 1963.; Urak és rabszolgák 201–80, A másik Amerika 335–540) többsége leíró jellegű, viszonylag kevés bennük a párbeszéd, így az amerikanizmusok használata főként a szerző nyelvére jellemző.

Az elemzésből természetesen kimaradtak az amerikai intézmények, utcák, újságok stb. nevei. Mivel az intézményneveknek megkülönböztető és azonosító szerepük van, többé-kevésbé önkényes jellegűek, mint a tulajdonnevek. Erős fogalmi tartalmuk van, sokkal többet jelentenek, árulnak el az intézményekről, mint akár a földrajzi nevek vagy személynevek az általuk jelölt földrajzi objektumokról, személyekről. A fenti okok miatt ritkán szoktuk őket egyik nyelvről a másikra fordítani, bár az elemzett szövegben több intézmény- és utcanév előfordul magyar fordításban is: *Y. M. C. A., Keresztény Ifjak Szövetsége; Salvation Army, Űdvahadsereg; 112th Street, 112. utca* stb.

A legtöbb intézmény (*Singer Building, Trinity Church, Western Union, Brace Memorial Home for News Bois*), üzlet (*Army Goods, Bakery and Lunch Room, Closed Car Show*), vendéglők és szállodák (*Blue Bird, White Lunch Room, White House, Hotel New York, Uncle Sam Hotel*), utcák és terek (*Third Avenue, 125th Street, Ann Str., Central Park*), újságok (*New York Herald, Denver Post, Springs Paper*) stb. nevei azonban természetesen eredeti angol nyelvű alakjukban szerepelnek.

Amennyiben az előbbi főnevek valamelyikét közös főnévként vagy magyar képzővel ellátott alakjában használja az író, már számba vesszük mint idegen eredetű magyar lexikai elemet: „Ezt a *christian science-es* költő észrevette . . . , *westesen* öltözött” stb.

A tulajdonneveken kívül angol nyelven találunk egy sor, az amerikai életformára igen jellemző szót és kifejezést (közneveket, indulatszókat, módosító szókat, reklámmondatokat, mondattöredékeket stb.). E szavakat, kifejezéseket az Amerikába kivándorló magyarok nap mint nap hallhatták, így hamarosan szerves része lett anyanyelvüknek.

Az alábbi szavak eredeti helyesírásban található Lékai műveiben: *autotruck* 'teherautó'; *beach* 'tópart, strand'; *box* 'doboz, fülke'; *boy* 'küldönc,

fiú'; *busy* 'elfoglalt'; *barber shop* 'fodrászat'; *cowboy*; *cowgirl*; *clerk* 'hivatalnok'; *citizen* 'állampolgár'; *cantaloupe* 'sárgadinnye'; *dish washer* 'mosogató'; *dress circle* 'első emeleti páholy'; *downtown* 'belváros'; *east* 'kelet'; *fair* 'vásár'; *greenhorn* 'zöldfülű'; *helper* 'segítő'; *head-line* 'címfej, hírösszefoglalás'; *information desk* 'tájékoztató (ablak)'; *janitor* 'takarító'; *laundry* 'mosoda'; *lunch room* 'falatozó'; *letterbox* 'levélszekrény'; *moonshine* 'holdfény (itt: becsempészett szesz)'; *milker* 'fejő'; *messenger boy* 'küldönc'; *the next* 'a következő'; *negro*; *notice* 'feljegyzés'; *restaurant*; *ranch* 'tanya', *farm*; *ranch hand* 'besegítő farmmunkás'; *shoe shine* 'cipőtisztító'; *stewardess*; *telephone call* 'telefonhívás'; *top floor* 'első emelet'; *west* 'nyugat'. Gyakran találkozunk a következő kifejezésekkel: *all right*, *thank you, please*, *hurry up!*, *no more*, *come again!* stb. Érdekes megemlíteni, hogy az amerikaiak szinte minden idegennek, külföldinek felteszik a következő kérdést: *How do you like this country?* — Hogy tetszik az országunk? Ezt a mondatot Lékai írásaiban is felfedezhetjük, viszont egyszer sem találkozunk a napjainkban igen gyakran használt: *O. K.*, *yes*, *no*, *hi!*, *sir*, *I see*, *you know* stb. szavakkal.

Vannak szavak, amelyek mind eredeti, mind fonetikusán átírt alakban megtalálhatók: *board*, *burd* 'ellátás, koszt'; *boss*, *bósz* 'főnök'; *car*, *káré* 'autó, kocsi'; *company*, *kompani* 'társaság, társulat'; *foreigner*, *foréner* 'külföldi'; *foreman*, *fórman* 'munkavezető'; *job*, *dzsáb* 'állás, munka'; *lolly pop*, *lalli papp* 'nyalóka'; *mule*, *muli*, *mulli* 'öszvér'; *motor*, *módor* 'motor, gép'; *overall*, *overál* 'munkaruha, overall'; *room*, *rum* 'szoba, hely'; *scab*, *szkeb* 'sztrájktrőő'; *store*, *sztor* 'bolt'; *top*, *tap* 'tető, mennyezet'; *truck*, *trakk* 'teherautó'; *tip*, *tipp* 'borraváló'.

Megfigyelhető tendencia a rövid magánhangzós zárt szótagok mássalhangzójának megnyúlása: *lollí papp*, *bokett*, *mulli*, *trakk*, *tipp* stb.

Más szavak csak fonetikus átírásban fordulnak elő: *bódi* 'test, hulla'; *boket*, *bokett* 'vödör'; *fani* 'érdekes'; *fani pikcse* 'érdekes kép'; *juropi* 'európai'; *pléz* 'hely, telep'; *majna* 'bánya'; *nidli* 'tű'; *katrics* 'robbanótöltet'; *tipli* 'vagonkirakodó hely' stb.

Az összetett szavak angol eleme hol az angol (kötőjellel kapcsolva), hol a magyar (egybeírva) helyesírás szabályainak megfelelően szerepel: *scab-munka* 'sztrájktrőés', *hurry-up-szellem*, *show-szenzáció*, *speed-evés*, *rush-idő*, *messenger-élet*, *újságsztend*, *gazolinállomás*, *nagytrakk*, *katricspor* és a betyárszállásnak megfelelő *betyárburd*, ill. az igen hangulatos *Ókontry* 'óhaza'.

A szóképzés eszközei közül Lékai igen óvatosan merít. Mindössze három képzőt használ: főnévképzéskor az *-s* és *-ás*, *-és*, igeképzéskor pedig az *-ol*, *-el* képzőt.

A vizsgált szövegben hat angol szóból képzett főnevet találunk: *burd* → *burdos* 'kosztos'; *majna* → *majnds* 'bányász'; *móder* → *móderes* vagy *móderos* 'motoros, motorvezető'; *sztor* → *sztoros* 'boltos'; *újságsztend* → *újságsztendes*; valamint a *ladol* → *ladolás* 'rakodás'.

Az angol igékből képzett magyar igék száma sem sokkal több. Gyakran a magyar ekvivalens ige igekötőjével vannak ellátva: *bekoverol* 'betakar, befed'; *bedempol* 'befojt'; *befinisel* 'bevégez, befejez'; *megfixol* 'megerősít, megcsinál'; *ladol* 'rakodik, kirak'; *szkebel* 'megtagadja a sztrájkolást'; *fightol* 'verekedik, küzd'; *shine-ol* 'fényesít'.

A magánhangzó-illeszkedésben néha ingadozás tapasztalható: *moderos* — *móderes*, *fórmanja* — *fórmanek*. A *-ba*, *-be* és *-ban*, *-ben* ragos helyhatározókat a magyarországi nyelvhasználatól eltérően a *-ra*, *-re* és *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* ragos

határozók váltják fel sok városnév esetében: *New Brunswickon, Colorado Springsen, Colorado Springsre, Denverre.*

Ha Lékai János nyelve híven tükrözi a korabeli magyarság nyelvhasználatát, nyelvállapotát — márpedig semmi okunk sincs ezt kétségbe vonni, hiszen az író minden jelentősebb helyen megfordult, ahol magyar kivándorlók éltek, s a nap minden óráját közöttük és magyar munkatársai között töltötte —, akkor elmondhatjuk, hogy a század eleji amerikai magyarok nyelvérzéke még számon tartotta, elkülönítette az angol szavakat nyelvük eredeti elemeitől. A Lékai műveiben található angol szavak aránytalanul oszlanak meg az egyes művek között. Csaknem felük egyáltalán nem tartalmaz angol szavakat; mindössze húsz azoknak a száma, amelyekben az angol szavak több mint húsz alkalommal fordulnak elő. Az utóbbi művekben szereplő lexikai elemek jelentős része is a csoportnyelvekből (bányászok, gépészek, újságkihordók stb. nyelvéből) való. A lírai és drámai hangvételi művekben kevés helye van az idegen szavaknak. Amint nő a drámai feszültség, mind az író, mind a szereplői egyre őszintébben, egyre tisztább, egyre kifinomultabb magyar nyelven szólnak az olvasóhoz.

Lévai Béla

A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez

1. Úgy látszik, mintha írás- és helyesírás-tanításunk féllábon állna. Túlságosan a látási vonatkozásokon alapul, mellőzi a hallásiakat. Pedig kétségtelen, hogy a kóros mértékben gyengén író gyermekek jelentős részének a dyslexiája a uditív természetű (l. Lotte Schenk-Danzinger: Probleme der Legasthenie. Schriften zur Sonderpädagogik. Dortmund, 1965. 2; Uő.: Die Gründe und der Praxis der Behandlung der Legasthenie. Uo. Dortmund, 1965. 3–4, 7.; Richard G. E. Müller: Die Ursachen und die Behandlung des LRS. Marholt. Berlin, 1967. 9–11; stb.). Nyilvánvaló, hogy a kórosság fokát el nem érő, de írásban sok hibát elkövető gyermekek közt is sok az auditív tekintetben fogyatékos. Ezek közül itt nem azokra gondolunk, akik nagyothallanak, vagy hallásuk élessége kisebb, hanem azokra, akik hallási érzeteiket minőségileg fogyatékosan elemzik, tudatosítják. Tudjuk, hogy ezekre a problémákra az illetékesek is fölfigyeltek, de jó intézkedésekhez részletekbe menő helyzetismeret szükséges. Itt pedig meg jócskán van mit tenni.

2. Az íráshibáknak számtalan oka lehet. Milyen íráshibák származnak hallási okokból (vö. Török Gábor: Nyr. 82: 333–41; Uő.: Gyógypedagógia 16: 65–83; további irodalom e helyeken)? Pszichológus, pedagógus és nyelvész közös munkájával lehet csak elkülöníteni ezeket az egyéb okokból — főleg vizuális tényezőkből — fakadóktól. A hangzási-hallási eredetű hibák közt is rendet kell teremtenünk, és csak ezután állapíthatjuk meg, hogy nálunk valóban kevés szó esik a beszédhangok megkülönböztetésének a fogyatékoságáról, a fonémadifferenciálási gyengeségről. Az ilyen szempontból fogyatékos gyermekek helyesen, megfelelő módon ejti ki a beszédhangot a leírandó szóban, de még akkor sem képes szilárdan tudatosítani magában egy-egy beszédhang mibenlétét, ha ez adott hang környezetének fonetikai sajátosságai nem zavarják, vagyis nem befolyásolják téves irányban. (Nem kell most szólnunk a betű környezetének zavaró grafikai, kalilgráfiai: tehát vizuális, és az ezekhez társuló motorikus tényezőkről.) Ezeket a — valóban a hangmegkülönböztetési fogyatékoságra utaló — íráshibákat sem könnyű aztán kiszűrni azok közül, amelyeket más okokra vezethetünk vissza. Ilyen ok pl. a szét-szórtság, ilyen az írásfegyelem hiánya, a nem elegendő gyakorlás, a helyesírási szabályoknak a gyermek természetes nyelvértékét figyelmen kívül hagyó, sőt ezt mintegy keresztező oktatása stb.). A nyelvész bevonása nélkül dolgozó gyógypedagógus és pszichológus könnyen eltévedhet ebben a hibaelemző munkában (vö. Gyógypedagógia i. h.).

3. A mi föltevésünk az, hogy az időtartamhibák közt a gyermek nyelvhasználatának nyelvjárási, pongyola köznyelvi, illetve a helyesírási kívánalmaktól eltérően köznyelvi sajátosságain (továbbá a vizuális gyökerű hibákon) kívül ott lehet az időtartambeli hangmegkülönböztetés fogyatékosága is: az, hogy a helyes időtartammal kiejtett leírandó hang időtartama tévesen tudatosodik. Ahhoz, hogy az írás- és helyesírás-tanítást itt is szilárdabban megalapozzuk, tudnunk kellene, hogy milyen az írás megtanulása előtt álló óvodás korúak tudatosítható hangmegkülönböztetési képessége. Meg tudják-e az óvodások különböztetni egymástól tudatosan is a hosszú és a rövid időtartamú beszédhangokat?

Ennek megállapítására kísérleteket végeztünk két szegedi óvodában. A beszédhangokat egyrészt el kellett szigetelnünk a szójelentés zavaró hatásától, másrészt a rejtett, elvont kérdést valamilyen szemléletes formába: a gyermekek életkori sajátosságainak megfelelő mesés-játékos alakba kellett bújtatnunk. A módszerre vonatkozólag sokat köszönhetünk Fónagy Iván hangmetafora-kísérleteinek (A költői nyelv hangtanából 33—7; A metafora a fonetikai műnyelvben 23—4, 34—7; l. még Gergely Éva: Nyr. 91: 407—16; Uő.: Jelenkor 13 : 159—66).

Kísérleti tervünk a következő volt:

Alkalmanként négy-öt óvodás kisgyermekkel foglalkozunk.

a) Bevezetőül ismertetjük a gyermekekkel, hogy új játékot, hangbújócskát fogunk játszani. A gyermekekkel állítható papírfácskákából „hangerdőt” csinálunk. Ezután benépesítjük az erdőt hangutánzásokkal: a fák közt jár a szél: *szszszsz* . . . A fák zúgnak: *zzzz* . . . A levelek suhognak: *ssss* . . . A mackó morog: *mmmm* . . . A dongó zümmög: *nnnn* . . . Mindezeket közösen és egyénileg váltakozva hangoztatjuk. A gyermekek remélhetőleg egyre jobban feloldódnak.

Ezután továbbfejlesztjük a játékot: kínai manók, törpék, tündérek is vannak a mi erdőkben: bemutatunk kínai babákat vagy képeket. Elmondjuk, hogy a kínaiaknak milyen rövid nevük van: Li, Tu, Csou, Mao, Kuo. Ha a felnőtt kínaiaknak ilyen rövid nevük, a még rövidebb lehet a kicsi erdei manócskáknak. Amilyen picurkák, olyan kicsi a nevük is. Az egyik fiúmenő neve: *u*, a kislánytündéréké: *ö*. Két papírbabát elbújtatunk a fák közt, a gyermekek — ki-ki szerepe szerint — hangossá teszik az erdőt a hangutánzó mássalhangzókkal. A kísérletvezető közbe-közbeszól egy-egy *u*-val vagy *ö*-vel. A gyermekek elcsöndesednek, az ügyesek bemondják, hogy a fiú vagy a kislány bukkant-e elő. A vizuális segítséget egyre csökkentjük. Más hangok párosításával is kipróbáljuk a felismerési játékot. A hangpárokat akusztikailag, fonetikailag egyre közelebb hozzuk: *u* és *o*. Az egyik öregebb, a másik fiatalabb. A gyermekeknek most már jelentkezniük kell kézfelnújtással, ha tudják, hogy melyiknek a neve hangzott föl. Háttérben ott a követelmény: a gyors és biztos fölismerés.

b) Ilyen előkészítés után érünk el kísérletünk lényegéhez: az időtartam-megkülönböztetéséhez. Mesénk így folytatódik: a tündérek, manócskák most még jobban fognak hasonlítani egymághoz. *I k e r t ü n d é r k é k*, *i k e r m a n ó k* bújócskáznak. Közösen értelmezzük, hogy kik az ikrek: azok a testvérek, akik ugyanabban az évben, ugyanazon a napon születtek. Az ilyen gyerekek nagyon hasonlítanak ám egymáshoz! A mi hangtündéréink közt is vannak ikrek. Csak abban különböznek, hogy az egyik nagyobb, neki nagyobb, hosszabb a neve is; a másik kisebb, annak a neve is kisebb,

rövidebb. Majd teljes csöndben figyelniük kell, milyen is az a „nagyobb”, akinek a neve hosszabb, milyen a „kisebb”, akinek a neve rövidebb. A kísérlet vezetője kiejti egymás után: *u* — *ú*? (kissé eltúlozva az időtartamot). Megkérdi a gyermekeket, melyik is volt a „nagy”. Ugyanígy kipróbáljuk az *ü* és megfigyelését mint ikertündéreké megkülönböztetését. Nem törekszünk bevésre, csupán a probléma képszerű megértésére.

Majd széljárta erdőben bújtatjuk el — elnyújtott *ssss*-ek közé — ikreinket, most már az *i*- és az *i*-t. (Az *i* és *ü* közt a köznyelvben a jelmegkülönböztető képesség elmosódóban van, de számunkra éppen ez a kedvező: a gyerekeknek nem fonológiai észlelés a feladatuk, hanem egyszerűen akusztikai: melyik hang tart hosszabb ideig.) A hosszan hangoztatott *ssss*-ek közül ki-kivillantjuk a rövid vagy a hosszú *i*-t. Aki meghallja valamelyik tündérke nevét, ne szóljon semmit, emelje föl a kezét, jelentkezzen, majd súgja az óvónéni fülébe, hogy a nagyobb tündér hosszabb nevét hallotta-e, vagy a kisebbik rövid nevét.

Tartalékban tartottunk egy másik eljárást is: az egymásnak hátatli ültetett gyermekek emeljék föl a kezükben tartott két manó- vagy tündéralak közül a kisebbet vagy a nagyobbat, aszerint, hogy melyik bukkan elő a susogásból. Ezzel közvetlenebb, gyorsabb visszajelzés válik lehetővé.

c) Az eredményeket jegyzőkönyvszerűen kívántuk rögzíteni. Tíz *i*-féle hang időtartamát kell a gyermekeknek megállapítaniuk. Rövideket és hosszúkat lehetőleg minél rendszertelenebbül keverve adunk.

5. A lefolytatott kísérletek során a tervezett bevezetést nagyon erősen csökkentettük. Utólag látjuk, hogy ez nem volt helyes. Az ellenőrző kísérletek végzőinek azt ajánljuk, végezzék el a teljes terv anyagát.

1. Először a szegedi Mérei utcai zenei óvodában voltunk. Hogy a gyermekekkel megismerkedjünk, előbb Török Gábor hospitált néhány zenei foglalkozáson, majd ismertette a kísérletet a munkánkat készségesen segítő, tapasztalt vezető óvónővel, Kádár Lászlónéval. Ő elmondta, hogy a kisgyermekek önként jelentkezés útján, különösebb válogatás, szűrés nélkül kerülnek be a zenei óvoda foglalkozásaira. Hallásuk ugyan átlagon felüli, de nem különösebben kiemelkedő. Ennek ellenére láttuk, tapasztaltuk, hogy a foglalkozásokon nyújtott teljesítményeik megleően jók. Bonyolult ritmusképleteket tapsolnak végig az óvónő egyetlen bemutatása után, ilyeneket rögtönöznek maguk is. Öt hangot kéz- és karjelekkel összekapcsolva, eléggé jól szolmizálnak.

A kísérleteken maga az óvónő nem vehetett részt, csak a csoportokat állította össze, de segítségül ott volt Török Gáborné, aki hosszú ideig dolgozott bölcsődében — több évig vezetőként is. A gyermeki észlelések átvételére itt csakis a fülbesúgós módszert választottuk. Kiderült, hogy az az időbeli eltolódás, amíg az illető sorra kerül, igen károsan befolyásolta, zavarta az eredményeket.

A kísérletekben három csoportban tizenkét gyermek vett részt: ezek közül csak két kísérleti személy találta el a felénél jóval többször — szignifikánsan jól — a magánhangzó helyes időtartamát, pedig mint már említettük, az *ssss*-ek közt hangoztatott *i* és *i* időtartamát a szokásosnál valamivel jobban „széthúztuk”, azaz az *i*-t a beszélt nyelvinél hosszabban hangoztattuk. a többi tíz gyermek közül négy egészen rossz válaszokat adott, olyanokat, amelyekből kiderült, hogy teljesen esetlegesen, véletlenszerűen vágják rá, hogy egy-egy *i*-ről vagy *i*-ről mit is súgjanak a fülünkbe.

1970. április 3-án végeztük ezt a fölmérést. A negatív eredmények annyira meghökkentettek és elkedvetlenítettek, hogy majdnem két évig latolgtatuk, folytassuk-e próbálkozásainkat.

2. Egy lelkes és a kísérletezésben jártas óvónő, Vekerdi Iréne vállalkozott rá, hogy saját munkahelyén az újabb, módosított kísérletekre hangulatilag előkészíti a gyermekeket. Ő szervezte meg, hogy a gyermeki megfigyelés fülünkbe súgott módja helyett a gyorsabb, közvetlenebb reagálást lehetővé tevő eljárást alkalmazhassuk. Egy-egy teljesen hasonló, de nagyságában eltérő kínai figurapárral látta el a játék résztvevőit, és a nagyobb vagy kisebb figura felmutatásával tudatták velünk a gyermekek, hogy helyesen ismerték-e föl e játékos körülmények közt az értelmetlen más beszédhang közé ékelt magánhangzó időtartamát.

1972. december 29-én került sor a szegedi, Arany János utcai óvodában erre a kísérletünkre. Jelen volt Vekerdi Iréne és Török Gábor. A jegyzőkönyvet Vekerdi Iréne vezette, a szöveget Török Gábor mondta el. Háromszor négyes és egy hármas csoportban összesen tizenkilenc gyermekkel foglalkozunk, tőlünk gyűjtöttünk adatokat.

A kísérletben résztvevő gyermekeknek Vekerdi Iréne megadta születési idejüket, értelmi fejlettségüket (fokozatok: értelmes, közepes, megfelelő, gyenge), továbbá zenei hallásuk fejlettségét (fokozatok: nagyon jó, jó, gyenge).

Sorszám	Név	Születési idő	Értelmi fejlettség	Zenei hallás
1.	V. K.	1967. VII. 19.	értelmes	nagyon jó
2.	T. B.	1967. II. 17.	értelmes	nagyon jó
3.	K. Zs.	1967. I. 27.	közepes	jó
4.	B. F.	1967. IV. 23.	megfelelő	gyenge
5.	N. A.	1967. VIII. 16.	megfelelő	nagyon jó
6.	Sz. E.	1967. VIII. 2.	közepes	nagyon jó
7.	H. J.	1967. V. 21.	értelmes	nagyon jó
8.	B. H.	1966. XI. 17.	közepes	jó
9.	L. T.	1966. VII. 20.	értelmes	jó
10.	B. R.	1967. V. 9.	értelmes	jó
11.	K. T.	1967. IV. 15.	gyenge	gyenge
12.	I. A.	1966. X. 18.	közepes	jó
13.	C. Zs.	1967. VII. 14.	megfelelő	nagyon jó
14.	M. E.	1967. IV. 16.	megfelelő	nagyon jó
15.	J. J.	1967. VII. 16.	értelmes	jó
16.	T. E.	1967. I. 22.	értelmes	nagyon jó
17.	F. A.	1967. IX. 1.	közepes	gyenge
18.	H. E.	1967. II. 22.	megfelelő	gyenge
19.	U. I.	1966.	gyenge	gyenge

Jelölések: először és gyorsan jelzett, jót = 1
 jól jelzett = x
 rosszul jelzett = -
 nem jelzett = o
 lenézte a szomszédjáról = ?

Összesítve adatainkat: tíz gyermek jelezte legalább hét esetben jó l az i időtartamát. Nagyjából azonos számú helyes és helytelen választ adott három gyermek. Lényegesen több rossz választ adott, mint jót: négy kis óvodás. Egy gyermek egyetlen jó választ sem adott, egyet pedig nem tudunk bevonni a felmérő játékba.

Sorszám I. csop.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
1. V. K.	l	—	l	o	x	x	l	x	x	x
2. T. B.	—	—	—	l	l	l	x	x	l	l
3. K. Zs.	—	l	—	x	x	—	x	x	x	x
4. B. F.	o	o	x	x	x	—	x	l	?	—
II. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
5. N. A.	?	x	x	x	x	l	x	l	l	x
6. Sz. E.	—	l	x	x	l	x	x	—	x	o
7. H. J.	l	x	l	l	x	x	l	—	x	x
8. B. H.	—	—	?	?	?	x	x	?	x	o
III. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
9. L. T.	?	l	x	x	x	x	?	x	x	l
10. B. R.	l	—	l	x	l	l	x	x	x	x
11. K. T.	o	o	o	o	o	o	o	—	—	—
12. I. A.	x	—	—	l	x	?	l	l	l	x
IV. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
13. C. Zs.	o	—	—	l	—	—	—	l	—	o
14. M. E.	o	o	o	x	—	—	—	—	—	o
15. J. J.	o	o	—	—	l	l	l	—	—	l
16. T. E.	o	o	o	—	—	—	—	x	l	l
V. csop.	í	í	í	í	í	í	í	í	í	í
17. F. A.	—	—	l	l	—	x	l	l	l	l
18. H. E.	o	o	—	x	l	l	—	x	o	—
19. U. I.	egyáltalán nem tudtuk bekapcsolni a játékba: gátlásos									

Szellemi fejlettségüket tekintve a játékban résztvevők megoszlása: értelmes: 7, közepes: 5, megfelelő: 5, gyenge: 2.

A tíz jó eredménnyel észlelő-jelző gyermekből öt az értelmes, négy közepesen fejlett, egy megfelelő. Van tehát korreláció az intelligencia és az eredményhez megkívánt sajátos hallási fejlettség közt, de az is kiderült, hogy a legértelmesebbek közt is akadt kettő, aki nagyon gyöngye eredményt ért el. A közepesek közt egy volt ilyen.

Zenei hallásuk szerint nyolcan nagyon jó hallásúak, hatan jók, öten gyengébbek. Mint vártuk is, a sikeresen játszóknál közülük ötnek nagyon jó a hallása, négyen jó hallásúak, de van egy kisgyermek, akinek zenei hallása egyébként gyenge. A rosszul szereplők közt a négy gyenge hallásún kívül két-két olyan játszótársunk is akadt, akinek jó, illetve igen jó füle van. A rokon képességek összefüggése tehát itt sem egészen merev.

Nem vetjük meg az eddig fölsejlt tanulságokat sem, de még izgalmasabb kérdés, hogy javul-e a játék során a gyermekek teljesítménye: gyorsan bele lehet-e ebbe a játékba „jönni”? Ezért a játékot utólag két félidőre osztottuk, és összehasonlítottuk az 1–5. sorszámú jelzésre adott válaszokat a 6–10. sorszámúakra adottal. A második félidőben kilenc kísérleti személy válaszolt az elsónél jobban, pontosabban, köztük öt (az 1., 2., 8., 16., 17.. számú gyermek) lényegesen jobban. Ötnél az eredmény —illetve a

két passzívnál: az eredménytelenség — nem változott. Végül négyen gyengébben szerepeltek a 6—10. jelzés megfigyelésekor, mint az 1—5. hallásakor. Ezeknek a teljesítménye viszont csak lényegtelen mértékben csökkent: telitalálataik száma eggyel-eggyel lett kevesebb. Ezek az adatok kétségtelenül arra utalnak, hogy a szóból kiszakított magánhangzók abszolút időtartamának tudatos érzékelését igen hamar be lehet gyakorolni, gyakoroltatni.

Azonban miközben ezeket megállapítjuk, nem felejtjük el, hogy kísérleti felméréseink viszonylag kevés személyre terjedtek ki. Kísérleteinket másoknak nagyobb anyagon, csiszoltabb kísérleti technikával meg kell ismételniük. Az itt elmondottak csak bevezetésül és ösztönzésül szolgálhatnak nagyobb fölmérésekhez. Ezekből az is kiderülhet, hogy alább vázolandó következtetéseink alapja nem eléggé szilárd; mégsem hallgathatjuk el őket.

6. Fejlesztje-e ma a szükséges mértékben az óvónő, a taníró és tanítónő az írás tanítása előtt a beszédhang-megkülönböztető képességet, megkísérli-e készség kialakítását?

Valami kétségtelenül történik. Már az óvodákban ráirányítják a figyelmet a beszéd „testére”, a beszédhangokra. Halandzsajátékokat játszanak, hangokat, szótagokat, szavakat ismétlegenek játékos szabályok szerint. Az óvónők arra ösztönzik a kisgyermeket, hogy különféle beszédhangjainkat mind minőségüket, mind időtartamukat tekintve tisztán, jól megkülönböztethető módon ejtse ki (l. Az óvodai nevelés programja. Tankönyvkiadó, 1971. 86, 157—69, 261—75). Az ének- és zenei foglalkozásokon többféle tárgy zöreijének, hangszínének a megkülönböztetését is gyakorolják játékos módon. A gyermekeknek egymást bekötött szemmel, hangszínükről kellene fölismerniük. Ismerjenek rá az oktáv, a kvint és a terc hangközökre, és sajátos kézmozdulatokkal jelezzék is! Ki kell tudniuk kopogni a tanult dalok ritmusát, el kell érnünk, hogy ezt a ritmust el tudják tapsolni, sőt a legismertebb dalamokat már a ritmusukról is föl kell ismerniük (uo. 261—75). Mindez szép tervezet, jó követelményrendszer, és bízunk készítőiben, hogy nem maximalista. Sajnálatos, hogy ez a program a beszédhangok játékos, de tudatosító megkülönböztetését még nem javasolja, pedig ehhez sem volna szükség a fentiekhez megkívántnál magasabb képességekre.

Érdekes ellentmondás, hogy az óvodába nem járó, csupán az iskolára előkészítő tanfolyamon résztvevő gyermekeket jobban felkészítik! Nézzünk bele az általános iskolai tanulmányokra előkészítő foglalkozások vezetéséhez készült minisztériumi útmutatóba (Útmutató az általános iskolai tanulmányokra előkészítő foglalkozások vezetéséhez. MM 1971. 3, 14, 43—5)! Ez a kiadvány huszonnégyszer harmincöt percet ír elő anyanyelvi foglalkozásra. Ezeknek a játékos és tanulás jellegű foglalkozásoknak az anyaga, programja az általunk vizsgált tekintetben nagyon hasonlít az óvodához, de a beszédtechnikai gyakorlatoknak a színvonala magasabb! Találhatni már közöttük jellegzetesen beszédhang-megkülönböztető gyakorlatot is (állatok hangjának utánzása kép felmutatására. Kígyó: *ssz*, méhecske: *zzz*, darázs: *zzs*, mackó: *mmm* stb. Ezután ki kell találni — most már kép nélkül ;—, hogy a nevelő minek a hangját utánozza; például a kígyó sziszegését-e, vagy a mozdony hangját. Ehhez pedig már szükséges megkülönböztetni az *sz*-et és az *s*-et; i. Útmutató i. h.).

Később aztán, az olvasástanításban már vannak olyan gyakorlatok, amelyek bátrabban, határozottabban törekednek ennek a készségnek a kialakí-

tására. A mi kérdésünk az, hogy nem túl későn-e. Mélyen el kell gondolkoztatnia bárkit annak a kétségbevonhatatlan ténynek, hogy tanulóink jelentős része még a középiskolában is gyakran követ el írásában időtartamhibákat, gyakran ír le hibás időtartamúnak mind magán-, mind mássalhangzókat olyan szavakban, amelyeket egyébként a helyes, az írásban is így megkívánt időtartammal ejt ki. Nem hisszük, hogy a sok egyéb hibaforrás mellett ne lappangna a hibák okai közt a beszédhang-megkülönböztető készség ingatagsága, fejletlensége.

7. Következtetések és javaslatok:

a) Sohase felejtse el a pedagógus, hogy az automatizálódott helyes kiértékelés és a tudatos beszédhang-megkülönböztetés egymástól eltérő képesség és készség.

b) A beszédhangok időtartamának tudatos megkülönböztetési képessége már az írás-olvasás ismerete előtt meg lehet a gyermekben, de nincs meg mindig és szükségképpen!

c) Ezt a fejletlen vagy egészen hiányzó képességet alighanem igen gyorsan ki lehet bontakoztatni, és fejleszteni is lehet.

d) A helyes időtartam ellen elkövetett makacs íráshibák tengerére gondolva kimondjuk: a tudatos hang-megkülönböztetési képességet nemcsak lehet, hanem kell is fejlesztenünk — már öt-hat éves korban! Az írás megtanulásakor a gyermekben túlságosan sok asszociatív kapcsolatnak kell rögzülnie, köztük könnyen elhalványulhat a hangdifferenciálás vonatkozása. Be kellene vonni az időtartam-megkülönböztető játékokat az óvodai programba is, nagyobb teret kellene biztosítanunk számukra az általános iskolai tanulmányokra előkészítő tanfolyam keretében is. Jó volna tovább népszerűsíteni az első osztályban tanító kartások közt a hangfelismerő gyakorlatokat, amelyek az előkészítő időszak gerincét alkotják.

e) Fordítsunk tehát ugyanannyi figyelmet a hallási megfigyelőképesség fejlesztésére, mint a látásiéra! Okvetlenül szükséges lenne azoknak a beszélt, a hangzó nyelven alapuló játékoknak további feltárása, illetve újabbaknak a kiötlése, amelyeket az általános iskola alsó tagozatos tanulói és óvodások játszhatnának. Vargha Balázs igen értékes munkát végez; de kissé magára hagyatva. Jó volna, ha mások is csatlakoznának tevékenységéhez. Hosszabb ideje dolgozó óvónők tapasztalatainak kincsestárában sok mindent találhatnánk. Micsoda élvezetes, játékos versengést jelentené az óvodák nagycsoportjában az olyan foglalkozások, hogy képek, természetes tárgyak nevében ki ismeri föl az előbb már többször hangoztatott magánhangzót! Vagy: a bemutatott képeknek helyesen és helytelenül hangoztatott elnevezés közül — pl. *liba* és *liba*, *kútya* és *kútya* — kinek sikerül kiválasztania a jó szót.

f) Témánkhöz kapcsolódva, de távolabbra tekintve: azoknak a kartársaknak, akik az olvasástanításban ragaszkodnak a szótagoló olvasáshoz, tudniuk kell, ennek a módszernek megvannak az árnyoldalai is. A szótagoló olvasásmód okvetlenül rontja a gyermek teljesítményét a magánhangzók időtartamának megkülönböztetésében. Szótagolás közben ugyanis óhatatlanul megnyújtja (vagy ritkábban: lerövidíti) a magánhangzók valódi időtartamát, és ezután kétségtelenül nehezebben fogja fölismerni a helyes időtartamot. Az a kettőség, amely a helyes, természetes beszéd és a túl sokáig gyakorolt szótagoló olvasás közt gyakran megvan jelenleg, gátolja a magánhangzók —

sőt általában a beszédhangok — helyes időtartamának a beidegződését és írásbeli alkalmazását, sőt ha a gyermek nem megfelelő nyelvi környezetben él, bontakozni kezdő tudatos hangmegkülönböztető képessége akár vissza is fejlődhet ahelyett, hogy javulna. A gyakorló tanítók tudják, hogy ezekkel a nézeteinkkel nem állunk egyedül. Annak, hogy a tanulók a magánhangzók helyes időtartamát fölismerjék, és így is hangoztassák, már az olvasástanulás kezdetén olyan készséggé kellene válnia, mint amilyen természetesnek tartjuk ma, hogy a kisgyermek dallamok ritmusát eldobolja, kitapsolja, kikopogtatja, vagy a matematika órán halmazokat rendez a dolgok különféle tulajdonságai alapján. Ahogy az új, korszerű — és a kívülállók számára maximalistának látszó — módszerek ének- vagy matematikaórán segítik a gyermeket a fejlődésben, úgy kellene bátrabban keresni az olvasás-, később pedig az írás-tanítás egyre újabb, merész és eredményes eljárásait.

8. Hadd szóljunk végül nagyobb távlatokról is! Kételkedünk benne hogy az olvasás és az írás tanítását okvetlenül ilyen szorosan össze kell kapcsolni, mint ma tesszük. Hangsor és betűsor közt elevenebb kapcsolat létesül, ha eleinte nem ékelődik közéje a betűknek, sőt a nyomtatottól sokban különböző írott betűk alakjának a reprodukálása. Hamarabb jutna el így a gyermek az értelmes olvasás örömeig is. Ha kísérleti szinten is, de meg kell próbálni, hogy előbb az olvasási készséget alakítjuk ki és csak azután az írásét. Egy másik út: az írástanítás ütemét erősen lelassíthatnánk, az olvasását viszont tőle rugalmasan elszakadva felgyorsíthatnánk. Mi az előbb említett kísérleti utat tartjuk gyümölcsözőbbnek.

†Sóos Istvánné — Török Gábor

Megjegyzések a kiejtés tanításához

A helyes és szép kiejtés tanítása elsősorban az iskolában oldható meg. Ezt mindenki elismeri, sokan hangsúlyozták 1965-ben az egri kiejtési konferencián (Bencédy, Szende, Palotás, Makay, Éder, Kovalovszky és mások), sokan azt is megemlézték — bár szerintem nem eléggé nyomatékosan —, hogy az anyanyelvi nevelés minden tanár feladata, szakjára való tekintet nélkül. Mindez a gyakorlatban nem valósul meg, nem fordítunk kellő gondot a helyes és szép beszéd tanítására, a tanárok nem javítják összefogott erővel sem a kiejtést, sem a helyesírást. Ennek az is oka, hogy a kiejtés tanítására még mindig nincsenek felkészítve tanáraink, nincsenek kellő ismereteik sem a helyes kiejtésről, sem a retorikáról (vö. Bakos József: A tanári beszéd retorikája. Nyr. 94: 456—63). Továbbá a magyar tanárok a középiskolában nem fordíthatnak kellő figyelmet a beszéd tanítására az alacsony óraszám miatt.

Milyen lehetőségeink vannak a helyes és szép beszéd tanítására a Budapesti Tanítóképző Főiskolán? A tanítójelöltek féléves beszédművelési stúdiumon vesznek részt, mégpedig az újabb rendelkezések értelmében az első év első félévében heti két órában; ez kb. 26 órát jelent. A kötelező tankönyv Hernádi Sándor Beszédművelés c. jegyzete (Tankönyvkiadó, 1970.), és használjuk még Fischer Sándor Retorika c. könyvét (Kossuth, 1975.). Terjedelmes elméleti a nyagot kell ismertetnünk hallgatóinkkal, a legfontosabb feladatunk azonban a leendő tanítók beszédének fejlesztése, ezért főleg gyakorlati

foglalkozásokat tartunk. A tanulmányokat felméréssel kezdjük, diagnosztizálunk, minden hallgatóval megbeszéljük esetleges hibáját, egyeseket logopédushoz küldünk (a logopédus helyben, a főiskolán foglalkozik velük). Az általános diagnózis a következő: a legjellemzőbb a hallgatók beszédére — ez már szinte generációs hiba — a zártszájúság, következményei az egyes hangok torz képzése, a magán- és mássalhangzók időtartama elleni vétségek, a hangsúlytalan szótagok összekapása és elnyelése, a helytelen intonáció és olykor a rossz hangsúlyozás. Az alkalmassági szűrővizsgálatnak köszönhető, hogy logopédiai eset (erősen selypes, raccsoló stb.) kevés volt, ugyanis a szűrővizsga alkalmat adott arra, hogy a beszédhibásakat eltanácsoljuk, illetőleg az enyhén beszédhibásakat előzetes logopédiai kezelésre küldjük. Sajnos, ez a válogatási lehetőségünk az alkalmassági vizsga eltörlésével meg fog szűnni. Arra viszont lehetőségünk lesz, hogy az alkalmatlan jelentkezőt a szóbeli vizsgán elutasítsuk; a helyzet annyival lesz rosszabb, hogy a jelentkező alkalmatlansága későn fog kiderülni, és júliusban már nem jelentkezhetsz más felsőoktatási intézménybe. A magyartanárok általában nem tudják, hogy a tanítóképzőben nagy fontosságot tulajdonítunk a jó beszédnek, és nem fogják e tekintetben felvilágosítani tanítványainkat.

A vázolt helyzet alapján érthető, hogy félév alatt heti két órában a helyes beidegződések kialakítása, a készségfejlesztés elvégezhetetlen (egy csoportban kb. 25 tanuló van). Gáti József írja (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, 1967., a továbbiakban HK., 120), hogy a színművészeti főiskolásokat négyévi beszédtechnikai képzés után bocsátják útjukra, de ekkor még nem eléggé kiműveltek az új beidegződések, az állandó ellenőrzés megszűntével újraélednek a régi, eredeti hibák. Ugyanilyen gondokról beszél Pintér Sándor a rádióbemondókkal kapcsolatban (HK. 156). Mi legfeljebb csak felhívhatjuk tanítványaink figyelmét esetleges hibáikra, valamint tudatosítjuk bennük a helyes kiejtés követelményeit, és egy kicsit gyakorolunk velük. Az is baj, hogy a jelöltek még nem érzik ennek a stúdiumnak a fontosságát, még nem tudják, hogy a kisgyerekek majd utánozzák beszédüket, esetleges hibájukkal együtt.

A gyakorlati foglalkozások lebonyolítása különféle; időnként laboratóriumban dolgozunk, mindennapos segítőtársunk a magnetofon, olykor a lemezjátszó; mégis a gyakorlás módja meglehetősen egysíkú, a számonkérésnek pedig ezen a területen sincs metodikája. Éder Zoltán írja: „... ki kell dolgozni az új metodikát, amelyben az oktatás fő formáját a produktív (nem pedig a deskriptív és preskriptív) eljárások képviselik” (HK. 235). Ez a megállapítás megtámogatható egy megfigyeléssel: a felolvasás beszédtechnikai szempontból lényegesen nehezebb, mint a szabadelőadás; a leendő tanítók legnagyobb hibája — a zártszájú beszéd és a kiejtés időtartama elleni vétség — a felolvasásban feltűnőbb, mint a szabad előadásban. Bakos József szerint: „... ugyanazon előadóknak az úgynevezett szabadelőadásban és az előadás közben bemutatott szemléltető szövegek, textusrészletek felolvasásában nem egyenlő arányban jelentkeztek a hibák, hanem a hibázások száma megnövekedett az utóbbi esetben” (HK. 93). Magam is azt tapasztaltam az óráimon, hogy a felolvasások lényegesen rosszabbak voltak, mint a szabad beszédteljesítmények. Tehát a nyílt artikuláció jobban alakítható a papír nélküli előadott szövegeken. Ezért tanításomban csökkentettem a reprodukzív gyakorlatokat, és a memoritert (főleg versmondást)

vezettem be produktív gyakorlatként. Tisztában vagyok vele, hogy amit mondok, nem felfedezés, de az adott körülmények között nagy a jelentősége. A színművészeti főiskolán „... négy éven keresztül egy tárgyon belül beszédet, s ennek keretében versmondást tanítunk” — írja Gáti József, majd ugyanott kifejti: „Véleményünk szerint helyes lenne, ha a jól ejtett és hangsúlyozott beszéd s a tudatosított versélmények alapjait már a középiskolában leraknák. Ennek pedig természetesen az az előfeltétele, hogy a jövő magyar szakos tanárok beszédet és versmondást tanuljanak az egyetemen” (A versmondás. Gondolat, 1965. 21). A jövőben pedig az alsó tagozaton megtanítandó verseket is számon fogom kérni hallgatóimtól. A memoriternek több szempontból is nagy jelentőséget tulajdonítok: 1. A szabad előadásban mindig nyíltabb és tisztább az artikuláció. A ritmushibák jobban alakíthatók ritmusos szövegeken (vö. a hadarás javításáról mondottakkal, Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat, 1966. 194; Montágh—Seper—Vince: A gyakori beszédhibák. Tankönyvkiadó, 1970. 115). A hallgatóknak többet és elmélyültebben kell készülniük az órákra, ugyanis a felolvasási gyakorlatokat sosem készítették elő alaposan. Úgy vettem észre, hogy a többség szeret verset mondani. Meg kell azt is mondanom, hogy a főiskolások rendkívül kevés verset tudnak, volt például olyan csoportom, amelyben egyetlen hallgató sem hallott soha Arany Jánosnak A fülemile c. verséről.

A tanítójelölteknek a félév végén — a főiskolai hagyományok szerint — a csoport előtti nyilvános beszédben kell számot adni az elsajátított ismeretekről: egy verset adnak elő és egy prózai szövegrészletet olvasnak fel; majd pedig a rövid retorikai stúdium lezárásaként — ez új mozzanat gyakorlatunkban — megírnak és előadnak egy, alsó tagozatosok számára szóló beszédet és egy fogalommagyarázatot. Úgy vettem észre, hogy ezeket a számukra újszerű feladatokat ötletesen oldották meg tanítványaim, sokuk tehetsége itt bontakozott ki igazán, a produktív munkában. A beszédet és a fogalommagyarázatot a legmagasabb fokú produktív számonkérési módnak tartom (végeredményben ez is beletartozik a memoriter körébe). Arra természetesen ügyelni kell, hogy a beszéd ne a megszokott ünnepi beszéd legyen — még így is nehézséget jelent az ismert eseményeket a kisgyerekek nyelvén elmondani —, hanem inkább az iskola belső életéről szóljon, pl. ilyen az első évnyitó után az új iskolásoknak megtartandó beszéd stb. Lényegében már Makay Gusztáv is összekapcsolta a kiejtés és az irodalom tanítását (HK. 229—32), de ő inkább a mondatfonetikai problémákra hívja fel a figyelmet, és az irodalom felől közelíti meg a kérdést, jómagam általánosabb szempontból — a kiejtés egészének szempontjából — tulajdonítok nagy fontosságot a memoriternek.

Elgondolkoztató az is, mi vajon az érettségizettek rossz kiejtésének, satnya beszédkultúrájának az oka. Véleményem szerint a tanulók mostanában keveset felelnek szóban az iskolai órákon, még kevesebb az összefüggő, hosszabb beszámolóknak a száma, elurakodott az ún. „zongorázás” (pedig ez a módszer becsaphatja a tanárt: az összkép jó ugyan a tanulók tudásáról, de mindenki csak valamit tud); helyenként mindennapos a feladatlapos feleltetés, amely sokszor aláhúzásokra, totózásra szűkül. Továbbá mind az általános iskolában, mind a középiskolában rendkívül kevés verset tanulnak könyv nélkül. Meggyőződésem, hogy a versmemoriter egyéb óriási jelentősége mellett — a szép beszéd kialakításának is egyik hasznos eszköze lehet.

A helyes és szép kiejtés tanítása — az oktatás minden fokán — a kellő óraszám biztosítása nélkül nehéznek tűnik. Számunkra is kevés a 26 óra, és még arra is kell gondolnunk, hogy a beszédhibák felismerésére, az egyszerűbb esetek kezelésére is fel kell készítenünk tanítványainkat.

Befejezésül azt szeretném hangsúlyozni, hogy most, az új tantervi reform előtt a kiejtés tanítására is kellene gondolnunk, és több szempontból nagy jelentőséget kellene tulajdonítanunk a memoriternek, valamint általában a memória fejlesztésének; továbbá retorikai ismeretekkel kellene ellátni — szakjára való tekintet nélkül — minden leendő pedagógust.

A. Jászó Anna

Laziczius Gyula és a Prágai Nyelvész Kör

Nyolevan évvel ezelőtt született Laziczius Gyula, századunk magyar és európai nyelvtudományának egyik kiemelkedő, sokszínű és hányatott sorsú képviselője. Annak a tudósnak az emléke előtt kíván hódolni ez a kis írás, aki a század második és harmadik dekádjában az elsők között figyelt fel az akkoriban legmodernebb nyelvészeti irányzatnak számító genfi tanításokra, és lankadatlan hévvel munkálkodott azok népszerűsítésén, elfogadtatásán. Ugyanakkor vigyázó szemmel ügyelt arra, hogy az új tanítások egyes tételeit a nyelvi valósággal szembesítse, és — amennyiben azok nem állták ki a nyelvi tények kritikáját — könyörtelenül elvetette őket, vagy igen finom kritikával „hozzáidomította” őket a nyelvi valósághoz. Nyelvészi, de általános emberi magatartásának a kiformálójá és meghatározójá — minden írásának, előadásának a tükrében — a tény és nem a tekintélytiszteltet volt. A problémamegközelítés kifinomult egzakttsága, vizsgálódásainak és vitáinak vagyó dialektikája lenyűgöző hatást gyakorolt mind hallgatóira, mind olvasóira. Az igazi Laziczius emberi és tudósi portréjának a megrajzolásához kívánok ezzel az írással — akármilyen halvány ecsetvonással is — hozzájárulni.

Szubjektív megjegyzéssel kezdem. Mint Laziczius-tanítvány, régóta morális kötelességemnek tartom Laziczius Gyula tudományos és oktatói portréjának — az összes szempontok lehetséges figyelembevételével történő — felvázolását, illetőleg — az összes Laziczius-anyagok birtokában — későbbi megrajzolását.

Többé-kevésbé rajtam kívül álló okokból ezidáig ez nem sikerült, pontosabban nem kezdettem hozzá a teljes feldolgozáshoz. Csak kisebb-nagyobb polemikus írásokban igyekeztem reagálni az apropó megszabta „Laziczius-ügy” egy-egy szeletére. A vita-kérdés nem általam történő megfogalmazása — szükségképpen — részletkérdések részletesebb kifejtésére kényszerítettek, így ezek — a dolgok természetéből adódóan — nem állhattak össze szerves egésszé.

Ha tehát ezt a régi erkölcsi adósságomat, illetőleg annak törlesztését a pályakezdő Laziczius tudományos kapcsolatainak, a Prágai Nyelvész Kör rá gyakorolt hatásának az elemzésével kezdem — természetesen nem feledkezve meg Lazicziusnak a prágai elmélet kialakulására és fejlődésére gyakorolt hatásáról sem — akkor talán megvan a remény arra, hogy lépésről lépésre haladva kirajzolódik az a tudósportré, amelynek a summás értékelése az őt és munkásságát személyesen vagy az irodalomból ismerő külföldi tudósok véleménye alapján egyértelműnek mondható. A hazai vitasorozatok tükrében azonban korántsem ilyen egységes a kép Laziczius helyét, a hazai és az egyetemes nyelvtudomány fejlődésében játszott szerepét illetően.

Ha tudománytörténeti tényként fogadjuk el azt a sok külföldi és hazai nyelvész által vallott tételt, hogy a XX. század nyelvtudománya megkérdőjelezte, majd elvetette a történeti szemléletet mint az egyedüli nyelvmagyarázó elvet, és a nyelv lényegének a megragadásához vezető utat abban jelölte meg, hogy a nyelv funkcióját, az adott „történelmi pillanatban” működő nyelv mozgásrendjét kell a nyelvésznek feltárnia, a nyelvet tehát mint funkcionáló rendszert fogta fel, akkor a modern nyelvtudomány kialakulásában és fejlődésében a legtágabb értelemben felfogott európai strukturalizmus szerepe elvitathatatlanul minősül.

(Lg. 47 [1971.]: 180), ha Anttila kritikájában a polémia hevében fogant túlzástól el kell is határolni magunkat, amely a nyelvtudomány továbbfejlődése szempontjából a régi strukturalizmus feltámasztását igényli, és apodiktikus egyértelműséggel húzza meg a lélekharangot a transzformációs generatív grammatika fölé,² arról ezek a meg lehetőséges éles hangú kijelentések is egyértelműen tanúskodnak, hogy szerzőik érdemesnek tartják a prágai gondolatok újrafelidézését. Ha meglehetősen nagy késéssel is, de 1966-ban magyarra is lefordították Saussure-t. Ez a jelenség is amellett érvel, hogy a ma nyelvészenek is érdemes újra meg újra végiggondolni ezeknek a tanításoknak a lényegét, túlzásaiktól megtisztított fő mondanivalójukat.

Ha így állunk az európai strukturalizmus kezdeti szakaszának tudománytörténeti helyével, jelentőségével, már csak az alábbi megállapítás helyességének a vizsgálata van hátra: „... köztudomású, hogy a strukturalizmus elméletéhez Magyarország nem járult hozzá” (NyK. 40 [1958.]: 197).

A megállapítás kritikájához elégséges az alábbiak leszögezése: ha a Prágai Nyelvész-kör, tehát az európai strukturalizmus kezdeti szakasza a fonológiai b a n ért el tudománytörténeti szempontból is új korszakot nyitó eredményeket, ha a kortárs Trubetzkoy a modern fonológia kialakulásában — a saját munkássága mellett — Laziczius tevékenységét Mathesius és Vachek mellett említi (Grundzüge . . . 1962³: 9), ha elfogadjuk továbbá Harmatta János Laziczius-nekrológiájában olvasható megállapítást: „Laziczius nemzetközileg is elismert strukturalista” (NyK. 40 [1958.]: 210), ha egyetértünk Wolfgang Steinitz 1961-ben publikált véleményével: „Laziczius a strukturális nyelvtudomány, ezen belül a fonológia egyik úttörője volt” (J. Laziczius: Lehrbuch der Phonetik. Vorw. 1), ha figyelembe vesszük T. Sebeok summázó értékelését: Laziczius a modern nyelvtudomány fő áramlatának a nyelvésze volt, akinek a hatása túlmutat az országhatárokon (Selected Writings of Gyula Laziczius 21), akkor joggal megkérdőjelezhetjük a fentebb említett elmarasztaló megállapítás igazát.

Ha tehát az európai strukturalizmust — lényeges vonásait tekintve — azonosítjuk a Prágai Nyelvész-kör szellemi arculatával,³ akkor már csak az a kérdés vár megválaszolásra, hogy mi ébresztette fel a kezdetben irodalomtörténésznek induló, majd az oktatómunkától fegyelmi úton eltiltott magyar magántisztviselő—tudós figyelmét a prágai gondolatok iránt. Személyes, baráti kapcsolatok vonzották-e az új elmélethez, vagy rokon jellegű elméleti beállítottság „sodorta” a Prágai Nyelvész-körhöz?

Nincs tudomásom arról, hogy tudományos tevékenységének a megkezdése és a kezdeti eredmények publikálása előtt Lazicziusnak személyes kapcsolatai lettek volna a Prágai Nyelvész-körrel, annak legkiválóbb képviselőivel. (Erről ezidáig semminemű írásos feljegyzést nem találtam, de a család szóbeli közlése is egyértelműen tagadja az ilyen kapcsolatok korai meglétét.) A kapcsolat létrejöttéhez tehát csak a hasonló jellegű elméleti érdeklődés, felkészültség szolgálhatott alapul.

Melyek voltak azok a jellemző vonások, amelyek mind a Prágai Nyelvész-kör, mind Laziczius gondolkodásmódjában egyaránt fellelhetők voltak?

A két háború között Prága valóban Európa intellektuális centrumának mondható. A század elméleti mozgalmáival szoros kapcsolatban állt. Érdeklődési köre tehát messze meghaladta a nemzeti határokat. Minden haladó elméletre igen érzékenyen rea-

² „In der Tat mußte man, um die Sprachwissenschaft weiterzuführen, großenteils zum 'alten' Strukturalismus zurückkehren. Die generative Transformationsgrammatik ist p a s s é, nicht der Strukturalismus” (Historiographia Linguistica 1 [1974.]: 280).

³ „Így. Joos: Readings in Linguistics 96. továbbá Garvin: „The Prague School of Linguistics” (in „Linguistics Today”): 229. A glosszematikusokat tudatosan hanyagolom el e helyen, mivel sem Hjelmslevnek, sem követőinek nem volt említésre méltó befolyása sem az európai, sem az amerikai strukturalizmus fejlődésére.

gált (Garvin: i. m. 230). A Nyelvész Kör eredetileg nyelvészeti — főleg általános nyelvészeti — problémák megvitatására, ilyen jellegű kiadványok megteremtésére jött létre, de érdeklődési köre kiterjedt a filozófia, az irodalomtudomány, az általános fenomenológia legátfogóbb problémáira is. A kör nyelvész tagjai, így Jakobson, Trubetzkoy, Mathesius, Murakovsky és mások igen intenzív érdeklődést mutattak korai éveikben a legújabb irodalomtudományi elméletek iránt. Tanulmányozták továbbá Hegelt, Husserl fenomenológiáját, a pszichológia legújabb irányzatait, Cassirer szimbolikus formáinak filozófiáját és így tovább (Lg. 31 [1955.]: 584—5).

Trubetzkoy filozofikus beállítottságát, különösen Hegel filozófiájának rá gyakorolt hatását külön kiemeli Jakobson Trubetzkoy-nak szentelt nekrológiájában (Sebeok i. m. 531). Professzorai és kollégái az orosz filozófia nagy reménységének tartották, és sajnálták, hogy filozófiai tanulmányait felváltotta a nyelvészetivel. Talán azt se felesleges itt megemlíteni — ugyancsak Jakobson előbbi nekrológiájának az értesítése alapján —, hogy Trubetzkoy apja, Szergej Trubetzkoy a moszkvai egyetem filozófiaprofesszora volt, ősapja „a hangok architektúrájával” (zene), anyja pedig ugyancsak a muzsika filozófiájával foglalkozott (i. m. 527).

Trubetzkoy egyéb irányú érdeklődési köréről is érdemes még néhány szót szólni. Tanulóéveiben folklórral (Völkerkunde) foglalkozott, a moszkvai egyetem történeti-filozófiai fakultására iratkozott be, itt főleg néplélektant és történetfilozófiát hallgatott. A harmadik szemeszterben lépett át a nyelvészségbe, de filozófiai érdeklődése és Hegel befolyása egész élete végéig kimutatható gondolkodásában és munkásságában. A nyelvészetre azért tért át, mert a nyelv tudományt — főleg az indogermanisztikát — egzakt módszerei miatt nagyra becsülte, és azokat az általános antropológia” művelésében is hasznosítani akarta. Indogermanisztikai iskolázottságának a betetőzése lipcei éveire esik (1913—14), ahol Brugmannt és Leskient hallgatta (i. m. 531—3; 537). Ugyancsak Jakobson írásából értesülünk arról a rendkívül fontos Trubetzkoy-szemléletről, ahogyan a valóságot felfogta: a valóság Trubetzkoy szemléletében mint a rendszerek rendszere, sokrétű megegyezések nagyszerű hierarchiája tükröződött, és e szemléletmód jellemző volt rá élete végéig (i. m. 529).

Ha visszaidézzük a Prágai Nyelvész Körrel mondotakat, nem nehéz felfedezni Trubetzkoy személyes szerepét az úgynevezett prágai „sokrétűség” kialakításában. Ennek a „prágai szellemnek” az egyenes következménye volt, hogy nyelv szemlélete szöges ellentétben állt az újgrammatikusok merev, kivételeket nem ismerő nyelvfelfogásával, nyelvtörvény-konceptiójával. Századunk húszas éveitől kezdve a haladó európai nyelvészek „vigyázó szeme” a lipcei metafizikus szigorral megfogalmazott hangtörvény-posztulátumról a prágai funkcionalizmusra, strukturalizmusra, ezen belül főleg a fonológiára vetődött. És, hogy ezek az utóbbi fogalmak mintegy Trubetzkoy nevéhez kötődtek, ezen — az előbb elmondottak alapján — nincs semmi csodálkozni való.

Hasonlítsuk össze a fiatal magyar tanuló, majd a kezdő tudós érdeklődési körét a vázolt „prágai profil”-al! Az irodalom iránti különös érdeklődése már fiatal diákkorában megnyilvánult. Középiskolai tanára Babits Mihály volt, és szuggesztív hatása alól nem tudta — de nem is akarta — kivonni magát. Nem véletlenül került tehát az irodalom, az irodalomtörténet diákkori érdeklődésének a fókuszába. Ha csak egy futó pillantást vetünk is a korántsem teljes Lazicius-bibliográfiá tételeire, a korai írások között ilyeneket találhatunk: Irodalom: „Egy ismeretlen magyar vers a XVI. századból” (Magyar Könyvszemle 38, 1—4: 70—72); „Die Leibeibenfrage bei Dosztojevskij” (Zeitschrift für slavische Philologie 6 [1931.]: 339—55); „Zu Dosztojevskij” (Archiv für slavische Philologie 48: 159—160); „Előszó Dosztojevskij Sztjepancsikovo és lakói” c. kötethez (Révai kiadás, é.n. 1—31) stb. Őstörténet: „Új úton a magyar őshaza felé” (vitairat Marjalaki Kis Lajos hasonló című cikkéhez (Nyugat 1931. augusztus);

Történelem: „Báthory István lengyel történetírója” (Magyar Könyvszemle 35 [1928.]; 1–4: 67–72); **Filozófia:** „Egy orosz filozófus, P.I. Csaadajev” (Budapesti Szemle 1928. október); „Egy orosz bölceleti folyóirat” (i. h. 1929. augusztus); „A bölcselő Tolsztoj” (Nyugat 1930: 380–6); „Bjelinszkij és Hegel”. Pécs, 1929. Jakobson emlékezik meg azokról a vitákról, amelyeket Magyarországon történt látogatása alkalmával Laziczius-szal, mint vendéglátójával folytatott. Kiemeli Laziczius sokoldalú érdeklődési körét, amely a nyelvészetten, a fonológián túl az általános néptan (etnológia) a folklór, a kulináris kultúra stb. témakörébe vágta.⁴

Nem véletlenül említik meg akadémiai levelező taggá történő ajánlása alkalmával ajánló is (Szinyei József, Melich János, Gombocz Zoltán, Németh Gyula, Pais Dezső, Zsirai Miklós) érdeklődésének sokrétűségét, kiváló esztétikai ismereteit, alapos orosz irodalomtörténeti tájékozottságát és mély filozófiai érdeklődésről tanúskodó írásainak jelentőségét (Tagajánlások 1935. Első Osztály, A. Alosztály 7. lap).

Arról már csak a kép teljesebbé tétele céljából szövegek itt, hogy a leíró nyelvészeti munkák mellett foglalkozott a történeti nyelvtudomány kérdéseivel is: „Egy magyar mássalhangzóváltozás fonológiája [sic]” (MNy. 26 [1930.]: 1–11); „A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez” (MNy. 29 [1933.]: 18–25); „Zur Wandlung idg. s >slav. ch” (Indogermanische Forschungen 51 [1933.]: 196–199); **Etimológia:** „Cikornyás” (MNy. 29 [1933.]: 302–3. „Szőnyeg” (MNy. 33 [1939]: 22–6); „Pozsgás, poskos” (MNy. 37 [1941.]: 296–303) stb. **Nyelvtudomány:** „A magyar nyelv-járások” (MNyTK. 1/11 [1936.]; **Nyelvvelés:** „A magyar kiejtésről” (MNy. 34 [1938.]: 307–16).

Az említett érdeklődési kör sokrétűsége egyértelműen amellel bizonykodik, hogy teljes volt a „lelki affinitás” a Prágai Nyelvészeti fő teoretikusa, Trubezkoy és Laziczius között. Mindkettőjük tudományos szemléletének a kialakítására meghatározó befolyással volt Hegel filozófiája. Mint köztudomású, Hegel filozófiájának a legértékesebb elemével, a **dialektika** val foglalkozás, annak a lényegébe való behatolás kitörölhetetlen nyomokat hagy minden tudós kutatási, problémamegközelítési, problémamegoldási alkatainak a kialakulására. Trubezkoy is meg Laziczius is szükségképpen került szembe az újgrammatikus metafizikus szigorral, és alakították ki külön-külön a maguk dinamikusabb, a mélyebb összefüggésekre, a kölcsönös feltételezettségekre is ügyelő nyelvészeti fő vonásait. Mindkettőjükre rendkívül mély hatást gyakorolt továbbá Saussure rendszerelmélete és Bühler fenomenológiája.

Minden bizonnyal igaza van Harmatta Jánosnak, amikor a Hegel–Bjelinszkij-komplexummal foglalkozó fiatal szerző írásában (ez volt Laziczius doktori disszertációja) már egy kiforrott tudós határozott értékítéletének a kifejeződését látja. Abban is egyet kell értenünk vele, hogy nem állt meg a hegeli fonomenológia idealisztikus platformján, hanem azokat a mozzanatokot kereste, amelyekben Bjelinszkij a hegeli tanítások racionális magvát, a dialektikát értékelte, és biztos kézzel rajzolta meg Bjelinszkij esztétikai felfogásának fejlődését, pontosabban azokat a hatásokat, amelyek ennek a fejlődésnek a fő rugóit képviselték. Harmatta szerint Laziczius „mesteri kézzel tudja végigvezetni az olvasót Bjelinszkij esztétikai felfogásának fejlődésén, amely a hegeli esztétika l’art pour l’art elvétől a realizmus felé haladtában már azt a művészt kereste, aki művészetével is odaáll életkérdéseket feszegetni és társadalmi problémákat oldani. Aki maga is közel megy az élethez, műveiben pedig közelebb hozza az életet, az emberekhez” (NyK. 40 [1958.]: 210).

A kép teljességéhez még az is hozzátartozik, hogy egészen fiatal korától kezdve

⁴ Jakobson visszaemlékezése Laziczius Gyulára (1972. október 24). A visszaemlékezés szövege a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem fonotékájában található.

szoros kapcsolatban állt a baloldali, radikális mozgalmakkal. Felesége emlékezik meg arról az epizódról, amikor a 19-es proletárdiktatúra alatt levelet vitt férjétől Jászi Oszkárnak. Úgyancsak az ő elbeszéléséből tudjuk, hogy a proletárdiktatúra bukása után Madczsar József napokig bujkált náluk. Az avangard színház, a „Zöld szamár” társulattal szoros kapcsolatban állt, Nagy Adorjánnal pedig személyes jóbarátságban volt (Bortnyik Sándor visszaemlékezései).

Mindezeket summázva előttünk áll az a rendkívül sokrétű érdeklődési körrel megáldott baloldali, radikális gondolkodású értelmiségi, akinek a Saussure-rel meginduló új áramlat legtermékenyebb folytatójához, a Prágai Nyelvészkörhöz való csatlakozása tehát nem véletlen, — hanem szükségszerű velejárója iskolázottságának, filozófiai beállítottságának és nyelvszemléletének.

A Prágai Nyelvészkörrel való találkozás tehát nem külső indíttatás következménye, hanem a kölcsönös egymásra találás mozzanata. A Kör legjelesebb teoretikusai, Trubetzkoy-jal és Jakobsonnal kialakított személyes barátság a roppant érdekes barátság. Egymás nézeteinek kölcsönös megbecsülése majdnem minden esetben abban öltött testet, hogy a felek igen mélyenszántóan bírálták egymás elméleti vagy módszertani hibáját. Lazicius fiának (Lazicius Ákos) az elbeszéléséből értesülünk arról, hogy Jakobsonon kívül Trubetzkoy-jal is több alkalommal találkozott. Valahányszor Bécsben járt, mindig felkereste, és elbeszélései alapján ezek a találkozások ugyancsak polemikusak voltak. Vitáik két mesteri vívó borotvaéles fegyverekkel való összecsapására emlékeztettek. (Jakobsonnal folytatott személyes vitáiról fentebb már szó esett.)

A továbbiakban Lazicius fonológiaelméletének a fejlődéséről, az általános fonológia továbbfejlesztésében játszott szerepéről és Trubetzkoy-jal folytatott vitáinak a főbb vonásairól lesz szó.

Mielőtt rátérnék Lazicius fonológiaelméletének a kialakulására és fejlődésére annak a kérdésnek a megválaszolása kívánkozik még ide, mi volt (mi lehetett) az az elhatározó ok, amely az irodalmi érdeklődésű fiatal tudóst a nyelvészeti kérdések vizsgálata felé fordította. Lazicius Ákos visszaemlékezései alapján az oktatómunkától elzárt magántisztviselő széles érdeklődési körének egyik — kezdetben nem is a legfontosabb — alkotóeleme volt a nyelvészet. Mint egy magánbankház idegen nyelvű levelezője (4 nyelven írt és beszélt), többé-kevésbé véletlenül jutott hozzá azokhoz a hosszabb-rövidebb lélegzetű ismertetésekhez, később folyóiratcikkekhez, amelyek a modern fonológia alapvető elképzeléseit tartalmazták. A húszas évek első felében ez a tájékozódás csak kedvező időtöltésnek számított, majd egyre inkább az érdeklődés fókuszába került.

Amikor aztán döntenie kellett, hogy magántisztviselő marad-e élete végéig, vagy a tudományos pályát választja, a választásban a nyelvtudományi kérdések már perdöntőkké váltak. Mint köztudomású, Magyarországon a Horthy-korszakban orosz filológiai tanszék nem volt, tehát az orosz nyelv és irodalom iránti érdeklődésének egyetemi bázisa nem jöhetett számításba. (Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a 19-es magatartása miatt politikailag elítélt ember csak igen súlyos teherterheléssel indulhatott volna a russisztika útján, ha egyáltalán lett volna ilyen tanszék Budapesten!) Ha tehát a törvénytelenül kiszabott fegyelmi büntetés súlyos teherterheléstől meg akart szabadulni, erre mint „szürke” magántisztviselőnek nem sok reménye lehetett. Ha azonban valami lényegesen újat produkáló tudósként kérhette az igazságtalan fegyelmi határozat megszüntetését, a lehetőségek azonnal más megvilágításba kerülhettek. Meggyőzőnek mondható tehát Lazicius Ákos válasza: az egyre fokozódó érdeklődés mellett egzisztenciális, emberi motívumok is az új tudomány felé terelték a fiatal magántisztviselőt.

Korábbi elméleti beállítottsága (Hegel dialektikájának a hatása), továbbá újabb olvasmányélményei (Saussure posztumusz munkájával való megismerkedés; a nyelvi

rendszer elemeinek kölcsönös feltételezettsége, egyezése és különbözősége) mottóul szolgált kezdeti nyelvszemléletéhez, és nem véletlenül került az első, összefoglalási igénnyel feldolgozott munkájának, a „Bevezetés a fonológiába” c. írásának az elejére a saussure-i distinkció: „... dans la langue il n’y a que des différences.”

A sokat vitatott saussure-i mottó értékelésekor Laziczius természetesen tisztában volt — a különbségek hangsúlyozása mellett — azzal az egyszerű fenomenológiai igazsággal, hogy összehasonlítani csak hasonnemű dolgokat lehet. A hasonnemű kategóriák osztályozásakor a különbségek döntenek el, hogy az azonos kategórián belül milyen alkatóriába kerülnek az egyes nyelvi jelenségek. A nyelvi tények rendszerszerű felfogásából szükségképpen következik a nyelvi rendszertagok egyidejű mozgásrendjének a vizsgálata, pontosabban ennek az előtérbe állítása. Nem véletlenül látta tehát Saussure gondolatmenetében az egyik legtermékenyebb részgondolatnak a szinkrón nyelvszemlélet előtérbe állítását (MNy. 26 [1930.]: 18). A szinkrón nyelvvizsgálati módszer hangsúlyozása mellett azonban nem feledkezett meg a szinkrónia és a diakrónia kölcsönös feltételezettségéről sem (i. h. 19), és ilyen értelemben bírálta Saussure-t „diachronia-ellenes magatartása” miatt (i. h. 1).

A saussure-i hatások mellett a másik a legnagyobb olvasmányélménye: a bühleri fenomenológiával való megismerkedése. A bühleri koncepció alapvetően azért ragadta meg, mivel az a nyelv kommunikatív funkciójának a teljes leírására, pontosabban lényegének a megragadására törekedett. (A bühleri tudományfilozófia hasonló értékelését l. Garvin: i. m. 231.)

Így a saussure-i, majd később a bühleri funkcionalista felfogás jelentőségét már első írásaiban is igen hangsúlyozottan kiemeli: „... a phonológiát [!] csak a funkciók érdeklik” — írja 1930-ban (MNy. 26 [1930.]: 24), egy másik, ugyanabban az évben írt dolgozatában a beszédhangok fejlődésének, a hangváltozásoknak a magyarázatánál a „fiziológiai és mechanikus” (fonetikai) szempontok figyelembevételével a fonológiákat is fontosnak tartja (i. h. 18). Köztudomású, hogy a fonológiai szempontok a beszédhangok funkcionálisan releváns vagy irreleváns jegyein alapulnak. Erről az elméleti talajról emeli fel szavát a nyelvileg jelentéktelen hangárgyalatok diakritikus jelekkel történő jelölésének „zabolátlan hajszolása”, a finnugor hangjelölésben tobzódó „furor phoneticus” ellen „A finnugor hangjelölés kérdéséhez” c. cikkében (NyK. 50 [1936.]: 219–26, i. h. 222, 219).

Amilyen határozottan kiáll első írásaitól kezdve végig a funkcionalista nyelvszemlélet mellett,⁵ ugyanilyen mértékben nem tudta első írásaiban elhatárolni magát a pszichologista fonémakoncepcióktól. Ezen semmi csodálkozni való nincs, mert a fonológia ösátyja, Baudouin de Courtenay fonémadefiníciója egyértelműen pszichologista: „Phonem-psychischer Aequivalent des Sprachlautes.” (A „Kísérlet”-ből idézi Laziczius (NyK. 48 [1932.]: 9.⁶) Laziczius 1930-ban írt két dolgozatában még kritikát-

⁵ „Mais si la phonologie est la discipline linguistique qui examine et apprécie les sons et leurs qualités au point de vue des trois fonctions linguistique, et si la phonétique est une discipline qui examine également des sons et des particularités phoniques pour des buts linguistiques... Pourrait-on faire des objections de principe ou des objections d’ordre méthodologique contre l’introduction de la conception fonctionnaliste dans la phonétique? (Lingua 1 [1948.]: 300) Ugyanígy Martinet 1946-ból származó könyvének címe: Phonology as functional phonetics. Three lectures delivered before the University of London in 1946.” Oxford, 1949.

⁶ L. még Scerba: fonémák = „általános hangképzetek, amelyek képesek jelentésképzetekkel társulni és szavakat differenciálni” (idézi Laziczius: i. h. 16). L. továbbá Sapir 1933-ban írt könyvének címét: „La Réalité Psychologique des Phonèmes”, amit újra kiadtak „Selected Writings of Edward Sapir (Berkeley and Los Angeles, 1949. 46–60); továbbá Ulassyn: „... die Vorstellung von einem aus Lautkomplexen abstrahierten selbständigen Laut...” (Idézi Laziczius: i. h. 15.)

lanul átveszi ezt a pszichológista fonémafogalmat: a fonematikus különbséget lélektanban szerkezetkülönbségben látja, (MNy. 26 [1930.]: 21), illetőleg a fonémát lélektanban értelemben vett hangnak tartja (i. h. 5).

Azt is hozzá kell tennünk a fent elmondottakhoz, hogy igen gyorsan rádöbrent a pszichológiai kritériumok egy az egyhez történő alkalmazásának a veszélyére, illetve zsákutcával fenyegető jellegére. Két évvel később írt, valóban alapvető munkájában (Bevezetés a fonológiába) már sorra veszi a különböző fonéma-definíciókat, és bírálja mind Baudouin de Courtenay, mind Benny pszichológista fonéma-definícióját (Kny: a NyK 48. k-ből [1932.]: 15). Élete vége felé még egyszer visszatér a pszichológista fonéma-elképzelés bírálatához: „... sohasem volt meggyőző számomra” (tudniillik az az örökség, amely szerint a fonéma = hangképzet). (Lingua 1 [1948.]: 294). Fonémakonceptiójának a fejlődése tehát kitapinthatóan megérződik egyes írásainak a kronológiájában. Egyre inkább szimpatikussá válik számára a Šor, Vinokur, Tomaševskij és mások által képviselt szociológiai szempont (NyK. 48 [1932.]: 17). Végül is a funkcionális fonémakonceptió mellett köt ki.⁷

Fonéma-definíciójában, illetőleg a fonémáról alkotott nézeteinek az összességében csak azokkal a teoretikusokkal értett egyet, akik a nyelvi szempont hangsúlyozásával a fonémának a lényegét nyelvi funkciójának az alapján ragadták meg. (Mathesius, De Groot, Čyževskij, Doroszewski, Jones, Jakovlev: i. h. 16, 26). 1932-től egyértelműen a funkcionális fonémakonceptió mellett tör lándzsát: „... a fonéma-meghatározások leglényegesebb pontja a nyelvi szerep kérdése: a hang csak akkor foném [!], ha értelemmeghatározó vagy alakotani szerepet tölt be” (i. h. 17). Emellett a fonémakonceptió mellett végig kitartott.

A funkcionista nyelvészlelet következetes végiggondolása szükségképpen vezette el a nyelvileg releváns beszédhangok differenciáltabb kategorizálásához. Ha a társadalmi kommunikációban a nyelv szerepét a maga összetett voltában fogjuk fel, akkor a nyelvnek alkalmasnak kell lennie mind az értelem-, mind az érzelmkifejezés funkcióinak az ellátására is. A kommunikáció rendszerében a nyelv ilyen jellegű szerepének a felfogásában nem volt különösebb vita a Prágai Nyelvész Körhöz tartozó teoretikusok között. A vita ott kezdődött és ott éleződött ki, amikor a nyelv érzelmkifejező funkciójában a beszédhangoknak nem a fonológiai, hanem a stilisztikai jellegét domborították ki. A „stilisztika” Bally révén került a nyelvtudomány új kategóriái közé. Alapvető munkája, ahol egyebek mellett a nyelv affektív funkciójáról igen mélyenszántóan nyilatkozott, a „Traité de stylistique” címet viseli. A „stylistique” jelzőnek igen érdekes pályafutása volt. Annak ellenére, hogy a *stilus*, *stilisztika* műszavakat már lefoglalták — mégpedig egyértelműen — megfelelő fogalmak jelölésére, az új fogalmi töltet csak zavart keltett. Lazicius igen határozottan bírálta ezt az eljárást egyetemi előadásában is.

A beszédhangok ilyen jellegű funkciójának a felfogása lett végül is a Prágai Nyelvész Kör fő teoretikusai, Trubetzkoy, Jakobson és Lazicius közötti vita forrása. Lazicius a második nemzetközi fonetikai kongresszuson terjesztette elő koncepcióját „A new category in phonology” címen, amelyben igen meggyőző erővel szállt síkra a bühleri organon modell fonológiai alkalmazása mellett. (Ennek ismertetésétől, mint közismert dologtól, eltekintek.)

Az említett előterjesztésnek igen nagy elméleti jelentősége volt, és van ma is. Ha ugyanis a nyelvi jelnek a legfőbb funkciója az ábrázolás (a jel és jeltárgy közötti

⁷ Itt csupán annak a megjegyzése kívánatos, hogy Lazicius igen megértően bírálta a pszichológista fonémaelméletek lényegét. Világosan látta, hogy az a kor alapvető tudományos szemléletének, majd később a múlt örökségének (l'heritage du passé) a számlájára írható.

viszony), akkor azok a kategóriák fonémák amelyeknek a nyelvi jel mindhárom funkciója (ábrázolás, felhívás, kifejezés) szempontjából egyaránt szerepük van.⁸ Azokat a kategóriákat nevezi variánsoknak, amelyeknek csak egyetlen egy funkciójuk van, a kifejezés (tehát nyelvilag nem fontos funkció). A kettő köz é besorolandónak tartja azokat a kategóriákat, amelyeknek a funkciója a fonémáknál kisebb, de a variánsokénál nagyobb, tehát mind a felhívás, mind pedig a kifejezés szempontjából relevánsak. Ezeket a kategóriákat — mint az eddigi fonológiai irodalomban nem használt újakat — emfatikumoknak nevezi (uo.).

Trubetzkoy természetesen ismerte ezt a Laziczius-féle felfogást. Annak az elvi jelentőségét, hogy Laziczius volt az első, aki a beszédhangoknak ilyen szempontból (nyelvi szempont) való vizsgálatát is hangsúlyozta, elismeri. Nem ismeri el azonban az új kategóriáknak a fonémáktól meg a variánsoktól való elkülönítését, mivel szerinte ezek a beszédben együtt, keverten fordulnak elő. Az ő véleménye szerint a fonológiának tehát csak a beszédhangok nyelvi ábrázolás szempontjából fontos aspektusát kell vizsgálni (Grundzüge, 1962.³ 29).⁹

Laziczius életében megjelent utolsó publikációjában részletesen válaszolt Trubetzkoy ellenvetéseire (Lingua I/3 [1948.]: 293—302). Az emfatikumnak, mint új fonológiai kategóriának az elvetésében Trubetzkoy arra az alapvető hibájára mutat rá, amely szerint az ilyen nyelvi eszközök, amelyek a nyelvi jel affektív funkcióját is hangsúlyozzák, igen gyér számúak, éppen ezért a fonológiának az emfatikumokkal foglalkozó fejezete igen sovány lenne.

Laziczius meggyőzően vitatkozik ezzel a felfogással, sőt megtoldja Ballynak a nyelvi jel „környezetfelidéző hatására” vonatkozó tételével mint par excellence affektív jeggyel. Trubetzkoy állásfoglalásával ellentétben tehát újból határozottan kiáll az emfatikumok mellett, mivel az a véleménye, hogy ilyen kifejezőeszközök a legtöbb nyelvben számosan előfordulnak, és szerinte a fonológiának az emfatikumokkal foglalkozó fejezete nagyon is nyelvi jellegű problémákkal, mégpedig számos problémával kell hogy foglalkozzon. Ha a nyelvész a nyelvi jelnek a felhívó és a kifejező funkcióit szem elől téveszti, a fonológia egyik alapvető elvét sérti meg, és elveti a fonológiai koncepció funkcionalista jellegét.¹⁰

A nyelvi jelleg, a nyelvi szempont, a nyelvilag releváns, irreleváns elemek kategorizálása a vörös fonál, amely végigvezet a Trubetzkoy-jal folytatott vita egészén.

A nyelvi jelleg, a nyelvi jelek és jelelemek kommunikatív funkciójának, teljes értékű, összetett voltának a posztulálása, majd ennek a tények erejével történő bizonyítása a mai kutatót is arra ösztökéli, hogy az érzelmi töltés skálájának különböző fokozatait tükröző nyelvi elemek fontosságát munkájában, következtetéseiben is számon tartsa. „A magyar nyelv generatív nyelvtanainak előkészítése” céljából közzéadott összefoglaló írások (ÁNyT. VI [1969.] „Alsóbb nyelvi szintek” (generatív fonológia) című fejezete, „A szubsztanciális univerzális egyik összetevős fonológiai” alosztálya — a megkülönböztető és a határjegyek mellett — az „egyéb jegyek”-é, ahol is az „expresszív jegyek” is megfelelő szerepet kapnak a fonológiai leírás egészében. A nyelvi

⁸ „Thus phonemes are sign-elements which have an equal importance in the function of representation, appeal, and expression.” (Proc. of the 2. Int. Congr. of Phonetic Sc. 1936: 59.)

⁹ Nem felesleges itt talán arra sem rámutatni, hogy Trubetzkoy alapvető monográfiájában, a Grundzügeben több, mint 10 lapon át foglalkozik Laziczius új koncepciójával (i. m. 18—29).

¹⁰ „Perdre de vue ces dernières équivaut à contredire les principes fondamentaux de la phonologie et à rejeter le caractère fonctionnaliste de la conception phonologique.” I. h. 300.)

(társadalmi) kommunikáció résztvevői ugyanis a legtöbb esetben nem „emóciómentesen” vesznek részt a kommunikációs folyamatban, hanem külső, érzékelhető beszédhangjegyek segítségével értékelik a közleményt. Ezt a beszélőnek a közleménnyel kapcsolatos magatartását kifejező nyelvi eszközt nevezi például Szépe György „expresszív jegy”-nek, amiről elismeri, hogy az „érintkezik Lazicius Gyula emphaticum kategóriájával”, mivel — szerinte is — „az affektív, emocionális és egyéb . . . szempontok számára is meg kell hagynunk az őket megillető helyet a fonológiában” (i. h. 381). Bizonyos fonetikai helyzetben (szótagzáró *l*, *r*, *j* előtti magánhangzó) a kivételeket nem ismerő „törvényé” torzító, korábbi felfogás helyett, a kvantitás új szemléletét ajánlja Imre Samu is 1971-ben megjelent monográfiájában, amikor a nyúlás lényegének és fokának a magyarázásában — egyéb tényezők mellett — az emfatikumoknak is megfelelő szerepet szán (A mai magyar nyelvjárások: 16).

Lazicius a fentebb tárgyalt tanulmányában szögezi le megegyezően igen határozottan a fonetika nyelvtudományi státusát. Ennek a polemikus hangú határozottságnak a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Már az 1944-ben megjelent „Fonétika” című monográfiájában is határozottan vitatkozik mindazokkal a fonetikusokkal, akik — éppen az eszközfonetika eredményeinek az eltúlzásával — vitatták a fonetika nyelvtudományi státusát, és az „Experimentalphonetik” elburjánzása következtében a fonetikai kutatásokat a természettudományok szférájába tartozóknak vélték. Nem kisebb fonetikus tekintélyekkel kellett megküzdenie, mint Scripture és tanítványai, és nem kisebb eredményekkel kellett a nyelvi jelleget megvédeni, mint az experimentális fonetika valóban elismerésre méltó, minuciózus fizikai — akkusztikai megfigyelései és eredményei. Ezeknek az eredményeknek az alapján maga Trubetzkoy is éles határvonalat húzott a fonetikai és fonológiai kutatások közé, az előbbieket ő maga is természettudományos jellegűeknek tartotta. Mindezeknek a tekintélyeknek a véleményével szemben határozott hangon hirdeti ebben a dolgozatában is a fonetika nyelvtudományhoz való tartozását, illetőleg bírálja az ellenkező véleményt: „A fonetika, ahogyan azt ma ismerjük, sose tartozott a természettudományok közé, és ma sem tartozik oda.”¹¹

Ezzel lényegében a végére is értünk a címben megadott téma vázlatos kifejtésének. Ha az idő és helyszűke nem engedte is meg, hogy egy-egy megállapítást részletesen taglaljak, talán sikerült érzékeltetni ma i tudásunk fényénél is Lazicius a k k o r i elméleti tevékenységének a jelentőségét. A fonetika nyelvtudományi státusának a megállapítása ma már triviálisnak tűnik, de ne felejtjük el, hogy akkor milyen nagy tekintéllyel kellett megküzdenie. A fonémáról ma már általában mindenki elismeri, hogy az *f u n k c i o n á l i s b e s z é d h a n g*, de láttuk, hogy mennyi más szempont zavarta a fonéma területén való tisztánlátást a különböző definíciókban. A *n y e l v i j e l e k n e k*, alkotó elemeiknek a *n y e l v i j e l l e g e*, pontosabban ennek a hangsúlyozása szinte tautológikus közhelyszámba megy ma már, de tudjuk, hogy hány másfajta szempont gátolta ennek az alapvető szempontnak az érvényesülését.

Úgy gondolom, igaza van Fónagy Ivánnak, amikor a Fonetika második kiadásának az utószavában megállapítja, hogy Lazicius vitáiban általában azért nem állt a rosszabbik oldalra, mert mélységes tényítisztelete, rendkívül éles logikája rendszerint a helyes következtetések levonásáig vezette el (i. m. 201).

Befejezésül talán még egy újabb szubjektív megjegyzés: Laziciusnak és vitapartnereinek az írásait még egyszer elolvasva rendkívül mély benyomást gyakorolt rám — és talán nem állok ezzel egyedül — az a tény, hogy Lazicius elvi, tudományos kérdésekben soha nem ismert megalkuvást. Igazát tekintélyekkel, mi több, jóbarátokkal

¹¹ „La phonétique, telle que nous la connaissons aujourd’hui, n’a jamais été une branche des sciences naturelles et, de nos jours, elle ne l’est pas non plus” (Lingua I/3: 296).

szemben is mindig könyörtelenül kimondta, illetve a legtöbbször eredményesen meg is tudta védeni. Ha polémiáit sokan szubjektív mozzanatoktól sem mentes, sőt erősen szubjektív töltetű Laziczius-manifesztációknak vélik is, úgy gondolom, azt nyugodtan megállapíthatjuk, a „legszélsőségesebb” hangvétel mögött is mindig megvolt a nagyobb elméleti tévedésektől megvédő *n y e l v i t é n y f e d e z e t*. Laziczius a Prágai Iskolával való vitájában, de minden vitájában nem a maga igazáért, hanem a nyelvi igazságért harcolt.

Kovács Ferenc

A sopronkövesdi nyelvjárás zárt *o*-zásához

1. A zárt *o*-zás Sopronkövesd helyi nyelvjárásának az egyik legfeltűnőbb, virulens sajátságaként él. Ismert mind az asszociatív, mind a független változata. Az előbbiből az ún. *á* utáni *o*-zás kiterjed a szóösszetételek többségének kivételével minden olyan morfémaóra, morfémaokapcsolatra, amelyben *á* magánhangzós szótagot köz- és irodalmi nyelvünkben *a*-s követ; az utóbbi azonban csupán néhány — a nyelvterület több részén hasonlóan *o*-zó — szót érint.

Amikor öt-hat évvel ezelőtt magnetofonos szövegfelvételek, passzív megfigyelés, Kovács István amadékarcsai anyaga (Nyr. 87: 238–46) és az ÉrtSz. segítségével összegyűjtöttem a zárt *o*-zás viszonylag teljes morfémaállományát, azt tapasztaltam, hogy a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *a* fonémák helyén jelentkező zártabb hang az idősebbek ajkán rendszerint tiszta *o*-nak hangzott, alacsonyabb nyelvállású ejtésére csak elvétve akadt példám (vö. Kálmán: Nyelvj. 36; Imre: MNyjR. 286). Az utóbbi néhány évben azonban — főleg a fiatalabbak beszédében — többször figyeltem föl az *a*-zó, illetve a nem tisztán *o*-zó alakváltozatokra. Azt kellett tapasztalnom, hogy a köznyelv ismert egységesítő hatására a kny. *a* : nyj. *o* megfelelést hordozó morfémaokban a nyelvjárás *o* fonéma határozottan nagyon sokat veszített korábbi aktivitásából. (A fonéma aktivitására l. bővebben Szabó G.: MNy. 63: 499.)

2. Azt tudjuk, hogy nyelvjárásaink sajátságai fokozatosan háttérbe szorulnak, pusztulnak (vö. Imre: ÁNyT. 8: 85–104). Sokkal kevesebbet tudunk azonban arról, milyen jellegű és gyorsaságú egyik vagy másik jelenség visszaszorulása; pontosabban: mennyire állapotserű, illetve milyen mozgást mutat valamely nyelvjárás *o* jelenség a mai szinkronián belül az egymás mellett élő nemzedékek nyelvhasználatában. Dolgozatomban ennek vizsgálatát tűzöm ki célul a sopronkövesdi nyelvjárás zárt *o*-zása kapcsán.

Arra nem is gondolhatok persze, hogy a vizsgálatba a nyelvjárás valamennyi zárt *o*-zó morfémaját bevonjam. Ám ahhoz talán, hogy érzékeltessem és példákkal is szemléltethessem az *o*-zás mozgásban levő állapotát, a teljességre törekvés nem is szükséges föltétlenül. Ehelyett egy jól összeválogatott szóanyagnak az alaposabb, nyelv-szociológiai és statisztikai szempontú vizsgálatát tekintem közvetlen feladatommak. Erre a lehetőségre a figyelmemet Szabó Géza hívta fel.

3. A gyűjtéshez kérdőívet készítettem. Kérdőívembe a fentieknek megfelelően 50 morfémat vettem föl. Arra vigyáztam, hogy az *o*-zás mindkét változata lehetőleg mennél több fonetikai helyzetben forduljon elő, sőt két ellenpéldát is szerepeltettem. Kérdőívemet nem a köznyelvből kiindulva állítottam össze, hanem a már említett korábbi gyűjtés, illetve anyanyelvjárásom ismerete alapján. A nyelvjárás adatokból való kiindulást egyébként két okból is fontosnak tartom. Egyrészt azért, mert a helyi nyelvjárás ismeretében könnyebben kiválasztható az az optimális szóanyag, amelyet céljainknak megfelelően ajánlatos és érdemes kikérdeznünk. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy egy-egy hangtani jelenség nyelvjárásonként azonos morfémaállományban él tovább vagy szorul vissza (vö. Végh J.: MNy. 68: 100). Másrészt azért sem közömbös a nyelv-

járás adott állapotának ismerete, mivel hozzá viszonyítva pontosabban feltárható a nyelvi változások iránya és előrehaladottsága.

Az *o*-zás generációs különbségeinek alaposabb megismerése végett adatközlőimet három nemzedék képviselői közül válogattam: 50 év felettieket, 25 és 50 év közöttieket, 25 év alattiakat. Törekedtem arra, hogy az egyes nemzedékeket azonos számú személy, jelen esetben 4–4 adatközlő képviselje. Fontosnak tartottam, hogy férfiak is legyenek köztük. Olyat, akinek érettségije vagy magasabb iskolai végzettsége van, nem választottam adatközlőnek. Városban dolgozó falubeli is csak akkor jöhetett számításba, ha munkahelyéről naponta hazajár. A legtöbb gondot a fiatalok kiválasztása okozta. Adatközlőnek közülük is csak olyant választottam végül, akinek legalább az egyik szülője — lehetőleg az édesanyja — kövesdi vagy legfőljebb a közvetlen környékről származó, hasonló nyelvjárást beszélő (vö. Imre: MNy. 69: 258; Deme: uo. 262–3). Adatközlőim ennek megfelelően a következők lettek: 50 év feletti: 1. R. J.-né tsz-járadékos, 81; 2. P. E.-né tsz-járadékos, 67; 3. M. L. traktoros, 52; 4. B. J.-né konyhai alkalmazott, 51 éves; 25 és 50 év közöttiek: 5. Gy. Gy.-né betanított segédmunkás, 50; 6. S. F.-né segédmunkás, 39; 7. B. F. segédmunkás, 36; 8. P. Gy.-né htb., 36 éves; 25 év alattiak: 9. T. M.-né szakács, 21; 10. S. F. ipari tanuló, 16; 11. H. V. tanuló, 13; 12. H. L. tanuló, 13 éves. (Adatközlőimet a továbbiakban csak sorszámukkal szerepeltetem).

A gyűjtést magát aktív indirekt módszerrel, a kérdőív kikérdezésével végeztem. A válaszokat, hogy élhessek az újrakérdezés, a pontosabb lejegyzés lehetőségével, de általában ne kelljen többször rákérdeznem ugyanarra a szóra, kazettás magnetofonnal rögzítettem. Ily módon a viszonylag kis mennyiségű törzsanyag ellenére is több mint 600 nyelvjárási adat birtokába jutottam. Az alakváltozatok száma igen magas lett: a 12-szer végigkérdezett 50 szó 224 hangalakváltozatot eredményezett. (Ez a magas szám nem kizárólag az *a* vagy *o* hang fő- és mellékvariánsainak következménye).

4. Azt hiszem, az alakváltozatok nagy száma miatt az anyagközlés legcélszerűbb módjával a jól áttekinthető statisztikai táblázatok, illetve a hozzájuk fűzött magyarázó értékelések és példák kínálkoznának. A helyvel való takarékoság kedvéért azonban táblázataimból az adatközlőnkénti részletezés elmarad, csak a nemzedékenkénti összesítés eredményeit mutatom be, sőt két esetben — a kevés adat miatt — a táblázat nélküli pusztá adatfelsorolásra szorítkozom.

Nézzük, mit mutat a zárt *o*-zás „állapotára” és „mozgására” nézve a statisztika!

I. Az *á* utáni (asszociatív) *o*-zás

1. Többeli zárt szótagban (I/1.)

I/1. helyzetben az *á* utáni *o*-zást kérdőívemből 4 szó kutatta: *sápad*, *váktat*, *választ* (ragos fn.), *vasárnap*. A kny. *a* : nyj. $o \sim \varrho \sim \varrho \sim a \sim \varrho$ megfelelés az alábbi (I. a 333. lapon):

Az I. táblázat I/1. helyzetben az *o*-zásnak már az erős bomlását, az *a*-zásnak pedig még a megszilárdulatlanságát mutatja. Úgy tűnik, a mozgás kicsi; ami van, főként a hangszínbeli ingadozásokban, a variánsok nagy megterheltségében tükröződik. Az *o*-s és az *a*-s alakváltozatok a nyelvjárás és a köznyelv közötti átmenetiség fokozatosságát és lassúságát jelzik.

Az *o*-zás bomlását egyébként a *váktat* ejtészváltozatai reprezentálják leginkább: *váktot* (3, 4) $\sim$ *váktot* (2) $\sim$ *váktot* (1, 5) $\sim$ *váktat* (6–8, 10–12) $\sim$ *váktot* (9). Vele szemben a *vasárnap* összetett szó áll, ez a legerősebben *o*-zó: *vasárnap* (1, 2, 6) $\sim$ *vasárnap* (3–5) $\sim$ *vasárnap* (7) $\sim$ *vasárnap* (8) $\sim$ *vasárnap* (10, 11) $\sim$ *vasárnap* (9, 12). A legstabilabb *a*-zást a *választ* ragos főnév alakváltozatai mutatják: *választ* (6–8, 11, 12) $\sim$

válszt (5) ~ vǎlszt (10) ~ válszt (9) ~ válszt (3) ~ vǎloszt (1) ~ váloszt (2, 4). Figyelmet érdemel a 9. sz. adatközlő két nyiltabb-illabiálisabb színezetű *g*-jának megjelenése: *vák-tát, válszt*. Ez a váratlan, újszerű hangszín-realizáció a későbbiekben még többek adatai között visszatér.

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>a</i> fonéma nyj. realizációi				
		<i>o</i>	<i>ǫ</i>	<i>ǣ</i>	<i>a</i>	<i>ǭ</i>
I.	1–4. %	12 75,00	3 18,75		1 ¹ 6,25	
II.	5–8. %	2 12,50	5 31,25	1 6,25	8 50,00	
III.	9–12. %			3 18,75	11 68,75	2 12,50
I–III. összesen: %		14 29,16	8 16,66	4 8,33	20 41,66	2 4,16

¹ A 3. sz. adatközlőnek gyánusan köznyelviesített adata: *sáppad*.

2. Tővégi nyílt szótagban (I/2.)

I/2. helyzetben az *o*-zást kérdőívemből 21 morféma kutatta: *árpa, árva, barázda, cigarettatárca, csárda, drága, gyáva, járda, kályha, kánya* 'vetési varjú', *kártya, kása, málna, pálya, pápa, saláta, sánta, szálka, vargánya, váza*, illetve az *akác* szó, amely nyelvjárásunkban közismerten még a közelmúltban is mindig magánhangzós végű volt. Ez a szóvégi magánhangzó azonban ma már nem szerepel minden adatközlő válaszában. A szóban forgó morféma rövidebb nyelvjárási alakváltozatait ezért külön, a kny. *o* : nyj. *ǫ* megfelelés alatt feltüntetnem. Ennek figyelembevételével így a kny. *a* ~ (és az *akác* szóbeli) *ǫ* : nyj. *o* ~ *ǫ* ~ *ǣ* ~ *a* ~ *ǭ* ~ (és az *akác* szóban lehetséges) *ǫ* megfelelés együttevége az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>a</i> fonéma nyj. realizációi					Kny. <i>ǫ</i> : nyj. <i>ǫ</i>
		<i>o</i>	<i>ǫ</i>	<i>ǣ</i>	<i>a</i>	<i>ǭ</i>	
I.	1–4. %	81 96,42	2 2,38	1 1,19			
II.	5–8. %	15 17,85	13 15,47	11 13,09	42 50,00		3 3,57
III.	9–12. %			2 2,38	75 89,28	3 3,57	4 4,76
I–III. összesen: %		96 38,09	15 5,95	14 5,55	117 46,42	3 1,19	7 2,77

A 2. táblázat arról tanúskodik, hogy I/2. helyzetben a fejlődés az *o*-zásnak egy határozottan stabil állapotából igen sokat haladt előre a köznyelvnek megfelelő *a*-zás felé. A mozgás itt feltűnően nagy. Ez nemcsak az I. nemzedék *o*-zó és a III. nemzedék *a*-zó adatai között teremtett szélsőséges százalékos értékeket, hanem a középső generáció

adataiban nagy szórtságot is eredményezett. Az itteni variánsok gyakoriságában feltehetően több az esetlegesség, mint az átmenet bizonyossága (vö. Imre: MNyJR. 48). E feltevélezt támogatják az I. nemzedék *o*-zó és *g*-zó, illetve a III. nemzedék *g*-zó és *a*-zó adatainak arányai is.

A legerősebben *a*-zó a *málna* szó: *málna* (8–12) ~ *málna* (7) ~ *málna* (5, 6) ~ *málno* (1, 3, 4) ~ *málno* (2). Az *o*-zást a leghívebben a *kártya* és a *kályha* morféma örzi: *kártyo* (2) ~ *kártyo* (1, 3, 4, 6) ~ *kártyg* (5, 8) ~ *kártya* (7, 9–12); *kálho* (1–4) ~ *kájha* (5–7) ~ *kájha* (8–12). Külön szólni kell az *akác* szóról, amelyben a mozgás igen intenzív, a köznyelviesség pedig váratlanul nagyfokú; *agáco* (1–3) ~ *agáco* (4, 6) ~ *agác* (5) ~ *akác* (7, 10, 12) ~ *akác* (8–11). E helyzetben már a 10. sz. adatközlő is ejtett nyíltabb-illabiálisabb *g*-t: *vargányg*.

3. Toldalék előtti helyzetben (I/3.)

I/3. helyzetben az *o*-zást kérdőívemből 8 szó kutatta: *hányadik*, *hárman*, *hátam*, *házak*, *szántani*, *századik*, *tálak*, *találtam*, A kny. *a* : nyj. *o* ~ *g* ~ *g* ~ *a* megfelelés az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>a</i> fonéma nyj. realizációi				
		<i>o</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>a</i>	<i>g</i>
I.	1–4. %	26 81,25	5 15,62		1 ² 3,12	
II.	5–8. %	4 12,50	5 15,62	7 21,87	16 50,00	
III.	9–12. %			2 6,25	30 93,75	
I–III. összesen:	%	30 31,25	10 10,41	9 9,37	47 48,95	

² A 2. sz. adatközlőnek gyanúsán köznyelviessített adata: *tálak*.

A 3. táblázat azt tükrözi, hogy a zárt *o*-zás helyén kialakuló, a köznyelviivel megegyező *a*-zás I/3. helyzetben van a legelőrehaladottabb állapotban. Egyértelműen ezt bizonyítja a III. nemzedék *a*-zó adatainak gyakorisága és a II. nemzedék statisztikai adatai között az *g* variáns nagy megterheltsége. Ám közvetettebben más is szól a köznyelvi hatás ereje mellett. Egyrészt az, hogy az I. nemzedéknek két adatközlője is feltűnően sok nyíltabb *g*-t ejtett; másrészt, hogy a II. nemzedék első két kikérdezettje ennyire ingadozó, majdnem ellentmondásos adatokat közölt, mint pl.: *hárman*, *házak* (5); *hármon*, *házak* (6) stb.

A *házak* és a *tálak* alakváltozatai egybehangzóan igazolják, hogy az *o*-zás a többes szám jele előtt pusztul a leggyorsabban: *házak* (6–12) ~ *házak* (5) ~ *házak* (2) ~ *házok* (3) ~ *házok* (1, 4); *tálak* (2, 5, 7–9, 11, 12) ~ *tálak* (10) ~ *tálak* (6) ~ *tálok* (1, 3, 4). Érdekes megfigyelni, mennyire egyformán viselkedik a magánhangzó az azonos alakú igei személyrag, illetve a birtokos személyrag előtt a *találtam* és a *hátam* szóban: *találtam* (7, 8, 11, 12) ~ *találtam* (9) ~ *találtam* (10) ~ *találtom* (5) ~ *talátom* (1, 3, 4, 6) ~ *talátom* (2); *hátam* (7, 9–12) ~ *hátam* (8) ~ *hátom* (2) ~ *hátom* (5) ~ *hátom* (1, 3, 4, 6). Egyébként e két szó a legkevésbé *a*-zó.

4. Toldalékban (I/4.)

I/4. helyzetben az o-zást kérdőívemből 7 szó kutatta: *bálba* (hová?), *bányában* (hol?), *kapáltak*, *konyhára* ~ *konyhába* (hová?), *nadrágja*, *spárgával*, *vadászat*. A toldalékok o-zását nem választom ketté aszerint, hogy nyílt vagy zárt szótagban jelentkezik-e. Erről az adatok csekély száma miatt mondtam le. A kny. a : nyj. o ~ g ~ q ~ a ~ q megfelelés — bontás nélkül — az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációi				
		o	g	q	a	q
I.	1—4. %	27 96,42	1 3,57			
II.	5—8. %	12 42,85		3 10,71	13 46,42	
III.	9—12 %	1 3,57		1 3,57	23 82,14	3 10,71
I—III. összesen:	%	40 47,61	1 1,19	4 4,76	36 42,85	3 3,57

A 4. táblázat adataiból az derül ki, hogy az o-zást a köznyelvi hatás I/4. helyzetben kezdte ki eddig a legkevésbé. Ezt mindhárom nemzedék adatai igazolják, de főképp az első kettő. A legnagyobb bizonyíték minden kétséget kizáróan a II. nemzedék o-s adatainak a feltűnően magas aránya. Az sem lényegtelen persze, hogy az I. nemzedék válaszai egy kivétellel mind o-zók. Az igazság kedvéért ugyanakkor meg kell állapítani: a III. nemzedék — látszólag az elmondottak ellenére — szinte átmenet nélkül nagyot lépett az a-zás felé. Ám a mintegy 18%-nyi nem tisztán a-s adat — köztük a III. generáció eddigi egyetlen o-zó alakváltozatával — teljesen stabilnak nem mutatja még a fiatal-ság a-zását sem.

A legerősebben o-zó a *konyha* szó lativusi irányú *-ra* vagy *-ba* ragos alakja: *konyháro* (1, 3) ~ *konyhábo* (12) ~ *konyháro* (4) ~ *konyhábo* (2, 5, 6) ~ *konyhára* (7) ~ *konyhába* (8, 10, 11) ~ *konyhábq* (9). Az asszociatív o-zásra nézve a kérdőív egyik legproblémásabb kérdése a *nadrág* szó egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakjára vonatkozott. Az erre adott válaszokban jól láthatóan „ütik egymást” a nyelvjárási és a köznyelvi esztétikus változatok: *nadrág'gyo* (1) ~ *nadrág'gyo* (3, 4, 6) ~ *nadrágjo* (2) ~ *nadrágja* (5, 11) ~ *nadrágja* (7) ~ *nadrágja* (8—10, 12). Itt újra megemlítem a 9. sz. adatközlő 3 nyíltabb-illabialisabb q-s adatát: *bálba*, *konyhábq*, *spárgávql*.

II. A független o-zás

1. Hangsúlyos helyzetben (II/1.)

II/1. helyzetben a független o-zást kérdőívemből 6 szó kutatta: *barack*, *csalán*, *java*, *kakas*, *kamra*, *kapar*. A statisztika bemutatása előtt meg kell jegyezni, hogy a *kapar* szóhoz szerkesztett kérdésemre váratlanul 4 adatközlőtől is a *kotar* (1, 4, 9, 10) választ kaptam. Ezt a 4 adatot a táblázatba nem veszem föl. A kny. a : nyj. o ~ g ~ q ~ a ~ q megfelelés nélkülük az alábbi (l. a 336. lapon):

Az 5. táblázatból az o-zás állapotára és mozgására nézve egymásnak némiképp ellentmondó következtetések vonhatók le. Az egyik, hogy a III. nemzedék milyen messzire jutott az a-zás felé vezető úton az előző kettőhöz viszonyítva. Ehhez a nemzedék a-s

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációt				
		o	ɔ	a	ɛ	ɛ
I.	1—4. %	20 90,90			1 4,54	1 4,54
II.	5—8. %	10 41,66	1 4,16	2 8,33	7 ³ 29,16	4 16,66
III.	9—12. %	1 4,54		1 4,54	19 86,36	1 4,54
I—III. összesen: %		31 45,58	1 1,47	3 4,41	27 39,70	6 8,82

³ Közte az 5. sz. adatközlő 2—3 valószínűtlen adata.

adatainak gyakorisága láttán nem férhet kétség. A másik, hogy a II. nemzedék mennyire bizonytalanul és csak milyen kis mértékben szakadt el eddig az o-zástól. Ezt a kevés előrehaladást jól érzékelteti a nyelvjárási a fonéma alacsony gyakorisági mutatója. A bizonytalanság pedig szépen tükröződik a variánsoknak a csaknem 30%-nyi együttes megterheltségében, sőt abban is, hogy újabb három adatközlő ejtett nyíltabb-illabiálisabb q-kat.

A legerősebben a-zó már a *java* szó: *java* (5, 9—12) ~ *javá* (8) ~ *java* (7) ~ *jva* (6) ~ *jova* (1—4). Az o-zás a legszívósabb a *kapar* szóban: *kopor* (2, 3, 6, 7, 11) ~ *kapar* (5, 12) ~ *kəpar* (8). Ingadozást, bizonytalanságot mutatva inkább az o-zás felé hajlik még a *kakas* szó: *kokas* (1, 3, 4, 7) ~ *kokas* (6) ~ *kokás* (8) ~ *kəkas* (11) ~ *kakas* (10, 12) ~ *kəkas* (2, 5) ~ *kəkas* (9); az a-zás felé pedig ugyanilyen mozgékonytágot tükrözve a *kamra*: *kamra* (2, 9, 10, 12) ~ *kamara* (7, 11) ~ *kəmrá* (8) ~ *kəmra* (5) ~ *komora* (6) ~ *komora* (1, 3, 4).

2. Hangsúlytalan helyzetben (II/2.)

II/2. helyzetben az o-zást kérdőívemből 4 szó kutatta: *barack*, *kapar*, *zúzmará*, illetve a *kamra*, amely nyelvjáráásunkban *komora* alakban élt. A második szótagbeli magánhangzót azonban — mint láttuk — az adatközlők fele már nem ejtette. Így ezeket az adatokat a kny. ɔ : nyj. ɔ megfelelés alatt tüntetem fel. A kny. a ~ (és a *kamra* szóbeli) ɔ : nyj. o ~ ɔ ~ ɛ ~ a ~ ɔ ~ (és a *kamra* szóban lehetséges) ɔ megfelelés együttvéve tehát az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. a fonéma nyj. realizációt					Kny. 0: nyj. 0
		o	ɔ	ɛ	ɛ	ɛ	
I.	1—4. %	13 92,85					1 7,14
II.	5—8. %	6 37,50		1 6,25	6 ⁴ 37,50	1 6,25	2 12,50
III.	9—12. %	1 7,14	2 14,28		8 57,14		2 21,42
I—III. összesen: %		20 45,45	2 4,54	1 2,27	14 31,81	1 2,27	6 13,63

⁴ Közte az 5. sz. adatközlő 2 valószínűtlen adata.

A 6. táblázat szerint a köznyelvi hatás II/2. helyzetben bolygatta meg talán a leginkább a nyelvjárás o-zó állapotát. A mozgás elsősorban abból látszik, hogy a kis mennyiségű adat ellenére sokféle és adatközlőnként is egymástól eléggé messzire eső a vizsgált morfémák II/2. helyzetbeli fonémarealizációja. Az a-zás azonban az intenzív mozgás ellenére sem haladt sokkal előbbre, látszólag nem szilárdult meg jobban, mint II/1. helyzetben. Fordítottak viszont a nemzedékek közötti eltérések. Míg II/1. helyzetben a II–III. nemzedék között alakított csak ki nagyobb különbségeket a mozgás, addig II/2. esetén már az I–II. nemzedék között feltűnő a változás. Ez arra enged következtetni, hogy II/2. helyzetben azért mégis kiteljesedtebb egy árnyalattal a nyelvjárás köznyelvi esedő állapota.

A legerősebb köznyelvi hatást — még egyértelműbben, mint II/1. helyzetben már láttuk — a *kamra* szó alakváltozatai tükrözik. Ezzel szemben a *zúzmara* áll, amely még a fiatalabb adatközlőket is megzavarta kissé: *zuzmora* (1–6) ~ *zuzmora* (9, 11) ~ *zuzmora* (8) ~ *zuzmara* (7, 10, 12). Megjegyzem, hogy a 8. sz. adatközlő válasza között előfordult egy félhosszú *a* variáns: *bgràck*. Ez valószínűleg nyelvi modorosság szülötte.

3. Toldalék előtti helyzetben (II/3.)

II/3. helyzetben az o-zást kérdőívemből csak 1 szó kutatta: *ujjam*. E szóban a kny. *a* : nyj. *o* ~ *g* ~ *q* ~ *a* megfelelés az alábbiak szerint alakul: *ujjom* (1, 3, 11) ~ *ujjom* (5, 7) ~ *ujjom* (2, 6) ~ *ujjam* (4, 9, 10, 12) ~ *újam* (8). Ebből az ötféle adatból csak arra következtethetünk, hogy a mozgás meglehetősen fokozatos átmenetet alakított ki az o-zás és a köznyelvivel megegyező a-zás között.

III. A zárt o-zással ellentétes nyílt a-zás

A független o-zással ellentétes a-zást kérdőívemből 2 szó kutatta: *boglya*, *pokróc*. Ezeket mint ellenpéldákat azért vizsgáltam, hogy lássam, hasonló-e a nyelvjárás a-zó állapotának bomlása az o-zóéhoz. E két szóban a kny. *o* : nyj. *a* ~ *q* ~ *g* ~ *o* megfelelés így alakult: *bagla* (2, 3) ~ *bagja* (5, 10, 11) ~ *bagla* (1, 4) ~ *bogla* (6) ~ *bagja* (9) ~ *bogja* (7, 8, 12); *pakr^uóc* (1, 3–5,) ~ *pakróc* (9) ~ *pokr^uóc* (2, 6–8) ~ *pokróc* (11) ~ *pokróc* (10, 12).

Az adatok szerint a nyelvjárás szórványos a-zásának mozgása sokban hasonlít a független o-zás bomlásához. A pillanatnyi állapotot az átmenetiség jellemzi. Az adatközlők bizonytalansága talán e példák ejtésében tűnt a legnagyobbnak. Különösen félreérthetetlenül illusztrálja ezt a *pokróc* szó, amely minden felismerhető törvényszerűség nélkül vagy a-zó, vagy o-zó alakú.

5. A vizsgált anyag alapján kirajzolódhatott előttünk, hogy az *a* utáni asszociatív és a független o-zást illetően Sopronkövesd helyi nyelvjárásában kétségtelenek bizonyos generációs különbségek, habár a nyelvi mozgás ma már szinte senkit sem hagy érintetlenül. Azok, akik mégis többnyire még következetesen o-znak, majdnem kivétel nélkül az idősebb nemzedékhez tartoznak. Az ő nyelvhasználatukban az egy-két tisztán a-s, illetve zártabb q-s előfordulás ma még csak alkalmankénti finomítás, könnyen felismerhető köznyelvi esítés. Sokkal kevésbé szándékos viszont a már gyakoribb nyíltabb g-s realizáció. Ez általában lehet a bomlófélben levő o-zás jele, bár az sincs kizárva, hogy néhány esetben maguknak a morfémáknak is sajátja. Erre az I/1. helyzet statisztikai adataiból következtethetünk legfőképp.

A legfiatalabbak nyelvhasználata szinte a tükörképe annak, amit az első nemzedékről mondtam. Láthattuk: a fiatalabb generáció a tisztán o-zó alakokkal már csak

elvétve, szinte véletlenszerűen vagy tévedésből él. Nem mintha nem ismerné a nyelvjárás o-zását, de általában mégis kerüli. Beszédében a nyelvjárás o-zása helyén a köz- és irodalmi nyelvvel megegyező a-zás állapotát ugyanakkor eddig még nem sikerült teljesen stabilizálnia. Ezt nem is elsősorban az *g* variáns többszöri előfordulása bizonyítja, hanem mindenekelőtt az *g* változat váratlan feltűnése. Ez utóbbi hangszín-realizáció megjelenésének okait egyébként további vizsgálatnak kell majd kiderítenie. Ehhez adataim száma kevés. Azt azonban addig is érdemes megfigyelni, hogy míg az asszociatív jellegű o-zásban még csak a fiatalabb nemzedék adatai között fordul elő az *g*, addig a független o-zásban már mindhárom generáció adattárában akad rá példánk.

A többektől hangoztatott és a mindennapok beszédgyakorlatában ténylegesen is érvényesülő kétnyelvűség igazából csak a középső nemzedéket jellemzi. Ez az a korosztály, amelyiknek ma még nagyjából mindegy, hogy o-zóan vagy a-zóan beszél-e, de azért ha kicsit jobban figyel rá, hajlamosabb már inkább a-zó lenni. A nyelvjárásiasabb és a köznyelviessébb formák váltakoztatott, de viszonylag arányos használata e nemzedék nyelvhasználatában egyébként valószínűleg bizonyos nyelvi kiegyenlítődést is eredményezett (vö. Imre: ÁNyT. 8: 88–9). A sok variáns erre is következtetni enged. Úgy ítélem meg, hogy a középső nemzedék nyelvének vizsgálata nemcsak a nyelvjárás pusztulásáról adja a legrealisabb képet, hanem a kialakuló Sopron környéki regionális köznyelv hangtani arculatához is adalékokat szolgáltatathat.

Az egyes nemzedékek nyelvhasználatában megfigyelt különbségek után röviden még az o-zás pusztulását vagy továbbélését befolyásoló két további tényezőre mutatok rá. Az egyik azzal függ össze, milyen mértékben különbözik egymástól a vizsgált morféma köznyelvi és nyelvjárási alakja; a másik a használati gyakoriság függvénye. Adataim ugyanis arra vallanak, hogy a morféma gyakoribb használata kedvez a köznyelviessülésnek. Mintha erre mutatna a *drága*, *gyáva*, *málna*, *váza* stb. szó. A köznyelvitől nagyobb mértékben, a beszélőknek is feltűnőbbben eltérő morféma szintén gyorsabb bomlást tükröznek, mint pl. az *akác*, *barázda*, *kamra*, *szálka* stb. nyelvjárási alakváltozatai. A nyelvjárás o-zását még viszonylag következetesen őrzik viszont az olyan morféma, mint a *kakas*, *kályha*, *kapar*, *vasárnap* stb. alakváltozatai, amelyek a kollektív nyelvtudat számára már-már szinte o-zó alakban lexikalizálódtak, továbbá azok, amelyek ma már ritkább használatúak, mint a *csalán*, *kártya*, *kása*, *zúzmara* stb. Nincs szó tehát arról, hogy a zárt o-zás jelensége egyik napról a másikra végleg eltűnik. Szűkebb környezetben, a kevésbé igényes beszédben, kevesebb morfémaiban, esetleg többször variánsaiban, mint tiszta formájában feltehetően még sokáig rábukkanhatunk a nyomaira.

E gyűjtés és elemzése a sopronkövesdi nyelvjárás köznyelviessülési folyamatának egy pillanatfelvételét kívánja adni. Az o-zás mai állapotában azt a mozgást próbálta megragadni, amely az adatoknak a nemzedékeken belüli és a nemzedékek közötti többé-kevésbé egybehangzó, szabályszerű eltéréseiben, különbségeiben tükröződik. Azt hiszem, az összegezésben még egyszer kimondhatjuk: úgy tetszik, hogy a nyelvjárásias és a köznyelvi alakok közötti mozgás talán szabálytalanabb és nagyobb a vártnál. Ez kisebb részben adódhat a gyűjtés módszerének fogyatékoságából, abból, hogy nem a spontán beszédre alapoztam, hanem az egyes kérdésekre adott válaszokra, tehát izolált szavakra építettem. Sokkal nagyobb mértékben következik azonban a régi és az új alakoknak a nyelven, nyelvjáráson belüli küzdelméből.

Ténfereg. A *ténfereg* ige hangutánzó jellege nemigen támasztott komolyabb igényt eredetének mindenáron való kinyomozására. Az inkább alkalmoszerű hozzászólások részigazságai azonban, együttesen, mégis fogalmat adnak az ige mai hang- és jelentésbeli kialakulásának menetéről.

1. A TESz. megjelenőben levő III. kötetének irodalmi utalásai a *ténfereg* igeről a következőket vallják: CzF. szótára összetételnek fogja fel: „... azon *té*, megnyújtva *tén* határozóból, mely a *tétova*, *tébolyog*, *téved* szók törzse és a *fereg* v. *förög*, azaz *forog* igéből.” Erre következtet ugyanis abból, hogy az ige jelentése: „ide-oda fetreng, vonagolva forog... kis gyerek... láb alatt akadékoskodik, hentereg”; Zibrinyi (Nyr. 3:503) a *tévang*, *fíreg*, *teng-forog* igék egyfajta ikerítésének gondolja; Simonyi (AkNyÉrt. 15/3: 23) szerint a közhasználatú *ténfereg*-ből kellett születnie a csak itt-ott előforduló *fentereg* igeének; Albert (Nyr. 20: 20) „Kombinálor szóalkotás” c. tanulmányában a *ténfereg* igét a *tévelyeg* + *fentereg* ige keveredéséből magyarázza; Beke (Nyr. 53: 105) a *ténfereg* ige-
nek az eddigieknél részletesebb, illetőleg többet mondó és így jobban tájékoztató jelentéseit sorolja fel: 1. 'hentereg, fetreng'; 2. 'láb alatt van, lábatlankodik, settenkedik'; 3. 'cél nélkül járkal, kóborog, kóborol'; 4. 'támolyog, tántorog, kábultan ide-oda jár' és hozzáfűzi, hogy a *ténfereg* az ismert *féntereg* > *fentereg* ige „hangátvető alakja.” — A SzófSz. az egymásnak ellentmondó nézetek nyomán kénytelen megállapítani, hogy az ige-
nek nincsen kielégítő magyarázata, bár Beke feltevését figyelemre méltónak tartja. Lényegében a TESz. is Beke álláspontján van amikor ezt mondja: Talán *fentereg* > *ténfereg* hangátvetésről van szó. A nyelvtörténeti adatokból folyó négy; 1. 'fetreng (hempe-
reg, hentereg)'; 'bolyong, tévelyeg'; 3. 'lézeng, lödörög'; 4. 'támolyog, tántorog' jelentés közül pedig az elsőt a 'fetreng, sich wälzen' jelentést gondolja elsődlegesnek.

2. Amint láttuk, a *ténfereg* ige fejtegetése kapcsán szó esett összetételről, ikerítésről, ilyen v. olyan irányú hangátvetésről és hangrendi átcsapásról is (*forog* > *fereg*). Ezek a motívumok valóban mind közrejátszottak az ige formai és jelentéstani kialakulásában, csak más kombinációban. — Az első magyarázó, CzF. — mint olyan sok más esetben — most is helyesen ismerte fel a tényállást, hogy tudniillik a *ténfereg* ige-
ben összetétellel van dolgunk, de tévedett, amikor az összetétel első tagjában a *té* ~ *tá* határozói elemet fedezi fel. — Az ige első tagja a *tén*- önálló szó, és pedig minden valószínűség szerint a törökségben, főként az északi nyelvjárásokban elterjedt: 'cél nélkül kószál, kóborol' jelentésű *ten*- ige. Vö. uig. *tän*- 'umherirren' (Gabain); Verbickij altaji szótárában: *ten*- ~ *teni*- 'skitatsja, kolobrodít' (bolyong, kóborol) és származékaiban: *tentir*-, *teniti* ('satatsja, kačatsja') (o pjanom) (ödüng, csavarog, inog a részeg); *tentiril*-refl. 'spotkatsja (botladozik, botorkál). Radloffnál (alt. tel. sor. bar. leb. tar. / *tän*- ~ *tänä*- sich herumtreiben, herumschweifen' (3: 1052). Šejx Suleiman csag.-oszm. szótára hasonlóságon alapuló, érdekes jelentésárnyalatot hoz: *ten*- řesle akar su (háborogva hömpölygő víz). De megvan az ige a mongol nyelvjárásokban is, pl. ordos *t'ene*- 'pas trouver son chemin, s'égarer, errer' (Mostaert 2: 657). — A *ténfereg* ige első *tén*- tagjának a törökből való származtatása mellett nyomós érv, a megőrzött ótörök vokálhosszúság is. Vö. türkm. *dän*- (Räsänen: Türkische miscellen. StO. XXV: 1. Knymt. 14). Az itt megadott meglepő

jelentést: 'otkazivatsja, otrekatsja' (lemond, megtagad) jól áthidalja, illetőleg megérteti a kirg. *tenti-* 'brodiť, brodjažit (vándorol, csavarog) jelentésű igéhez adott példamondat: *ujti svoich mest, ot svoego naroda* (elvándorolni otthonról, otthagyni (megtagadni) saját népét, azaz elcsavarogni hazulról) (Judachin 723). — De megvan a *ten-* ige a mai csuvasban is: *tenekxe-* 'chodit, slanjatsja popustu' (Ašm. XIII. 296) (jár, hiábavalóan ógyeleg). Vö. kalmük *tenke-* ohne Ziel gehen, die Zeit verlieren, irre gehen' (Ramst. KWb. 391). — Nem szándékom, de nem is szükséges az ótör. *tēn-* ige minden ma élő nyelvjárási alakját és jelentését felsorolni, ennyiből is kiderül, hogy a **tēn-* ige jelentése pontosan azonos a Bekénél megadott 3. 'cél nélkül jár, kóborol' és a TESz. 2. és 3.-ul felsorolt: 'bolyong, tévelyeg; lézeng, lődörög' értelmezéssel.

3. Tudjuk, hogy a hosszú ősmagyar kor folyamán a törökből átvett igéink részt vettek nyelvtörténetünk minden eseményében: igazodtak zárt igei alakrendszerünkhöz, a finnugor igék analógiájára különböző képzőkkel bővültek, tükrözik az ikés ragozás történeti fejlődésének minden mozzanatát, és nincsen okunk kétségbevonni, hogy a meghonosodott török igék részt vehettek a szóösszetétel és kettőztetés, illetőleg ikerítés sajátos magyar módozataiban is. — Az egy síkban történő imbolygó mozgást jelentő ótörök *tēn-* igéhez idővel hozzátapadt pluszként az egy helyben mozgást jelentő finnugor *forog* ige és ez a kettős jelentés átélte a *tēn* + *forog* > *ténfereg* hangrendi hasonulást is. A dataink tanúsága szerint ugyanis a *ténfereg* kezdetben mind a kétféle mozgás kifejezésére egyformán alkalmas volt. Vö. Madáchnál: „... és megvettem a sárban *ténfereg*” (ÉrtSz.), vagy a népnyelvben: *ténfereg* a disznó a pocsolyában (MTSz.). Balassa Magyar Szótára is (bár eredendő okát nem tudhatja) ezt az összetételből adódó két alapjelentést hangsúlyozza ki: 1. 'ide-oda járkál, kószál cél nélkül' és 2. 'hever, hentereg', azaz forgolódik. — Mára az a nyelvszokás alakult ki, hogy a céltalan járás-kelés kifejezésére, sok egyéb szinonimája mellett a *ténfereg* igét használjuk, az embernek v. állatnak egy helyben forgolódását pedig a *fetreng* igével fejezzük ki a köznyelvben, ami az EtSz. szerint a *ferteng* ige hangátvetéses alakja. Ez a *ferteng* ige meg nem egyéb, mint a *forog* ige számos hangtani variánsainak (*fordít, förgeteg, ferde, fürge* stb.) egyike. Az összetétel létrejöttében nyilvánvalóan a rokon értelműség: *csavarog* ~ *forog* játszott a főszerepet. — Van tehát egy az ótör. *tēn-* és a finnugor *forog* igékből keletkezett elhomályosult igei összetételünk: *tēn-forog* > *ténfereg*, amelynek használata mára az első, a domináns *csavarog* jelentésre korlátozódott. A *tēn-* 'csavarog' asszociatív hatására a szűkebb *forgolódik* 'sich wälzen' jelentésárnyalathoz jutott *forog* ige kifejezésére pedig, alaktani variánsainak tömegéből a nyelvérzék a *fetreng* igét foglalta le (< *ferteng*).

4. Az eddig elmondottakban, a *ténfereg* ige fejtegetése során, az irodalomban felmerült összetétel v. ikerítés lehetőségére mutattunk rá. De amint láttuk, komoly formában felvetődött a *ténfereg* igéek hangátvetés útján keletkezett léte is: Beke, SzófSz. és TESz. Jellemző a tétovázó véleményekre Deme „Hangátvetés a magyarban” (MNyTK. 69. sz. 10, 23, 31) cikkének a megállapítása, amely szerint egy *fentereg* > *ténfereg* hangátvetés szabálytalan, és a *forog* ige variánsainak az idevonása téves. A *ténfereg* ige elsődlegességét a *fentereg* igével szemben Simonyi még csak azon az alapon vitatta, hogy a *ténfereg* közhasználatú szó, míg a *fentereg* csak itt-ott fordul elő. Most azonban, a *ténfereg* ige elfogadhatónak látszó etimológiája tudatában, a hangátvetés irányja nem lehet többé kétséges számunkra. Az, hogy a *ténfereg* csak a XVII., a *fentereg* pedig már a XVI. század végéről adatolt, nem sokat nyom a latban.

Összefoglalva: a *ténfereg* ige esetében az történt, hogy két, etimológiailag önálló (különböző eredetű) mozgást jelentő ige, minden függőség nélkül csatlakozott egymáshoz

egy felfokozott jelentéstartalomban, amire nem egy példánk van a magyarban: *toldoz-foldoz, fúr-farag, ken-fen, ront-bont* stb. Az eredeti kettőztetés akkor vált összetétellé, amikor a hangrendi hasonulás megtörtént — A *ténfereg* ige vázolt, sajátos létrejöttén elmélkedve, felidézük Pais szavait, amiket az elhomályosult összetételekkel kapcsolatban mondott: „Ha nem is értjük (ma már) az összetételnek az elemeit, azért az összetétel lehet; sőt, ha megfelelő módon vallatjuk, van is etimológiája” (M.Ny. 50: 275).

K. Palló Margit

Hőkütő. A népnyelvi adatok, melyek régi szókincsünk sok háttérbe szorult elemét és ezek révén a hajdani élet és technika elfelejtett emlékét őrizték meg, a szorgalmas és tervszerű gyűjtések ellenére is időnként csak hézagosan állnak a kutatók rendelkezésére. Nemegyszer előfordul, hogy egy-egy tájszó elterjedésének határát nem sikerült pontosan meghúzni, de az is megesik, hogy egy-egy témakörben többszörös kutatás ellenére sem kerülhet sor fontos kifejezések rögzítésére, olyan kifejezésekre, amelyek pedig a történeti alakulás megrajzolásához esetleg fontos láncszemet jelenthetnének, és szinte csak a véletlenül múlik, hogy végül is egy-egy szó regisztrálódik.

Így történt ez azzal a szóval is, amelyet még 1964-ben jugoszláviai gyűjtőutamon a Drávaszögben hallottam, és bár egészen más témakörben végeztem kutatást, a szokatlan kifejezést azért megjegyeztem. A kifejezés: *hőkütő*, és ezt Laskóról Kopácsra mentemben egy idős halásztól hallottam, akitől az útirányt kérdeztem, s akivel közben az ártéri vesszőmunkákról is szót ejtettünk. Útbaigazítóm és alkalmi adatközlőm azonban a vesszőmunkák helyett szívesebben beszélt korábbi foglalkozásáról, s a vízparti életről. Közben elmondta azt is, hogy a halászok a vízparton főztek, sőt „ha kéznél volt *hőkütő*, sütni is tudtak alatta”. A *hőkütőről* még megemlítette, hogy agyagból égették, teteje kúpos volt: „olyan, mint egy lapos petrence teteje”. Használatkor a tüzet szétkotorták és a sütnivaló kenyeret, húst vagy lepényt a forró földre tették, ráborították a *hőkütőt*, majd parázzsal letakarták. Mindezekből világossá vált, hogy az eszköz, amit adatközlőm *hőkütő*-nek nevezett, a szakirodalomban *sütőharang* néven ismert kezdetleges sütőeszköz.

A szót, mit 1964-ben gyűjtőfüzetembe írtam, azóta is magában maradt. Akkor még további kiegészítő adatokat reméltem, amelyek felkutatására azonban már nem kerülhetett sor. S most, több mint tíz évvel az akkori gyűjtőút után, úgy tűnik, magában is érdemes az adatot közreadni, hiszen egyéb adatok mellett jelentősége erősen növekszik és a közlés talán másokat is ösztönöz arra, hogy felbukkanására egyéb helyen is felfigyeljenek.

A *sütőharang* egyébként, mint a sütésnek igen kezdetleges eszköze, régóta az etnográfusok érdeklődésének körébe tartozik; nálunk is többen foglalkoztak szerepével, készítésével és elnevezésének is több formáját rögzítették. A *sütőharang* ugyanis mint szaknyelvi kifejezés, műszó nem szerepel a népi terminusok között. Szilády Zoltán a Néprajzi Értesítő 1909. évfolyamában (10: 7–9) „Bujdosó és cserepulya” cím alatt mutatta be az erdélyi *sütőharang*formákat és az eszközök készítési és használati módját. Erdély magyarlakta területein a *bujdosó* névvel találkozott, de tudomása volt arról, hogy az eszköznek Dél-Dunántúlon és Dél-Alföldön *cserepulya* volt a neve, míg Pécs vidékén *puplika*. Bellosics Bálint ugyancsak a Néprajzi Értesítőben (12: 260–2) a *sütőharang* dél-magyarországi elterjedéséről újabb adatokat közölt, s elnevezéseit is Szigetvár környékéről a *vörnsnyeg* kifejezéssel egészítette ki. A Néprajzi Értesítő egy későbbi évfolyamában (27: 16–7) Bátky Zsigmond először az egyik elnevezésnek, a *pupliká*-nak szófejtésével próbálkozott, majd a következő számban (28: 113–7) Gunda Bélával polemizálva kísérelte meg a tárgy és az általa ismert kifejezések útját nyomon követni.

Mivel a kifejezések nagy része — az egy *bujdosó* kivételével — szláv eredetű, a tárgy kapcsolatait is a szót átadó népek körében keresték. Végül is Bátky a következőket állapította meg (NÉ. 28: 116): „... semmi kétség, hogy a puplikás sütés módot... a török elől menekülő balkáni népek hozták magukkal hozzánk, de még ha e szó és tárgy (*pokljoka*) az Ormányságban fennmaradva, horvát — szerbnek bizonyulna is, még mindig fennmarad az a lehetőség, hogy ez a megfészkelődés egy akkor már elhalóban levő magyar nevet, ill. gyakorlatot nyomott el.”

Az érdekes csak az, hogy ennek bizonyítására azóta sem történt kísérlet az idevágó népnyelvi anyag tüzetesebb összegyűjtése révén. 1964-ben véletlenül felbukkant adatunk talán a Bátkytól 1936-ban felvetett kérdésre is segít pontosabb választ adni.

Ami most a *hőküüt* illeti, kétségkívül többszörösen összetett szó. Első két tagja *hő-kü*, amely *hő-kü*, *hé-kő*, *hé-kü* stb. változatokban főleg Dél-Dunántúlon ismeretes. A szó jelentésére és elterjedésére vonatkozóan Gunda Béla „A sütőkövek és ősi kenyérfélék” című fontos cikkének adatait idézzük (*Ethnographica Carpatica* 315): „... az Ormányságban, a Zselicségben, Göcsejben, Alsóórségben a tűzhelyet, a tüzelőpadkát, a kemence alját *hőkő*-nek 'felmelegített, felhevített kő' nevezik. A sütés helye eredetileg mozgatható, majd rögzített kőlap lehetett. Ez volt a *hőkő*, amelynek a neve később átment a tüzelőpadkára, a kemence aljára. Cs. Sebestyén K. is azon a véleményen van, hogy a 'hé-kő és hő-kő... a kenyér — (lepény) sütő kőlap emléke.’”

„Az Ormányságban — olvashatjuk tovább részletezve is Gunda kiváló cikkében — a *hőkő* 'legősibb alakjában egyszerűen a konyhaföldnek az a kijelölt helye, ahol tüzelni és a tűzön sütni, főzni szoktak', de *hőkü*-nek nevezték az Ormányság nyugati részén a magasabb konyhai sárpadkát is, amely a szobában levő kályha fűtőnyílása előtt áll, s szintén tüzelnek rajta. A főzést, sütést különböző edényekben végzik a *hőkőn*, de sütnék rajta hamuban is: az összekotort *pár*-ba (paraszas hamu) burgonyát, pogácsát, beszózott hagymát (*vörös ártány*), sárral bekent kolbászt helyeznek, s így sütik meg. A zselici Szennán és környékén a *hékü* a kemence vagy a kályha fűtőnyílása előtti padka, amelyen főznek...”

Az összetétel utolsó tagja, a — *tő* nyilván a *tevd* vagy *tévd* régi alakja (vö. *tevel* ~ *töl*), amely a magyar nyelvterület jelentős részén a kemence szájának borítója. E *tévd*-t is, mely kb. akkora mint a sütőharang, ugyancsak agyagból szokták készíteni, csak nem égették ki.

Végül is a *hőküüt* jelentése: 'tűzhelyborító', azaz olyan üreges tárgy, ami alatt a tűzhelyen sütni lehetett. Ez a sütésmód különben nemcsak igen egyszerű, hanem egészen általános is: szinte nincs nép — legalább Euráziában — amely kultúrájának e tárgy nem lett volt valamikor tartozéka. Ebből pedig az is következik, hogy a tárgyat nehezen lehetne egyetlen nép vagy népcsoport speciális kultúrkincsének tekinteni.

Flastromozás. Szavaink jelentése, mint ismeretes, a gyakorlat során jelentősen változhat, bővülhet, vagy éppen szűkülhet. Ez utóbbi változás történt *flastromozás* kifejezésünkkel is, amely korábban építkezési szakkifejezésként is ismeretes volt.

Az erre vonatkozó legkorábbi adatot a Nyelvtörténeti Szótár (1. 861) közli „Királyi beszélgetéseknek, nem különben: Frantzia Példabeszédeknek öszveszedetése”-ből, mely Pozsonyban látott napvilágot 1749-ben. A könyv azelőtt „frantzia és német nyelven kibotsáttatott”, és ez évben „a magyarnak hozzáadásával kinyomattatott”. A szó —, mint a TESz. is közli (1: 930) — latin eredetű, az *emplastrum*, gyógytapsz jelentésű szóra megy vissza, melynek a k. lat.-ban is meg volt a *plastrum* alakja és 'gipszburkolat, burkolat' jelentése. Ennek alapján felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a legkorábbi ismert közlésekben a 'padimentum' jelentés nem irodalmi úton terjedt-e el, illetve a

flastromozás mint építészeti szakkifejezés ténylegesen megtalálható lehetett-e a szélesebb népi nyelvhasználatban. Az adatok, amelyek a XVIII. századból rendelkezésünkre állnak, kétségünket hamarosan eloszlatják.

A Széchenyi család Somogy megyei uradalmában, a Csokonai uradalom 1787–1789. évi iratai között maradt fenn az a költségvetési kimutatás, amely – többek között – „Csokonyába Külábra épült új Kukoricza Góré” építési költségeit is tartalmazza. A kiadások részletezése során szerepel a következő tétel is: „Góré allának ki *flastromozására* a sertvések etetése véget ment Téglá 5.600, ezere per ft 3, (összesen) 16 frt 48 xr”.

Világos, hogy ez évben különösen nagy méretű és a parasztságnál azóta is gyakori formájú góré épült; ennek felső része – amelynek oldalát ritkás léccel borították – a kukorica tárolására, alja a sertések etetésére, esetleg ezek óljául szolgált.

Az alját is azért kellett kemény padlóval fedni, a jelen esetben téglával leflastromozni, hogy pl. a kukorica, amit a sertések elé szórtak, ne keveredjen el a sárba. Egyébként is a disznók a puha földet szerették turkálni, és így félő lett volna, hogy végül a téglázatlan aljú góré kőlabait is kimozdították volna helyükből.

Az összeírás következő tétele arról is hírt ad, hogy a flastromozás munkáját hozzáértő iparosok végezték. Ez olvasható ugyanis: „„Kümviveseknek a ki flastromozásért ki fizettetett 10 ft” (OL, Széchenyi cs. lt., IV/23, 237/K).

A következő, 1787 és 1791 közti évekből egy másik kimutatás is maradt ránk, amely arról tanúskodik, hogy a közeli Tarnócan is épült „új Kukoricza Góré”, melynek költségei között ugyancsak szerepel: „Góré allának flastromozására ment Téglá 15.800, per ezere ft 3 (összesen) 47 ft 24 xr” (uo.).

„Csokonyai Kümviveseknek az allának ki flastromozásáért 14 ft 44 xr.” (uo.).

Ez a góré, illetve az alatta levő disznótető – már a felhasznált téglák számából is következtetve – igen nagy méretű lehetett. E nagy építmények létrehozásáért egyébként az uradalomnak az a törekvése ösztökölte, hogy abból az átmenő forgalomból, mely Szlavónia és Bécs között folyt, és amelynek egyik fontos állomáshelye volt a drávai átkelőhelynek, Barcsnak közvetlen környezete, az uradalom is lássa hasznát. A korábbi években, sőt évszázadokban, amikor a Bécs felé tartó sertéshajtás folyt, a pihenőket rendszerint a makkos erdőkben tartották, ahol a sertések elegendő táplálékot kaphattak. Ezért is vezettek a hagyományos sertéshajtó utak Dúnántúlnak olyan nagy erdein keresztül, mint a zalaiai vagy a Vas megyei Farkas-erdő, illetve a Sopron megyei Nagy-erdő.

A XVIII. század második felére viszont az addig hatalmas kiterjedésű erdők a folyamatos irtások következtében nagyon összeszűkültek és figyelembe véve a helyi lakosság és az uradalmak állományának szaporodását is, csak nehezen tudták kielégíteni az egyre növekvő sertéskondák makkigényét. Gondoskodni kellett tehát az áthajtott állatok másféle takarmányozásáról és erre leginkább a XVIII. század közepétől egyre nagyobb mértékben kibontakozó kukoricatermesztés adott módot.

A Széchenyi uradalom is ezért növelte ez időben e fontos takarmánynövény délsomogyi termesztését, majd annak tárolására építtetett új nagyméretű górékat. Ugyanakkor arra is gondoltak, hogy az áthajtott sertésekből olcsón szerezzenek maguk is hizlalni valót, amelyeket a góré alatti etetőknél tarthattak.

Ezeknek az etetőknél alját flastromozták ki tehát a kőművesek. Az etetőknél kemény padlóval való ellátása azonban nem jelentett mindenkor flastromozást. Az itteni kőművesek t é g l á v a l flastromoztak. A Gombocz–Melich-féle EtSz. (294) adatai szerint is a *flastromoz* alapszavául szolgáló hazai lat.* *plastrum* jelentése: 'zementierter oder mit steinen etc. belegter fusboden'. Nem használták viszont a kifejezést akkor, ha a padlót fából készítették, amint azt a marcali uradalomhoz 1750 körül küldött Consideratiókban is olvashatjuk. Eszerint „az etető helek”, „az hová a Szem töltetik, vagy

pallolt legyen, vagy a' helett válujuk a' mellybül egyék a szemet . . ." (OL Széchenyi cs. lt. IV/2, 217/C).

S hogy a *flastromoz* korántsem csak egyetlen vidéknek lehetett e korban építési szakkifejezése, azt a Zala megyei egervári uradalomnak egyik a XVIII. század második feléből való conscriptiója is mutatja, mely az uradalom épületeit veszi számba. Ezek között került összeírásra a következő épület is, melynek részletesebb adataival érdemes megismerkednünk:

„Vendégfogadó, jó matériálékból épült, áll 3 Szoba, egy kéményes konyha és egy Kamarából; ezen épületek a' Ternáztokkal együtt *ki flastromozva* vannak, pallása fenyő deszkával rakatott, és a Tűz ellen megsároztatott, teteje áts munkára és rázott zsuppal földve, hossza $15\frac{3}{6}$, széle 5 öl" (OL, Széchenyi cs. lt., X/6, 437/9).

A *flastromoz* kifejezést viszont nem pusztán a kemény padló alkalmazásakor használták, hanem ház padlásának készítésekor is. 1805-ből maradt ránk az a levél, melyben „Popovits György Csokonyai boltos” kéri, hogy „padlása házának meg *flastromoztatnék*” s rá vasajtót szereljenek.

A kérésre Széchenyi gróf elrendelte, hogy „még az idén mind a két munka meg tétessék. Jövendőben pedig — folytatja a rendelkezés — minden Uraságbéli épületekre nézve az okvetlenül observáltassék, hogy mihelyt valamely épülettye az Uraságnak elkészült, azonnal a padlások meg *flastromoztassanak*. Ugyanez még az idén az Uraság martzali ujj tseléd házán meg essék és másutt is, ha ezen munka valahol meg nem tétett volna . . ." (OL Széchenyi cs. lt. IV/1, 212/G).

A *flastromozás* tehát a XVIII. század második felében és a XIX. század elején mint építészeti szakkifejezés Dél-Dunántúl egyes uradalmaiban jól ismert. Háttérbe szorulását nyilván elősegítette az is, hogy a vele jelzett munkára más kifejezés is volt használatban. Így ugyancsak Marcaliban a XVIII. század végén az urasági épületek összeírásaiban az is olvasható, hogy az épület „Téglával *pádimentumozott*” (uo.). Ugyanakkor a *flastromozás*nak a németes *flaszteroz* változata is elterjedt — hihetőleg a német iparosok révén — és ez a kifejezés máig is megtalálható Dél-Dunántúl népnyelvében, lényegében a *flastromoz* fenti jelentésében.

Takács Lajos

Anyanyelvünk művelése. Összeállította: Gálffy Mózses és Murádin László. Bukarest 1975. Kriterion Könyvkiadó. 270 oldal

Érdeklődéssel vettük kézbe a fenti, nemrég megjelent kötetet és mindjárt az a kérdés merült fel bennünk, hogy vajon hány magyar érdeklődő íróasztalára kerülhet majd el ez a hazánkba csak kis példányszámban eljutó kötet. Minthogy várhatóan — legalábbis magyarországi viszonylatban, — könyvritkaságról van szó, fokozott mértékben köteleessége folyóiratunknak hírt adni a kötet tartalmáról.

A kötet — mint címe is mutatja — a nyelvművelés kérdéseivel foglalkozik — mégpedig, mint gondolni lehet, a magyar nyelvművelés gondjaival. A kötethez Szabó T. Attila írt bevezetőt „Örök nyelvújítás” címmel, melyben visszapillant a magyar nyelv múltjára, idézve azokat a korfordulókat, melyekben a nyelv is forradalmi gyorsasággal fejlődött. Végkövetkeztetése az, hogy nem csak egy nyelvújításról beszélhetünk, hanem a nyelvújítások meg-megismétlődő mozgalmairól.

A bevezető után témakörök szerinti csoportosításban, rövid tanulmányok következnek. Ezek tartalmi ismertetésébe itt nem bocsátkozhatunk, felvetett gondolataikkal, megállapításaikkal vitába nem szállhatunk, hiszen egy rövidre szabott könyvismertetésnek nem lehet célja a kötet tartalmának teljes feltárása és bírálata, de az egyes tanulmányok címének ismertetését azért itt alább megadjuk. Tesszük ezt elsősorban azért, mivel a tanulmányok szerzői és a szerkesztők — minthogy népszerűsítő munkáról van szó — címadásaikkal határozottan arra is törekedtek, hogy a tartalmat vagy a tárgyalt kérdésfelvetést közérthetően és röviden fogalmazzák meg. E módszerekkel tehát mégis csak képet nyerünk a kötet tartalmáról, ha tömören is.

Lássuk tehát az egyes témaköröket és ezeken belül az egyes tanulmányok címét!

A „Nyelv — társadalom — műveltség” c. témakörben találjuk Teiszler P. Gondolkodás — nyelvtudomány — nyelvművelés; Máté J. Modern nyelvészet — nyelvművelés; Farkas M. A nyelvi közlés társadalmi—biológiai meghatározottságáról; Fodor K. Az asszociációkról; Cs. Gyimesi É. Anyanyelv a családban; Beke Gy. A nyelvművelés közügy c. tanulmányát.

Az „Anyanyelvünk múltja és jelene” c. témakörben találjuk B. Gergely P. A magyar szókincs rétegződése; Vámszer M. Nyelvünk finnugor jellege; Márton Gy. A magyar nyelv román eredetű elemei; B. Gergely P. A szavak eredetének tudománya: az etimológia; Szabó T. A. Nyelvművelés és nyelvtörténet; Három szó múltja (1. Kié a gyerek? 2. Hivatalos vagyok oda én is... 3. Bűbájos vagy!); Kósa F. Helyesírásunk kialakulása; Szabó Z. Irodalmi nyelv és nyelvművelés; Murádin L. Táji színek az irodalmi nyelvben; Márton Gy. A nyelvjárások és a nyelvművelés; Gálffy M. Nyelvünk egyénisége c. tanulmányát.

Az „erdélyi magyar nyelvművelés múltjából” c. témaköri részben találjuk B. Gergely P. Az erdélyi magyar nyelvművelés kezdetei; Kósa P. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság törekvései; B. Gergely P. Az erdélyi nyelvművelés és a nyelvújítás; A nyelvművelő Brassai Sámuel; Zsemlyei J. Az Erdélyi Múzeum nyelvművelése; Péntek J. Az Anyanyelvünk és az erdélyi magyar nyelvművelés új szakasza; Mózses H. Szabédi László a nyelvművelésről c. tanulmányát.

A „Szótár és nyelvi műveltség” c. témakörben Szász L. Szótárainkról — dióhélyban; Gálffy M. Az Értelmező Szótár és a választékos nyelvhasználat; Kelemen B. A nyelvművelés és a Román — magyar nagyszótár; és Balogh D. Az idegen szavak és a szótárak c. tanulmányát találjuk.

„A nyelvművelés gyakorlatából” c. témakörben Szabó Z. Hosszú hangok — rövid hangok; Vöd I. Nyelvjárásiasság a magánhangzók ejtésében; Gálffy M. A beszéd zeneisége; A hangsúly és a szórend összefüggése; Kósa F. Mély vagy magas hangú-e a toldalék?; Nagy K. Ki tud helyesen írni?; Kirsch L. Nagybetű vagy kisbetű?; Murádin L. Azok az ikés igék!; Zsemlyei J. A „suk-sük” igeragozás; Péntek J. Szabad szórendünk néhány kötöttsége; El kell mennem; Kirsch L. Édes víz-e az édesvíz?; Murádin L. Macedónia, macedón; Körös és Kőrös; Zsemlyei J. Hisz — higgye, játszik — játssza; Vöd I. Fáradtság — fáradtság; Vegye kézbe a helyesírási szabályzatot!; Szabó Z. A szóképzés nyelvi szerepe; J. Nagy M. A szó és a szövegkörnyezet; A kifejezés változatossága és a rokon értelmű szavak; Zsemlyei J. Kötőszó-szinonimáinkról; Nagy J. Egy megszaporodott szócsalád; Murádin L. Mikor érem, mikor érme?; Kósa F. Elvtárs; Balogh D. Új szójelentések; Szász L. A mozaikszó; Murádin L. Csavaranya vagy anyacsavar?; Balogh D. Miért testvér a testvér?; Nagy K. Távolról sem; Balogh D. Időben, idejében és társai; B. Gergely P. A személynevekről; Vita Zs. Esik az eső, hull a hó; B. Gergely P. Művelt, művelődési vagy kulturális; Bartha J. Csinál; Komoróczy Gy. Az a rengeteg „probléma” c. tanulmánya olvasható.

Végül az utolsó, az „Anyanyelv és iskola” c. témakörben P. Dombi E. Nyelvszemlélet és anyanyelvi nevelés; Bán E. Anyanyelv — idegen nyelv; Kuszálíkné Molnár P. Programozás és nyelvművelés; Bura L. Játékos nyelvművelés az iskolában; Gálffy M. Beszédművelés az iskolában; J. Nagy M. A vers nyelvi-statisztikai elemzése c. tanulmánya kapott helyet.

Ezzel a kötetben levő cikkek, tanulmányok anyaga lezárul ugyan, de a cím szerinti felsorolást tulajdonképpen folytathatnánk Cs. Gyimesi Éva könyvészeti összeállítása alapján, aki az erdélyi magyar nyelvművelő cikkek és tanulmányok bibliográfiai adatait közli 1968–1972-re vonatkozóan. Összeállítása sajnos igen sok olyan írás címét tartalmazza, amelyek Magyarországról csak nehézségek árán elérhető folyóiratokban, újságokban jelentek meg.

A kötet tematikai gazdagsága örömmel tölti el az olvasót, valamint az a tény is, hogy a szerzők tábora igen széles. Ez a tárgyköri gazdagság részben magyarázható azzal, hogy a magyar nyelvművelési, sőt nyelvészeti kiadványok száma — szükségképpen — kisebb Romániában, mint Magyarországon, s így igen sok témafelvetés csak ilyen tanulmánygyűjteményekben kap helyet. De akárhogyan van is a témagazdagság igen megnyerő. A tanulmányok anyagában számos újszerű, mai téma is szerepel. Így számos esetben pszicholingvisztikai, sőt néhányszor ún. neurolingvisztikai, ill. programozási témafelvetéssel is találkozunk. A tanulmányok terjedelme természetesen nem alkalmas arra, hogy ezeket az utóbbi, pszichológiai vonatkozású témákat a maguk összetettségében bemutatassák, vagy éppen megoldják, de már felkeltésük is örömmel üdvözölhető.

Kikhez szól a szóban forgó kötet? Elsősorban tanárokhoz, gyakorlór pedagógusokhoz. Számos iskolai anyanyelv-tanítási, beszédművelési kérdéskör szerepel, és a bibliográfia is gazdag az ilyen anyagra utaló tételekben, sőt még az idegennyelv tanításával kapcsolatban is sok hasznos bibliográfiai adatot említ. — A pedagógusokon kívül természetesen kiadói szakemberek, nyomdászok, pszichológusok, sőt a nyelvünk ügye iránt érdeklődők közül bárki — foglalkozási elkötelezettségétől függetlenül — haszonnal veheti kézbe és olvashatja el a színes tartalmú kiadványt.

Büky Béla

Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben. Kiadta Püspökladány nagyközség tanácsa, 1974., 390 oldal

A szülőföld iránt érzett szeretetnek és a lelkiismeretes gyűjtő munkának szép tanúja ez a könyv. Közzéteszi benne a szerző több mint négy évtizedes kutatásainak eredményeként Püspökladány 2150 helynevét. A nevek eredetét és jelentését eredeti kútfőkből és élő hagyományokból magyarázza és értelmezi úgy, hogy közben megismerjük a község népének és földjének eseményekben és változásokban gazdag történetét.

A könyv három fő részre tagolódik: 1. A község neve, 2. A belterületi helynevei, 3. Határnevek.

1. Önálló tanulmány foglalja össze, amit eddig a történet-, földrajz- és nyelvtudomány 25 *Ladány–Nadány* nevünk eredetéről megállapított. Írja, nincs teljességgel eldöntve, honnan származik a név, azonban maga is arra a jól megalapozott következtetésre jut, hogy a *Ladány* besenyő eredetű törzsi név. Valamennyi *Ladány* a *besenyő* elnevezéssel és más besenyő eredetű helynevekkel együtt fordul elő. Püspökladány határában ma is élnek a *Besenyő-derék*, ~ *-hát*, ~ *-porong*, ~ *-sziget* határnevek. A nagy sárréti besenyőszállás igazolják még Dévaványa és Ecseg határában, valamint a Sárrét bihari oldalán ma is meglévő *besenyő* előtagú helynevek: öt *Besenyő-puszt*a, ~ *-tó*, ~ *-laponyag*, ~ *-fenék*, ~ *-ér*. Volt itt az Árpád-korban (1226.) *Besenyő* nevű helység is.

A 25-ből még egy példa: a közép-tiszai besenyő településen ott van *Jászladány*, szomszédságában pedig *Besenyőszög* és más *besenyő* nevek sokasága: *Tiszabód*, *Besenyőtelek*, *Abád*, *Tomaj*, *Orgonda* Szolnok megyében, *Lódán*, *Bülgerbesenyő*, *Tárkány*, *Abony*, *Maklár*, *Szárabód*, *Tepely* Hevesben.

2. Bevesz könyvébe és megmagyaráz minden magyarázatra szoruló belsősegi nevet, amely bármi oknál fogva is jelentős vagy jelentős volt: falurészek, utak, utcák, terek, dombok, erők, szigetek, intézmények, társadalmi szervezetek, hivatalok, üzemek, iskolák, szövetkezetek, jeles épületek, emlékművek, kutak stb. hivatalos és népi nevét. Nem feledkeznek meg Püspökladány nagy fiairól sem, kik a magyar művelődésért, a ladányi népért önzetlenül, fáradhatatlanul fáradoztak, alkottak, gyarapítottak, mint Mindszenty Sámuel (1751–1806.), Karacs Ferenc (1770–1838.), Kiss Ferenc (1862–1948.). Szinte önálló tanulmánnyal méltatja életüket és pályájukat.

Megtudjuk, hogy két elkülönült és gyakran szembenálló település, *Bodó* és *Zsobony* alkotta Püspökladányt egészen a századfordulóig. Az 1910-es években épült a *Darányi-* vagy *Munkás-telep* 350 háza, s 1920 után a *Göré-*ben a *Petri-telep* 756 és a *Tiszviselő-telep* 35 háza. Ekkorra alakult ki az a Püspökladány, amely a felszabadulást megérte.

Kecskés Gyula hí krónikása annak a változásnak és fejlődésnek is, amely a néphatalom megszületésével következett el.

Hogy mennyi helytörténeti és nyelvi emléket őriznek a *Bicó*, *Bodó*, *Bodó-szer*, *Jakucs-szer*, *Kép-eri*, *Kisasszony-halma*, *Nemes-szer*, *Németsziget* stb. nevek, csak a könyv olvastán tárul fel. Mindezek és a többi hagyományos belsősegi elnevezések természetes nevek. Amikor azonban az utcák szerint való számozás közigazgatási feladattá vált, miként olyan sok helyütt, Püspökladányban is veszni hagyták, és emlékeztető nevekkel cserélték fel őket. Pedig az új telepeken sok új utcát nyitottak. Jutott volna belőlük *Attilának*, *Nagy Lajos királynak*, *Zrínyinek*, *Széchenyinek*, s akkor ma is lenne *Rézgát-*, *Nagy-képeri-*, *Kis-képeri-*, és *Pelyvagát utca*. A felszabadulás utáni utcanév-változtatások sem voltak mindig indokoltak. Nagy Lajos királynak megmaradt az utcája, a *Béla király utcából* azonban *Terv utca* lett. Pedig *Béla* néven négy Árpád-házi királyunk is uralkodott, és nem is dicstelenül. *Bethlen Gábor utcája* illendőképpen megmaradhatott volna a szabadságharcos hagyományokat őrző Püspökladányban.

Az egykori közösségi és társas élet emlékét őrzi itt is a sok *kör*: *Czimént-kör*, *Élőkör*, *Iffjúsági Kör*, *Iparoskör*, *Kecskés-kör*, *Fehér-kör*, *Petőfi Olvasókör*, *Népkör*, *Méhész-kör*, *Dalkör*, *Társaskör*, *Vasutaskör*, Igen, akkor még *kör*-nek nevezték őket. Azóta *klub*-bá „nemesedtek” az efféle intézmények és szervezetek.

Az *Arrafel*, *Arrafél* a tiszántúli részeken a város, a község központját jelenti, ahol a község háza, a templom, a piactér, a boltok vannak. A *Görög-bolt*, *Gránárium*, *Fogadó*, *Kvartélyház* (*Tiszti-ház*), *Cédulaház*, *Picula* (*Piculás*) sem jellegzetes ladányi nevek, másutt is megvannak. ;

Humoros hangulatáért is figyelmet érdemel a *Tamás bátya kunyhója* italboltnév. Így vált, halhatatlanná *Mag Tamás* gebines neve. *Grünfeld Adolfnak* *A versenytinóhoz* címzett kocsmáját a nép — a cégért és Grünfeld úr feleségének nevét összevonva — *Tinó Julcsának* nevezte el.

Érdekes művelődéstörténeti háttere van a *Kántorkocsmá* névnek. Egyik kurta kocsmá neve volt. Jövedelme a kántor javadalma volt, s így megkapta a *Kántorkocsmá* nevet.

3. A határnevekről szóló cikkekben életre kél a belvízrendezés előtti Sárrét világa, amely feneketlen mocsaraival és nádréteggel nemcsak akadályt és veszedelmet jelentett, de védte és éltette is a partján települőket. Halával, sok vízimadarával táplálta őket, nádjából készítették kunyhóikat és első házaikat, kerítették udvarukat, s az adta nekik a tűzrevalót is. Az ellenségtől a nádasban rejtették el holmijukat, oda hajtották be állataikat, és maguk is a nádasban kerestek menedéket. Aki ismerte a mocsarat, a falu szélétől Szilágy megyéig és a Körösök vidékéig talált is rejtékhelyet (310).

Ez a világ azonban már a múlté. Az 1830-as évektől a század végéig a mocsarat lecsapolták, termővé tették. A régi elnevezések azonban megmaradtak, s a szántóvá lett Sárrét helyén ma is gyakoriak a *-zug*, *-sziget*, *-kerülő*, *-ér*, *-folyás*, *-fertő*, *-tó*, *-csatorna*, *-gát*, *-lapos*, *-rét*, *-hát*, *-telek*, *-laponyag*, *-porong*, *-halom*, *-domb*, *-derék*, utótagú elnevezések, amelyek régen a táj valóságos természeti földrajzi képét mutatták, ma már azonban csak emlékeztetnek reá.

A nevek a Sárrét egykori állatvilágáról is beszélnek. A *Farkas-ér*, *Farkas-hát*, *Farkasordító* dűlők helyén hajdanán a réti farkas tanyázott. Tömegével élt itt a *battonya*. Így hívja a ladányi nép a gödényt, más nevén a pelikánt. A 3000 ezer holdnyi *Battonyás* emlékeztet reájuk. A *Gúnár-part* a ma már kiveszőben levő *nyári ludat* idézi, amely ezres csapatokban fészkel a káka-, nád- és gyékényréteggel védelmében. A *Békás-ér*, *Békás-tó*, *Kigyós-sziget*, *Szúnyog-zug*, *Csikász-porong*, *Pozsáros*, *Compós*, *Rákos*, *Kárászos* nevek önmagukat magyarázzák. A 200 holdnyi *Hódos-ér* és *Hódostó-zug* az egykoron itt is honos *hódról*, erről a különös vízi rágsálóról beszél.

A ladányi határ több dűlője, mint a *Lelleges*, *Hangás*, *Fűzfás*, (*Ficfás*) *Kocsordos*, *Bodorkás*, *Gyékényes*, *Tövishes*, *Ürmös*, *Makkod*, *Eperjes*, *Bodzás* a táj egy-egy jellegzetes növényétől vette nevét.

Gyakori névadási mód Ladányban, hogy egy nagyobb terület egyelemű nevét a benne levő kisebb természetes alakulatok jelzőjeként használják, s így valóságos névbokrok alakulnak: *Almás*, *Almás-ér*, *~ -gát*, *~ -hid*, *~ -laponyag*, *~ -rét*, *~ -sziget*; *Bojár*, *Bojár-domb*, *~ -dűlő*, *~ -halom*, *~ -yert*, *~ -laponyag*, *~ -telek*, *~ -völgy*; *Büszke* *Büszke-ér*, *~ -erdő*, *~ -sziget*, *~ -ér-vágása*, *~ -derék*, *~ -porong*; *Makkod*, *Makkod-dűlő*, *~ -halma*, *~ -lapos*, *~ -part*, *~ -rét*, *~ -sziget*. (A *telek* itteni jelentésében az a hely, ahol a legelőn levő nyáj delel és éjszakázik. Magasabb fekvésű helyek ezek. Ott a talaj a sok természetes trágyával *telkesedik*, termékennyé válik. A Hortobágyon is gyakori a *telek* utótagú név. A *derék* szó, mint egy határnév második eleme jelenti a határrész, a mocsári sziget közepét, legmagasabb fekvésű, kaszálásra, legeltetésre, művelésre legalkalmasabb részét.)

Asszonynévi határnevek: *Jankóné, Jánosné, Jankóné-derék; Siposné, Siposné-sziget, Siposné-dűlő*. Hogy mivel érdemelte meg ez a két asszony a keresztanyaságot, nem tartotta fenn a hagyomány.

Hogy *Sándor* és *Sándorok* nevű rész van a ladányi határban, a név gyakorisága miatt érthető. De hogyan keletkezett a *Lipót* határnév, amely az úrbéri iratokban már 1803-ban előfordul, hiszen *Ladányban* soha senkit nem kereszteltek *Lipótnak*.

A *Bánom-kert, Dézsmás (Dézmás)-kert, Szilas, Tilalmas* általánosan elterjedt nevek, ugyanúgy a régi határperekre emlékeztető *Villongó*. És lehetne folytatni a példákat a könyv gazdag tartalmából.

4. A cím híven utal a könyv tartalmára. A neveket értelmezve megadja a szerző a hozzájuk fűződő jogi, gazdaság-, művelődési- és eseménytörténeti emlékeket és az élő tanúk elbeszéléseit *é-ző, i-ző* nyelvjárásban.

A drámai fejezeteket sem nélkülözi ez a könyv. Ilyen, amelyben a Kun-lapos mocsarain át vezető karcag—ladányi vasút építését leírja (257—9), vagy az 1840. évi tűzvész dokumentumának idézése (61). Szépfírói erőnyeit is megcsillogtatja, amikor az első vonatnak Ladányba érkezését elbeszéli (259—61).

A könyv legnagyobb értéke tudományos megbízhatósága. Ami Püspökladányra vonatkozólag az Országos Levéltárban, három megye levéltárában, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában, községi, egyházi, társulati irattárakban, tagosítási jegyzőkönyvekben fellelhető, mind felkutatta. Megkereste és megvizsgálta a régi kéziratos térképeket, összesen 41-et. Az 1351—1800-ig terjedő időszakból több mint 1300 kútfőt tanulmányozott át, a későbbi időkből még többet.

A ma élő neveket összevetette a térképek és oklevelek adataival, és pontosan lokalizálta őket. Ugyanilyen gondossággal járt el az elhalt neveket illetően. Megmondja azt is, hány hold a névvel jelzett terület, milyen a termőképessége, milyen osztályozást kapott, mennyi volt az árendája.

Megismerjük a ladányi adózó nép: jobbágyok, zsellérek küzdelmeit az állandóan fokozódó hűbéri terhek csökkentéséért, az árendák mérsékléséért, a legelőért, a földért.

A szabad királyi Debrecenben, és a szabad hajdú városokban nem élnek helyi emlékek és hagyományok a földesúri—jobbágy—zsellér világról. Ebből a könyvből azonban megtudjuk, mi is volt az úrbér, ki és mi volt a jobbágy, a házas és házatlan zsellér; mennyi volt egy jobbágytelek, és mik voltak tartozékai; hogyan rétegződött a jobbágyság és zsellérség, és hogyan alakult dolguk a jobbágyfelszabadítás után.

A nevek eredetének és jelentésének magyarázatában nagy fegyelem és mérték-tartás jellemzi a szerzőt. Kellő bizonyító anyag nélkül meg sem próbálkozik származtatással. Csábító helyzetekben sem bocsátkozik délibábos magyarázatokban.

5. Kecskés Gyula nagy értékű helynévi és helytörténeti gyűjtése gondosabb szerkesztést, kifogástalan nyomdai munkát és hibátlan helyesírást érdemelt volna. Sem a fonetikus névátírásban, sem a népi névváltozatok felsorolásában nem érvényesül kellő következetesség és egyöntetűség. Az egységes szerkesztői eljárás megkívánta volna, hogy címszóul, illetve a szócikk címéül mindig a köznyelvi alakot válassza a szerző, s utána zárójelben fonetikusán a ladányi nyelvjárási formát, s szöveg közben adja az okleveles változatokat.

6. A szerző tanítói munkája mellett, az utóbbi években már nyugdíjasként, saját erejére utalva, jelentősebb szakmai és anyagi segítség nélkül négy évtizeden át végezte gyűjtő és feldolgozó munkáját. Ilyen alaposággal és körültekintéssel csak azért tudott dolgozni, mert neki nem helytörténeti és névgyűjtő kirándulás volt ez a munka, hanem élete célja és értelme. Így csak az tud dolgozni, aki ismeri és szereti népét, aki a nép között él, mindent, ami számára fontos, megfigyel és megjegyyez, aki sokszor bejárta a határ minden dűlőjét, s nemcsak térképről és iratokból, a valóságban is ismeri minden

zugát. A könyv őrzi azoknak emlékét, „akik Püspökladány földjét verejtékükkel öntözték, ellenség dúlásai után hamvaiból annyiszor újjáépítették, utódaiknak megtartották, és akik a lakosság boldogulásán, életének javításán a letűnt századokban vagy a közelmúltban fáradoztak és ma is fáradoznak.”

É. Kiss Sándor

Péchy Blanka: Beszélni nehéz! 1974. Magvető kiadása, 191 lap

Péchy Blanka az értelmes, logikus magyar beszéd törvényeinek régóta ismert, lelkes kutatója, a beszédkultúrának szóval, írásban és tettekkel eredményes terjesztője most új könyvvel ajándékozta meg nyelv művelő irodalmunkat, és ebben mintegy összefoglalja azt, amit évtizedek buzgó kutatásaival az értelmes beszéd törvényszerűségeiről megállapított.

A könyv igen szép, tiszta és színes magyar nyelven van megírva, igen olvasható, és szinte mondani sem kell, hogy igen tanulságos is. Minthogy szép magyarsága tőle megszokott, elsősorban olvashatóságát emelem ki, mert rendkívül nehéz feladat egy ilyen, az olvasót gondolkodásra készítő és erőfeszítésre ösztönző könyvet úgy megírni, hogy az elejétől végig vonzó, érdekes olvasható legyen, mely szórakoztat, nem engedi a figyelmet ellankadni, és szinte észrevétlenül lopja bele az olvasó tudatába, hogy tárgya fontos, érdekes, érdemes vele foglalkozni, mert a művelt embernek legjellemzőbb vonásával, a beszédjével foglalkozik. Ezt oly módon éri el, igen ügyesen a szerző, hogy elmondja, saját maga hogy ébredt rá a kérdés fontosságára, mégpedig nemcsak a színész, hanem minden művelt ember számára érvényes fontosságára, s e hosszú életrajzi töredékét át-meg átszövik rendkívül érdekes anekdoták, ismert emberekről, színészekről szóló személyes emlékek, és köztük rengeteg furcsaság, mely rámutat a beszéd szépségéért folytatott küzdelem nehézségeire, a hivatottak részéről megnyilvánuló meg nem értésre és szinte rádöbbenik az olvasót, hogy ez az elhanyagolt kérdés, a helyes értelmes magyar beszéd sok ideig még azok számára is lényegtelennek látszó csekélység volt, akiknek pedig hivatásuk lett volna elsősorban a szép, művészi magyar beszéd törvényeinek tudatos ismerete: nem csupán az ingatag ösztönösséggel elégedve meg.

A szerző úgy ítéli, hogy érthető, ha a nyelvészek, nyelv művelők sokáig nagyjában a nyelv anyagában, szerkezetében érvényesülő törvényszerűségek kutatásával és az ezek ellen elkövetett vétségek irtásával foglalkoztak, emellett azonban elhanyagolták magát a beszédet, holott a nyelv mindennapi használatában rendszeren a beszédre esik fontos szerep. Mennyivel inkább lép így előtérbe a beszéd ma, amikor a rádió meg a tévé által a közlések túlnyomó része élőszóban éri el a befogadót, és annyi alkalommal kell nagyobb közönség előtt szót kérnie olyanoknak is, akiknek a nyilvános szereplés, beszéd egyébként nem kényerük.

Péchy Blanka a helyes beszéd értelmi követelményeivel foglalkozik; annak a törvényeit, szabályait kereste évtizedeken át, ezrével gyűjtve és magnetofonra rögzítve a példákat, elsősorban az értelmes beszéd szabályai ellen elkövetett vétségeket. Foglalkozik ugyan a hangok kiejtésével, pl. a zárt *é* kérdésével, melyet természetesen föltétlenül megtartandónak ítél, és a mekegő kiejtést számúzné a nyelvből, továbbá az egyes hangok mennyiségével, az ezek ellen elkövetett hibákkal — hosszú a rövid helyett vagy viszont, egyszerű mássalhangzó a kettős helyett —, továbbá a hangok elnyelésével, tisztátlan, redukált hangok ejtésével, a hadarással, mely ifjúságunk beszédének — fiatal színészeit sem véve ki — aggasztó vonása. De elsősorban mindvégig csak az értelmi szempontból érvényesülő (olykor hibásan nem érvényesülő) szabályokkal, törvényszerűségekkel foglalkozik, és mellőzi az érzelmi telítettség rengeteg árnyalatának a beszédben való érvénye-

sítését. Maguk az értelmi vonások is roppant bonyolultak; hosszú évtizedeken át ezeknek is csak egy részét tudta megállapítani, s ezt közli itt e könyvben. Az érzelmi szempontok beszédbeli érzékeltetése még sokkalta bonyolultabb, noha ezzel többet foglalkoztak, a szerző azonban erre nem vállalkozik, s különben is a szenvedélytelen közlés logikus szabálya az alap, amelyre az emfatikumok épülhetnek, és valamennyiük összefogása együtt meghaladná egy ember erejét. Ha tudjuk, mit akarunk mondani, és mit akart a felolvasott szöveg szerzője egy-egy mondatban kifejezni, akkor szinte magától kerekedik ki a közlés hangzásbeli formája. De elsősorban a mondatot érintő szabályokról ír, ha vannak ilyenek: a hangsúlyról, a hanglejtésről; és úgy találja, hogy az egyetlen föltétlen érvényes szabály az, hogy mindig az értelem szerint kell hangsúlyozni, intonálni a mondatot, tehát pontosan tudni kell, mit akarunk mondani, vagy hangos olvasás esetén, mit akart a szöveg szerzője mondani. Ettől függ például, hogy a jelzót hangsúlyozom-e vagy a jelzett szót, a határozói bővítményeket-e vagy kizárólag az állítmányt. Ami a hanglejtést illeti, persze a kérdő, felszólító és a közlő mondatok, fő és mellékmondatok eltérő hanglejtését már régóta ismerjük. De például nem mindig helyesen fogjuk föl a vessző jelentőségét, nem élünk írásban a pontosvesszővel; sőt még az sincs egyértelműleg meghatározva, hogy mikor kell pontosvesszőt használni. Számos problémát vet föl a kettőspont is. Bár ezek látszólag csak helyesírási kérdések, de a fölolvásban például, mások szövegének az előadásában, ami igen gyakori a rádió meg a tévé hírbemondásakor, de akármely esemény előadása alkalmával stb., ezeknek az írásjeleknek az élőbeszédben is megfelel valami, amit eddig nem határoztak meg félreérthetetlenül, és ami nagyon fontos a helyes beszéd és helyes megértés szempontjából.

Mindezek és más hasonlóak a kiejtésre és az értelmes beszédre vonatkozó megállapítások megszívlelendők, helyesek. Van azonban egy pont, amivel nem tudok egyetérteni, s ez az idegen szavak és főleg tulajdonnevek kiejtése, melyet a szerző túlságos mértékben akar — a műveltség jelszava nevében — az idegen nyelv kiejtéséhez igazítani. Ha magyarul beszélünk, csak a magyar nyelvrendszerben szokásos hangokat ejthetünk, nem honosíthatjuk meg egy-egy idegen név kedvéért sem a francia orrhangú magánhangzókat (bár nyelvjárásaink ezeket ismerik és használják), sem az ajakkerekítés nélküli *á* hangot (nyelvjárásban szintén él) azért, mert a nyugati nyelvekben ez gyakori és általános hang, és az idegenek megbotránkoznak, ha saját nyelvükből került szavakban, nevekben magyaraos ajakkerekítéses *a* helyettesíti az *ó á*-jukat. Arról egyszer és mindenkorra le kell mondanunk, hogy idegen nyelvek hangjait befogadjuk. Ez talán újabban csak a német *ch*-val történt meg, de ezt is inkább *h*-val helyettesítjük, bár variánsként köznyelvünkben is előfordul. Ezt a gyakorlatot semmi esetre sem tartjuk kívánatosnak. Az idegen szavakban levő olyan hangokat, melyeknek pontos másuk nincsen nyelvünkben (és nagyon gyakran nincsen), egy hozzá akusztikai hatásában hasonlító magyar hanggal helyettesítjük. A sokszor gúnyolt „akadémiai” ejtést hagyjuk meg az elmúlt század bűnéül. S aztán eszerint az idegen nyelveket rangsorolni kellene, melyek azok, amelyek helyes kiejtését illik egy művelt magyar embernek ismernie. Nyilván azt nem követeli meg a szerző, hogy például a török szavakat ejtsük helyesen (pl. *jourt* a népies *joghurt* helyett), de a nagy világnyelvekre sem szorítkozhatik a kíváncsóság (szerencse, hogy a kínait nem latin betűkkel írják), s például kötelező-e a portugál szavak helyes kiejtése, tehát *U Portu*-t kell-e ejteni és nem *Oportó*-t, sőt a most forrongásban levő spanyol nyelvek — ez csak világnyelv! — az ejtését is követni kellene a szegény magyarnak, s az *Alhembra*-t *Alámbrá*-nak, az *Alvaradó*t *Alvárado*-nak vagy *Alvárado*-nak ejteni, *Estebanillo*-t *Esztevaniljo*-nak (ami persze szintén csak nagyon megközelítő ejtés). Azt sem tartom szerencsétlenségnek, ha egy-egy meghonosodott idegen szó magyar kiejtése az idegen kiejtés hibás ismeretéből, nyilván műveletlenségből eredő botlásból származik. Ha az átvétel friss, akkor még lehet ellene harcolni, bár ezt rendszeren elmulasztották, amikor

még lehetett volna, így van nálunk *trencskő, sezlön* vagy éppen *sezlony, rökamié* és *manöken* stb., de ha már vannak, nem érdemes törődni velük, más nyelvekben ugyanígy van, sok idegen szónak a meghonosodása nem éppen a kívánatos módon zajlott le. Azzal pedig semmiképpen se törődjünk, hogy az idegenek megbotránkoznak-e a mi kiejtésünkön, hiszen ők ugyancsak gyatrán közelítik meg a saját idegen szavaik eredeti kiejtését, ellenben a kínos, és többnyire sikertelen és a magyar beszédből kirívó pontoskodó törekvést találják éppen barbár szolgálalkúság jelének, mely nem mer élni a saját törvényeivel. Természetesen, ha van olyan hangunk, mely jobban megközelíti az eredeti név kérdéses hangját, ezt lehet, sőt kívánatos felhasználni a kevésbé megfelelő helyett. Ámbár a hagyományban kialakult és kevésbé megfelelő utánzása az idegen hangnak esetleg menthetővé teszi a régi rosszat. Így *Sékszpír* mindenestre ajánlatosabb, mint *Sekszpír*, de ez utóbbinak múltja van nyelvünkben.

Különösen érdekes fejezet a hanglejtéssel foglalkozó, mely a szólamok sajátos hanglejtésében és a szólamok kapcsolódásában követendő szabályokat foglalja össze. Itt helyesen mutat rá a nyelvész, illetőleg fonetikus és a nyelvművelő eltérő, sőt szembenálló szempontjaira. A nyelvész azt igyekszik megállapítani, sokszor igen fáradságos munkával, mi van, azaz a nyelvi tényeket, és persze sokszor éppen ilyen finom szálú kérdésekben, mint a hanglejtés, csak azt tudják megállapítani, hogy rendkívül sok ellentmondó nyelvi tényt tártak fel, s ezzel aztán el is végezték azt, amit feladatuknak éreztek. Ám a nyelvművelő normát keres, szabályt, melyet követni lehet és kell. E szabály alapulhat a leggyakoribb nyelvtényváltozaton, ha van ilyen, de neki voltaképpen döntenie kell. Abban igaza van Péchy Blankának, hogy nem örül a nyelvművelők óvatosságának, aminek a következménye egyebek közt, hogy a helyes magyar kiejtés kódexe, melynek készítését az egri konferencia elhatározta, még mindig várat magára. Nyelvművelőinknek harcosagnak kell lenniük, és nem a kutató tárgyilagosságával szemlélni a dolgokat, hanem döntenie kell, megfelelő fogódzók, elvek alapján, és egyben vállalni a döntés ódiáját. Különben már maga a kutató nyelvész sem olyan közömbös tárgyának értékei iránt, mint egykor. Egy félszázaddal ezelőtt alapvető szabály volt, hogy a nyelvész nem értékkel, hanem csak tudomásul vesz. Ma már ezt hibának valljuk. Ki értékeljen hát, ha nem az, aki tárgyát talán a legjobban ismeri? Persze lehet, hogy az értékelés nem bizonyul mindig szerencsésnek, sőt helytállónak sem. A bíráló, a követő viták majd (talán) tisztázzák a vitatott kérdést, és szerencsésebb megoldást találnak. A tudomány útját tévedések kövezik ki. A szerző maga is igen színesen mutatja be a jelző és a jelzett szó hangsúlyozásának sokáig helytelenül megítélt kérdéseit és sok más olyan kérdést, melyet a saját ösztönös vizsgálódásai alapján ma helytelennek kell minősítenie. Vitatkozni lehet az ikes igeragozás kérdésében (az úri igeragozás?), de nem lehet vitatkozni a *-nök, -nöké* feltételes tárgyas alakok helyességéről. A szerző az Értelmező Szótár alapján helytelennek ítéli a *közel sem* kifejezést. Az ÉrtSz. valóban közös pontba foglalja a *közel sem*-et a 'majdnem, csaknem, mintegy' stb. jelentésű *közel*-lel, s ez bizony németességnek látszik. A *közel sem* azonban nem ilyen, s itt éppen a rajta kívül használt *távolról sem* látszik idegen fordulat tükörszavának. Mindenestre rendkívül tanulságos az a kísérletsorozat, melyekről a szerző beszámol, és melyeket a szerző anyaga alapján végeztek a fonetikusok, és rendkívül sok eltérést, sőt ellentmondást állapíthattak meg a tényleges gyakorlatban. Ez kissé magyarozza a nyelvművelők nagy óvatosságát.

Kívánatos, hogy Péchy Blanka könyve megérdemelt sikerrel találkozzék, és sokak lelkiismeretét fölébresztve hozzájáruljon a kultúrált magyar beszéd igényeinek megnövekedéséhez, elsősorban a beszéd hivatott művelőiben, de minden magyarul beszélő művelt emberben.

† Bárczi Géza

Beszédkultúránk időszerű kérdései

(Vita az MTA Anyanyelvi Bizottságában Péchy Blanka *Beszélni nehéz!* című könyvéről, 1975. dec. 15-én.)

Lőrincze Lajos:

Tisztelettel köszöntöm bizottságunk megjelent tagjait és meghívott vendégeinket; ülésünket megnyitom. Mai összejövetelünk célja Péchy Blanka könyvének megvitatása. Mielőtt a tárgyra térnénk, bejelentem, hogy bizottságunk elnöke, Illyés Gyula, nem tud részt venni ülésünkön; üzenete lényegét tolmácsolom: Péchy Blanka könyvét örömmel olvasta, nyelvapoló munkáját igen magasra becsüli. Szeretettel köszönti mind őt, mind a bizottság tagjait, s mindnyájunknak jó munkát kíván.

A most megvitatásra kerülő mű igen jó visszhangot kapott a sajtóban. Én magam is ismerttettem a rádióban, írtam róla a Magyar Nemzetben. Deme László tollából a Népszabadság közölt egy igen elismerő cikket. Úgy tudom, az első kiadás minden példánya elfogyott, s hamarosan megjelenik a második kiadás. Nem joggal hisszük, hogy ez a könyv hatalmas lendületet ad majd beszédkultúránk általános emelkedésének. Ennek tudatában s az ügy iránti felelősségből tűztük most napirendre alaposabb, tüzetesebb megbeszélését, hogy a vitás, homályos kérdések tisztázásával még jobban segíthessük azt a nagyszerű munkát, amelyet Péchy Blanka már másfél évtizeddel ezelőtt, a Kazinczy-díj megalapításával elkezdett. Az ő nevében is beszélek, amikor azt kérem, hogy ki-ki mondja el bátran ellenvéleményét, ha van; aggályait, kételyeit, mert csak ez vezet bennünket előre. Péchy Blanka maga is vitát vár, az ellentmondások kifejtését. „Jó lenne — írja könyvében — ha olyan országra szóló heves vitát csinálhatnánk, amilyen Kazinczyéknak és Szarvas Gáboréknak sikerült.”

A vitaindító referátum megtartására Deme Lászlót, bizottságunk tagját kértem fel.

Deme László:

1. Idestova négy évtizede már, hogy aki a magyar kiejtés kérédéséről szól, az Kodály Zoltán nevének, illetőleg az ő 1937-ben elhangzott „riadójá”-nak említésével kezdi az áttekintését, akár eredmény-, akár hiánylistát állít azután össze. — Az utóbbi tíz évben azonban, újabb határhőként, még egy eseményt szokás hozzákapcsolni ehhez: az 1965-ben lezajlott egi kiejtési konferenciát.

1. Kétségtelen: a magyar kiejtés sorsáról való **f o n t o l k o d á s r a** Kodály előadása adta az első lökést (szövegét és első visszhangjait lásd: „A jó magyar ejtés aktái”. Budapest 1941; vö. még: MNy. 34: 306—20); s az egi konferencia ennek a — hol történelmi, hol társadalmi okokon megtört — lendületét próbálta felújítani (ennek anyaga: „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd”. Budapest, 1967). Mondom: a kiejtés vizsgálatáét, a róla való fontolkodását. De az érte való **c s e l e k v é s n e k**, az értelmes, hatásos és szép magyar beszédre törekvő, immár társadalmi méretű érdeklődésnek és — főleg — versengésnek mégsem ez volt az igazi indítója; hanem — ezt segítve és tőle támogatva, de mégis önálló kezdeményezésként — a Kazinczy-alapítvány, amelyet 1960-ban, éppen tizenöt éve fogadott el az akkori művelődésügyi miniszter Péchy Blanka kezeiből.

Igaz: az egri konferencia határozatba foglalta, hogy „... célszerűnek és fontosnak látja az iskolai kiejtési versenyek megszervezését, minél több iskolára való kiterjesztését és ... országos méretűvé fejlesztését” (HKie. 259—60). De az országos középiskolás versengések sorozatát ez csak segített megindítani. A lehetőséget az adta rá, hogy a Kazinczy-díj alapítólevelének 3/c. és 6/b. pontja már 1960-ban biztosította — először 1966-ra — egy országos középiskolás kiejtési verseny győzteseire számára a jutalmat: az alapítványi kamatnak akkor esedékes teljes összegét (vö. Beszélni nehéz! 56—7). — S az sem az egri konferencia közvetlen érdeme, hanem a — talán rajta is, de még inkább az első Kazinczy-alapítványi döntőn fellelkedett — győri Kazinczy Gimnáziumé, Győr városé és Győr—Sopron megyéé, hogy ezek az országos versenyek, bár a Kazinczy-alapítvány csak háromévenként tudta biztosítani őket, azonnal mindenévi folyamatos-
ságot kaptak.

Mindezek elmondásával nem a nyelvészek erőfeszítéseit kívánom lebecsülni, csak a történelmi igazságot tisztázni. (Mentségemre szolgáljon: ha a nagy jelentőségű egri konferencia mozgósító erejét kisebbre számom a Kazinczy-alapítványénál, nem másztok meg a meg nem érdemelt dicsőségtől: a konferencián maga tartottam a hangtövitaindító előadást.)

2. Nos: a szakemberek kiejtészvizsgáló tevékenykedése, ha nem épp azonnal is, szépen fellendült az utóbbi évtizedben, az egri konferencia óta. Persze a legtöbb tanulságot ehhez is az évenként ismétlődő versenyek adták, ezt nem nehéz nyomon követni a szakirodalomban. Velük párhuzamosan, anyagukat is felhasználva, megindultak és fokozatosan előre haladtak egy áttekintő műnek, a magyar kiejtés kézikönyvének a munkálatai is. Bár hamarosan befejeződő első kidolgozásában távol áll ez attól, hogy a nagyközönségnek szánt normakönyv lehessen, bizonyára segítséget ad majd a továbbiakban és a továbbiakhoz. Csak hát a megjelenése még ma sem több, mint ígéret és remény.

Örömteli szégyene tehát a szakmának, hogy valaki ebben is elébe vágott; bátor akarattal és lendülettel egybegyűjtve a kiejtés dolgairól azt, amit ma mondani lehet, s így — habár a teljesség és véglegesség igénye nélkül — a z o n n a l i segítséget és újabb lökést adva beszédkultúránk fejlődésének. Most — e könyvvel — tartalomban olyat, amilyet — az alapítvánnyal — szervezeti tekintetben tíz évvel azelőtt.

Aligha véletlen, hogy az is, ez is Péchy Blanka volt. Hogy miért, azt ő maga beszéli el — meggyőzően és meghatóan — könyvének első harmadában: a maga sok évtizedes színészi és közéleti tapasztalata vezette rá, hogy „Beszélni nehéz!” De arra is, hogy meg lehet tanulni, sőt — egyéni és társadalmi érdekből és méretekben — meg is kell. (Ha úgy hatnának az itt mondottak, mintha az „örömteli szégyen”-ből az örömet osztanám magamnak, s a szégyent másra próbálnám hártani, az csalóka látszat: a kézikönyv munkálatainak — s ezzel egyben elhúzóadásuknak is — maga vagyok a felelőse.)

2. A könyv első harmada („Út a Kazinczy alapítványig”) társadalmi történetét adja annak, hogy miért, és egyéni fejlődésrajzát annak, hogy hogyan jutott el Péchy Blanka a nemzeti beszédkultúrának ennyire féltő szeretetéig és ily tevékeny szolgálatáig. Gondolhatnánk — mondták is, ő maga idézi is (48) — „hogy Péchy Blankának mániája ez a kérdés”, s ezért van csak, hogy „annyit ír és beszél róla”. Pedig korántsem mánia! Élettapasztalat és politikai felismerés: „Szólásjogot kapott társadalmunk valamennyi rétege. Joga gyakorlásához bőségesnél bőségesebb módot is: gyűlések, ankétok, ünnepek, kongresszusok és miegyebek beszédre csábító és kényszerítő alkalmait. Mindezekon kívül, bárki, bárhol, bármikor szemben találhatja magát a Rádió vagy a Televízió riporterének mikrofonjával... Égetően időszerű tehát az általános beszédkultúra megteremtése. Általános! Ez a lényeg.” (9—10; de vö. 91. is.)

A stratégia tehát világos. De az a taktika is: „Fogékonyra kell tenni a füleket a helyes kiejtés iránt, s érzékenyre, sőt türelmetlenné a hibákkal szemben” (101). Ám ez közös feladat: „az immár elodázhatalanul esedékes *általános* beszédkultúrát csak *társadalmi együttműködés* valósíthatja meg” (191), hiszen „a tömegek megkérdése és meghallgatása nélkül nem szabad, sőt nem is lehet kiejtési normákat leszögezni” (103).

Az alapítvány meg az élvezetes könyv tehát egyazon indítékot tükröz: ha már a szocialista átalakulás népünket végre beszélő társadalommá tette, legyen belőle jó *beszélő* társadalom. Mert minél inkább szélesedik a nyilvánosan beszélők köre, annál kevésbé közömbös, hogy a hangos szó minek válik eszközzé: a gondolatok megértetésének-e, vagy — akárha önkéntelen — meghamisításuknak.

„A beszédművelés ma politika — írtam e könyv kapcsán (Népszabadság 1975. V. 28-i szám) — : tömeges felkészítés a közéletben való részvételre, segítése a megszólalási jog érvényesítésének”. A figyelem feltámadásának, a kiejtési és beszédbeli kulturáltság céljá emelkedésének személyi — és vele összefonódó társadalmi — előtörténete ez a rész. Az egybeesés szerencsés, de nem véletlen: mire az alapító e szép gesztusig ért, a szocialista társadalom — lehetőségeiben mindenképp — kollektíve is oda fejlődött, hogy ez a tett ne pusztába kiáltó szó legyen, hanem tömegeket megmozgató politikai lépés; az erről szóló szubjektív áttekintés pedig egy történelmi korszak objektív átfelműködésének tükrö, sőt nem egy tekintetben hatótényezője is.

3. A következő rész („Nyelv és beszéd”) alig egyötöde a könyvnek. Targyszerűen kicsiny; a fő kérdésnek, a kiejtésnek hagyva a többi terjedelmet. De korántsem „beékel”; fontos elvi és gyakorlati nyelvművelő megjegyzések tára.

1. E részecske, amilyen rövid, annyira tanulságos. Levezetőnek, a buzgó önkéntes — és igen sokszor önkényes — nyelvvédőknek szól; annak a Pais Dezső-i felismerésnek a szellemében, hogy a nyelvet olykor a nyelvvédőktől is védeni kell. Nem egy szakembert megszégyenítő világossággal és türelemmel mutatja itt meg Péchy Blanka, hogy az önmagunkra mért igényesség megfér a mások — és a fejlődés — iránti megértéssel. Bölcsen írja: „ne avatag tilalmak betartatásán fáradozzék a nyelv jó óre, figyelje inkább a keletkező torzulásokat, küzdjön ellenük, ahol csak tud” (76).

Fontos és jó segítőnk ez a rész a nyelvhelyességi *babonák ellen* folyó küzdelemben. Növeli a súlyát, hogy olyan helyen hangzik el — egy kiejtési tárgyú könyvecskében —, ahol a babonagyártó és -terjesztő nyelvcsozókódás lehűtése nem fő, csak mellékes tétel; s a nyelvvédő buzgalom számára ad a mű az ellenzett helyett más, pozitívabb irányt. Meg az is, hogy aki írja, maga sem „céhbeli” nyelvész, tehát nagyobb lehet a hitele a többi „céhen kívüli” előtt. (Úgy tudom: nem kis küzdelemben került ezt a részt — mint nem kiejtési tárgyat — a könyvben megtartani; pedig a kihagyása nagy veszteség lett volna!)

2. Valamit azért megfontolásra ajánlanék itt. A helytelenített alakok közé került ez is: „*Megemelkednek az igények*”. Az igekötő fölösleges elburjánzását magam is elítéltem sokszor; ezt, a példabelit, mégsem tartom egyértelműen szükségtelennek. Az *emelkedik* folyamatos alak, a *felemelkedik* végleg befejezett. Kettejük közt a *megemelkedik* úgy áll, mint mozzanatos (az elsővel szemben) és félig befejezett (a másodikhoz képest). Jó húsz éve, hogy Veres Péterről írva ezt jeleztem: „Az, hogy a vasúti híd téglalapja *megomlott*, egymagában megmutatja, hogy nem omlott ugyan le, de már omladozni kezdett. Az, hogy *meghamvadt* a tűz, érzékelteti, hogy még nem hamvadt el egészen, de már hamvadásnak indult” (Nyr. 77: 184). Másutt is: „a régi ház először *megroskad*, s azután *roskad le*” (Ápoljuk nyelvünket! 19).

4. A tüzetes résznek első, a *szavak hangakjáról* szóló fejezete sok hasznos jótanácsot ad. Például az idegen szavaink töváltó természetének támogatására

(*katal* **o** *gus*, de: *katal* **o** *gizál* stb. 110); az idegen nevek ejtésének „majmolás nélkül” való „megközelítésére” (115); s a rögzült alakok megtartására, akárha helytelenek is (pl. *Sa l j a pin*; 116). Bizonyos hangkapcsolatokban jól elképzelhető a szerzőtől ajánlott „középut: *mindkét hangzónak a sejtetése*” (főleg a *község*, *adsz* típusról szólva; 109). S alapelveként elfogadható az a törekvés is: „minél inkább megközelíteni a mai helyesírási formákat” (107); ha hozzáteszük: a szó e l e m e k b e n, nem a (több szóelemből álló) szó- a l a k o k b a n.

Vitatnám viszont — hiszen a fentieknek is ellene mond — a *Dietrich, Siegfried* hosszú *i*-s ejtésének megkövetelését; s főleg a (magyar családnévvé vált) *Semmelweis* névnek *Zemlvejsz* alakját (119). Ez már olyan, mint a *Rotmpila* (= Rottenbiller) *utca* volna! — Meg az *interjú*; konokul *v*-vel! Vessük csak össze a szerző által helytelenített *interjú* alakot (114) a tőle korábban (111) elfogadott *zsálya* formával! Mi történt ez utóbbiban? A *szalvja* vagy *salvja* formából — likvida és *j* között — kiesett a *v*. Tehát pontosan az, ami az *interjú*-val; csak itt az *r* + *j* nem olvadhatott össze.

5. A következő — külön-külön is, együtt is legtestesebb — két rész a hangsúlyozás és hanglejtésé. Közös problémájuk: a jelölés technikai megoldások nehézsége és elégtelensége. Nem csodálom persze. A magam három évtizedes keserves próbálkozásából meg a másokéiból tudom: micsoda nehéz feladat leírni a leírhatatlant, azaz vizuálisan megjeleníteni a beszédnek jellegzetesen akusztikus jellemzőit, a szem számára rögzítve azt, ami elröppenően a fülnek szól, és csak annak!

A probléma látszólag technikai csupán. De kihatásában ennek megoldása dönti el: megtalálja-e az író a kapcsolatot az olvasóval, s tud-e hallatni a láttatáson át. — Betűfokozati és betűvastagsági cifrázás, szótagemelés, dallamvonal, kottairás: mi mindent megpróbáltunk már az árnyalatok érzékeltetésére, s mi mindent nem sikerült jelölni mégsem! A szerző is állandóan küzd vele, s így is a jelölés marad e részekben a legproblematikusabb tényező. Nem old meg minden nehézséget a szöveges kiegészítés sem. Pedig sokszor olvasunk ilyeneket: „Fölöttébb viszonylagos ez a nyomaték” (122); vagy: „A már elhangzott közlésnek . . . másodsorra már csak elenyészően csak ély nyomaték jár. (Árnyalati különbségek feltűntetésére nincs mód, de számonlíniki kell velük itt is, másutt is.)” (126); és: „Egyenlő mértékben oszlik meg a hangsúly, ha egyenlő a jelző és a jelzett szó fontossága. (Egyenlőségük nem hajszálnyira azonos, de az árnyalati eltérések, fájdalom, nem jelölhető k.)” (136; a ritkítások mindenütt tőlem).

De bármennyi a figyelmeztető kommentár, az egyszerűsítő jelölésmód egyszerűsítő „olvasásra” csábíthat! Egy példát nézzünk csak: *A férfi kávé rendel. Ahogy a kávéját kavarogatja, megpillant a szomszéd asztalnál egy nőt. A nő csinos.* (Így a 126. lapon). Ez a jelölésmód hangsúlytalannak (!) sejteti a *férfi*, a *kávéját*, a *szomszéd*, az *asztalnál* és a *nő* tagokat. És másutt (pedig ott nem is dőlt betűs alapszöveggel): „Új közlés . . . a másikban: . . . csatlakozott a szocialista Kuba” (127). — Nos: a valóság legalább két fokozatú (még akkor is egyszerűsítettünk rajta); s ezt álló betűs alapszövegben jelölhetnénk is: „*A férfi kávé rendel. Ahogy a kávéját kavargatja, megpillant a szomszéd asztalnál egy nőt. A nő csinos.*” S a másikban: „. . . csatlakozott a szocialista Kuba” (a lényeg itt az, hogy *Kuba* is csatlakozott; az mellékes, de el nem hanyagolható közleményrész, hogy *Kuba szocialista ország*).

Félt bizony: a nyomdatechnikai szándékú egyszerűsítés többekben keltheti a tények egyszerűségének benyomását; hogy valami vagy „hangsúlyos”, vagy „hangsúlytalan.” S esetleg e jelölésmód révén válik a — különben jól gondolt — szöveg újabb vulgarizálások vagy épp babonák alapjává; amint annak idején a — szándékában helyes, de hatásában joggal hibáztatott (vö. 136–7) — Horváth János-i felkiáltás!

6. Szóljak e formai kérdés után a hangsúly fejezetéről tartalmi vonatkozásában is!

1. A hangsúlyozás alapszerepét illetően egyetértünk. A hangsúly feladata — írja a szerző — „bármily fontos, mégis csak szolgál. Egy — szintén a szavak köntösében rejtőzködő — nagyhatalom, a m o n d a n i v a l ó megföllebezhetetlen utasításait teljesíti”; s így aki felolvass vagy saját szöveget mond, annak „alaposan meg kell fontolnia, milyen hangsúlyozást követel tőle a mondanivaló” (121). Természetes hát, hogy szembe száll a könyv az egyes szavaknak pusztá jelentésük, nem pedig mondatbeli helyzetük alapján való kiemelésével (139; magam az ilyet „szemantikus hangsúlyozásnak” szoktam nevezni). — S vitázik persze a fejezet azzal a sok hagyományos babonával is, amely a hangsúly helyét mondattani vagy szófaji kategóriák szerint próbálja rögzíteni; akár a jelzőn, akár a jelzett szón; illetőleg a határozón, tárgyon vagy a föléljük rendelt állítványon (138).

2. De ebbe a f u r c s a s á g b a egy helyen mintha maga is beleesnék. Azt írja: „Feltétlenül hangsúlyos a határozószo” (127). Népes felsorolást is ad róluk. Most csak azokat emelem ki közülük, amelyekre ez dominánsan n e m illik: *alkalmasint, úgyszólván, esetleg; mindössze* (ezek főhangsúlyos rész előtt szinte hangsúlytalanul állhatnak: „úgyszólván senki sem”, „mindössze négyen jöttek el”); *bezzeg, esetleg; egyaránt* (ezek kiemelt hangsúlyú rész után sokszor hangsúlytalanok: „**öt** esetleg megvárjuk”; „**most** bezzeg sírsz”; vagy csekély hangsúlyúak: „kívül-belül egyaránt”). — Példái (128) jók azért; de állományuk egyoldalú: túlnyomó részük jelzőnek alárendelt helyzetű (mint: „**majdnem** három hétig tartó”, „**állandóan** veszélyben forgó”). De az állítvány előttiekre akkor sem áll a szabály (vö. „**majdnem** megverték”, „**állandóan** hazudozik” stb.).

Vitakoznom kell az *egy* dolgában is. A szerző szerint kétféle *egy* van: a névelő meg a számnév, s az első hangsúlytalan, a második hangsúlyos (131). Igen ám; de olykor az adott eset a kettő metszéspontjára esik. Elhiszem, hogy az ilyenekben: „*egy kiló liszt, egy liter tej, egy tábla csokoládé*”, az *egy* hangsúlytalan, névelőszerű (itt a mértékegységfajták állnak szemben). De ilyen helyzet is van: „*egy kiló liszt, két kiló cukor; egy liter tej, fél liter bor*”; s itt a számnévvel szembekerülő *egy* maga is számnév (mennyiségi szembenállást jelöl az azonos mértékegységen belül). Nehéz hát kimondani, hogy az „*egy liter tej*” típus csak egyféleképp hangsúlyozható helyesen. (Az azonban kimondható szabály, hogy a jelzett szó — az anyagnév — mindig hangsúlyos; az *egy* meg a mértéknév közül viszont mindig csak az *egyik*.)

S hogy bonyolultabb legyen: a (nem mindig elkülöníthető) két *egy* mellett van egy harmadik (sem számnév, sem névelő), amely 'azonos, egyazon' jelentésű: „*egy* faluban születtek”, „*egy* nézetet vallanak”; meg egy negyedik, amelyiknek 'egyetlen, egy szál' a jelentése: „*egy* ingben szaladgál”, „édes *egy* komám”. Ezek hangsúlyosan állnak (általában hangsúlytalan) jelzett szavuk előtt. — S az ötödik *egy*, amelyiknek 'csupa, merő' a jelentése: „*egy* vér az arca, *egy* víz a ruhája”; ebben a használatában azonban nemcsak a jelző hangsúlyos, hanem a jelzett szó is... Azaz: nem is olyan egyszerű!

Tülegyszerűsítettnek érzem a n e v e k dolgát is (116—7). Elismerem persze: ha *Arany János*-t említem, vagy *Mikszáth Kálmán*-t, de akár *Totnay Klári*-t vagy *Vitray Tamás*-t is, a név mindenkinek természetes egység, s így egyetlen hangsúly átfogja. Ám az idegen számára (akár bemutatkozáskor, akár említésekor) a *Kovács Péter*, a *Miszlivecz Borbála*, de akár a *Bús Pál* is, mindkét elemében új; bár persze munkahelyükön vagy iskolájukban (ahol a névegyüttes ismert) ismét csak a *Kovács Péter*, a *Bús Pál* a természetes. — Elnézést a tréféért: nekem a tárgyalt könyv szerzője természetesen *Péchy Blanka*, elhunyt színész barátom *Pécsi Sándor* (mert nyilván minden magyar beszédpartneromnak az); de a bongotai forgalmistát már így említeném a rádióban: *Pécsi Gábor* (már ha én riporter volnék, és őt úgy hívnák), mert a hallgató számára ez nem ismert, nem természetes névkapcsolat, azaz mindkét elemében új.

Konzervatívabb volnék a páros kötőszók hangsúlyának kérdésében is. Értem a szerző aggodalmát (132); de túlzónak látom a gyógymódot: a páros kötőszó elhangsúlytalanítását. Finom megkülönböztetést szüntet ez meg: a választó meg a felsoroló használatét. Figyeljük csak: „*Vagy* a kertben, *vagy* a szobában van” (= másutt nem lehet); „*Akár* esik, *akár* fúj, elindulok” (= mindenképpen); „*Ha* adja, *ha* nem, elhozom” (= mindenképpen); — viszont: „*Vagy* a kertben ténfergett, *vagy* a szobában, *vagy* az utcán”; és: „*Akár* tegnap mondja, *akár* ma, *akár* holnap” (mindkét felsorolásban = teljesen mindegy).

7. Gazdag és fontos a hanglejtést tárgyaló fejezet. Az alapfogalmak tisztázása után tanulságos, részletezően végigelemzett példát kapunk (157–60); majd kottákat, hanglejtésgörbéket, s finom szóbeli eligazításokat egyaránt. A korábban említett jelölési problémák persze itt is kísértenek, de több ellensúllyal. — A szerző sok babonával leszámol. Azzal is, hogy minden vessző szünetet jelez (162); s vele szemben sok jó tanácsot ad a hanglejtés előrejelző szerepéről. Itt a terminológia régies egy kissé (az „alanyeset”, a „birtokos eset” hanglejtésformájáról szól); a szerző mentegetőzik is érte (153). De ki-fejezései — ha ma nem így használjuk is — végeredményben megérthetők. Szemléletes az írásjeleknek a velük kapcsolatos — hol nekik megfelelő, hol tőlük eltérő — hanglejtésformával való szembesítése.

Csak jelzésszerűen említem itt azt, amiben szembenállunk egymással. A szerző helyteleníti a dallamnak a „kettőspontnál” (azaz bevezető idéző mondat végén) való lezárását: „Az elnök kijelentette . . .” (164). Magam megengedhetőnek tartom ezt olyankor, ha a mondat világosan (nyelvi formájából láthatóan) befejezetlen; s utána olyan — kötőszó nélkül hozzákapcsolt és hosszabb — egyenes idézet következik, amelyikben úgyszólván lesz a dallamnyitvahagyás, a kényszerű lebegtetés. (Így már: HKie. 54–5. és 258.)

8. Tovább, a szövegteni összefüggések felé mutat az utolsó fejezetke, „A kapcsolat és tagolás”. Jó figyelemkeltés arra, hogy a mondat csak részegység a nagyobb egészben, a szövegben; s persze maga a hangzásforma is az adott alapnak, a szövegformának függvényében áll. Ha villanásnyi marad is, fontos ez a rész: „végsőkéig sűrített mondatok felolvasása kemény feladat . . . Megmutatnám szíves örömet, mily hatásosan megkönnyíthetné munkájukat [a rádiós szövegolvasókéét — D. L.] a fülnek — s nem a papírnak — szánt fogalmazás, milyen gördülékenységet biztosítana a célszerűbb szórend, az elevebb ritmus stb.” (189). — Valóban, egyre többen érezzük ezt. Magam is leírtam nemegyszer: „a rádió mai akusztikumában az írott stílusú, zsúfolt és feszített szöveg az alapbántalom” (A rádióbemondó beszéde c. gyűjteményben 76; de vö. Kinek is fogalmazunk? Tiszatáj 1971/9. 856; egyebütt is). Mégis megértem a szerzőt, hogy most nem ezt érezte feladatának, hanem azt, hogy a kész, a megadott szövegek tolmácsolásához adjon segítséget. Elég világosan ez volt itt a fő törekvése.

Úgy látjuk: nem siker és nem is haszon nélkül. Könyve — ha részleteiben vitatjuk is — tömegsiker, mert tömeghaszon. Nagy lépés azon az úton, amelyet közösen kell megjárunk, hogy az olvasóközöniséget hallgató — és értő-halló — közönsséggé neveljük, s ezzel kulturáltan beszélő közönsséggé kovácsoljuk.

Elekfi László:

Tizenkét évvel ezelőtt Fónagy Iván és Magdiés Klára után hónapokig együtt dolgoztunk a művésznővel, együtt figyeltük az akkori rádióbemondók hírközléseiről felvett magnószalagot. Igaz, hogy ez a munka egyéb elfoglaltságaim és technikai nehéz-

ségek miatt megszakadt, mégis azt mondhatom, egy életre szóló tanulságot szereztem ezekből a beszélgetésekből, Péchy Blanka olykor akadémuskodónak látszó, néha vitatható, de legtöbbször helytálló, fájdalmasan igaz észrevételeiből.

Nem olvashatja az ember megghatottság nélkül a három nagy részből álló könyv első főrészét (I—VI. fejezet): hogyan tud valaki pályája kezdetétől egy eszméért harcolni, az első felismerésektől kezdve a Kazinczy-alapítványig és az értelmes beszéd titkainak részletekbe menő feltárásáig. Magam is afféle rögeszmés ember vagyok, szívósan tudok küzdeni a felismert igazságért, beszédben nehezen fejezem ki magam, de megérezem a hibát a magam és a mások kiejtésében, és erre leginkább Péchy Blanka észrevételei irányították rá a figyelmemet.

A művészno bírálatokat, kifogásokat kért, mégis azzal kell kezdenem, hogy a könyv a maga egészében nagyon hasznos, a jelen és a jövő magyar beszédkultúrájt jelentősen segíti. Nagyon helyes, jogos és ma is időszerű mindjárt az első mondatpélda elemzése (43—4) a helyes és téves hangsúlyozási változatokkal. Nem céltalan és nem szórészálhasogatás az ilyen elemzés, ha az értelmes hangsúlyozás a cél. Külön kiemelem még a nevek hangsúlyozásáról tett helyes észrevételt (63), az 1955. évi levéllíró igaz, jogos panasztát (85—6), az idegen nevek kiejtésének elveit (116). — A Nyelv és beszéd c. főrészből a VII. fejezet nyelvhelyességi észrevételeivel teljesen egyetértek. Ez olyan jó, tömör összefoglalása a legdivatosabb és legveszélyesebb nyelvi hibáknak, hogy érdemes lenne akár százezer példányban megjelentetni; a Nyelvművelő Kézikönyv megjelenéséig is ez lehetne legkorszerűbb nyelvművelő füzetünk, népszerűsítése azoknak az alapelveknek, amelyeket Lőrincze Lajos már 25 éve vall és hirdet. — A Gyakorlati tapasztalatok c. harmadik főrészéből a hangsúlyozás fejezete meg éppenséggel olyan, mintha a szívből szólna. Mindig az új közlés a fontos! Ezt a szabályt kell minél nagyobb körben népszerűsíteni, hiszen Brassai Sámuel óta tudjuk, hogy ez a magyar hangsúlyozás kulcsa, csak éppen nem viszik át a felolvasói és szövegmondói gyakorlatba. Nagyon fontos és szükséges a jelző hangsúlyozási problémáival ismételtlen foglalkozni. Hevesi Sándor fejtegetése (a Paulay-féle elv bírálata) kitűnő, ma is teljesen helytálló, érdemes volt idézni. Az olyan találó, klasszikus értékű megnevezések, csattanós megfogalmazások, mint a „fogalmi és helyzeti érték különbsége” (143), „kapcsolva tagolunk” (148), a „kötőjeles szavak egyensúlya” (167) — egyaránt hasznosak az elmélet és a gyakorlat számára.

Mindnyájan egyetérthetünk a több hibás hangsúlyozásának bírálatával. Az írásjelek kiejtési vonatkozásának leírása hanglejtésábrák nélkül is meggyőzően érzékletes. A hanglejtés fejezete, különösen annak eleje, szintén a könyv legjobb lapjai közé tartozik. A hanglejtésábrák még szemléletesebbé teszik a mondanivalót, és bár itt-ott kevésbé meggyőzők, a szerző biztos érzékkel helyesbíti Fónagyék egy-egy példáját. (Igen célszerű lenne a példákat hangosan bemutatva a rádióban nagy nyilvánosság elé tární! Helyesírási és beszédműveltségünket egyaránt emelné.) A kapcsolás és a tagolás c. fejezetnek első bekezdése objektív igazságú, ez bevehető a kiejtési kézikönyvbe így, ahogy van. A fejezet további részeit már nem fogadhatjuk el kritika nélkül.

Mert itt-ott egy-egy példát, megfogalmazást bizony kifogásolhatunk, sőt néhány részterületen elvileg sem érthetünk egyet Péchy Blankával. Ha kell, akkor most szórészálhasogató leszek. „Bejártad a félvilágot” (46) — valóban helytelen ez a félrevezető hangsúlyozás. De kiigazítása szerintem nem: fél világot, hanem két egyforma hangsúllyal: Bejárta már a fél világot.

Különbséget kell tenni a hibák fokozataiban. A *helység* és a *helyiség* valóban két különböző szó, összetévesztésük elítélendő hiba. De a *vigasztal* rövid *i* hangja helyett hosszút ejteni nem ilyen hiba, sőt nem is igen hiba. Az *u*, *ü* és *i* hang hosszúsága sok szóban annyira ingadozik, hogy ezen a téren még nincs, csak alakulóban van valamiféle

egységesülés; itt türelemmel kell lennünk a nyelvjárási és egyéni eredetű változatok iránt. Ezeket sose emlegessük a kiejtési vétségek közt, mert ha túl sokat „szőrözünk”, csakugyan kedvetlenségbe, sőt ellenállásba fog ütközni az értelmes beszédért folyó harcunk. Ezért nem tenném szóvá a *Kossuth* [kosút] ejtést sem, hiszen hagyománya van már Petőfi kora óta. Mellesleg megjegyzem, hogy a 100. oldalon idézett levélíró panaszában nem igaz a *színész* rövid *i* hangjának ilyen kárhovatása: rontja a magyar ritmust. Az igaz, hogy nem felel meg teljesen a mai követendő normának és a levélíró nyelvhasználatának, mert a *szín* a szóképzésben is megtartja hosszú *i*-jét, de a magyar ritmusra éppen jellemző a hangsúlyos rövid szótag.

A kiejtés egysége valóban csak mérsékelten követheti a helyesírás egységét (108), különösen ezen a téren. A nyelv életét azonban az írott forma sem képes mindenben szabályozni. A helyesírási bizottság sem tudta mindig, minden egyes szónál helyesen felmérni az országos átlagot. Két példán szeretném bemutatni a művelt emberek nyelvhasználatát és a helyesírás közti eltérést. Az *árbc* szót másfél százada így, rövid *o*-val írjuk helyesen. Petőfi is így írta Föltámadott a tenger c. költeményében: „Az *árbc* és vitorla Megtörve, tépve lóg.” Áttanulmányoztam a vers kilenc zenei feldolgozását (1940 és 1970 közt): mind a kilenc zeneszerző hosszú *ó*-val írta, köztük olyan kiváló filológus is, mint a prozódiaira egyébként a dallamban is gondosan ügyelő Járdányi Pál! Másik példám Kelemen József, aki Törekvések a helyesírásnak megfelelő írógép-billentyűzet ügyében c. dolgozatában (NyK. 75: 117) a rövid és a hosszú magánhangzók megkülönböztetésének fontosságáról szólva ezt írja: „Ha a köznyelvet beszélő valamely személy a *díszít, dívik, hív, . . . ; búcsú, . . . gúzs, hún [!], húny [!], húr, . . . úgy, ún [!], úr . . . ; bűn, zúrzarav* szavakat ma rövid *i, u, ü* magánhangzóval ejtené, azon a hallgatók legnagyobb része megütköznék.” A nála felsorolt mintegy 80 hosszú magánhangzós szó közt tehát három olyat is említ, amelyet akadémiai helyesírásunk 1954 óta rövid *u*-val írat. Nem a helyesírást, hanem saját nyelvérzékét vette alapul. Nos, ha értelmiségünk legjobbjainak, sőt anyanyelvi műveltségünk leggondosabb munkálóinak nyelvi tudatában ilyen ingadozások vannak, akkor nem mondhatjuk, hogy a helyesírás szerinti alaktól eltérni hiba. Hogy melyik szó milyen mértékben ingadozó ejtésű, arra nézve nagyjából eligazít az Értelmező Szótár. Nem helyes az adott példákban magánhangzó-*n y ú j t á s r ó l* beszélni. Aki kezdettől hosszú magánhangzóval tanult meg egy szót, az nem nyújtja meg. A jelenség leírásában ne az írott szóképet tartsuk kiindulásnak! Az íráskép néha csak ideális norma, feléje törekszünk, de nem azt torzítjuk el. Vannak ingadozó ejtésű szavak, és ezek közül soknak az ejtésében ajánlatos a helyesírásunk szerinti változatot követni. — Ugyanez vonatkozik a magánhangzó-csonkításnak nevezett rövidülés némi példájára is. Nem mindenre, hiszen aki a *börönd*-öt *börönd*-nek ejti, az valóban rövidíti, terjedelmében csonkítja az eredetileg hosszú *ó* hangzót. De már pl. az *előtt* névutóról nem vagyok meggyőződve, hogy *ó*-je eredetileg is hosszú volt-e (hiszen az *elő*l v. *elül* határozószóban a rövid magánhangzót tartjuk helyesnek, akárcsak ezekben: *mögül, mögött*). Az *ígér i*-jét pedig nem sokkal többet ejtik hosszú *i*-vel, mint az *ige i*-jét, és ezt az alapszót már rövid *i*-vel fogadja el helyesírásunk.

A magánhangzók kihagyása valóban hiba, ezt mindig szóvá kell tennünk. A *teja*-féle betoldás sokkal kisebb hiba, hiszen sok művelt ember is ejt ilyen helyzetben enyhe *j*-féle kapcsolóhangot. — A mássalhangzó-nyújtás példái közül az *ügyessen* típus az, amelyben a hosszú ejtés a század elején még általános; a nem egészen szabatos beszédben ma is sokan ejtik hosszú vagy félhosszú *s*-sel, így magam is, Grétsy László is. — A mássalhangzó-csonkítás hosszú és torló mássalhangzókból fordul elő; a példák egy részében ez a tökéletlen ejtés természetes velejárója a hangkapcsolódásnak: *első, Eⁿsz*.

A szóhasználatra vonatkozó nyelvhelyességi megjegyzéseiből talán a *bizonygat* elítélése vitatható; erről érdemes lenne a Nyelvművelő Kézikönyvben írni. A germaniz-

musok üldözésében kimerülő nyelvművelést mai szemléletünknek megfelelően egyoldalúnak, sőt fölöslegesnek tartja. Valóban nem németes a *nap mint nap* kifejezés, melyet a német *Tag für Tag* szerkezetből szoktak levezetni; a *für* ugyanis nem megfelelője a *mint* kötőszónak. A *jól néz ki* pedig azért sem mondható németességnek, mert a német ilyenkor az *aussehen* igét használja, az pedig nem 'kinéz', hanem 'kilát' jelentésű. A magyarban a *kilátás* sohasem jelentett 'külső'-t. A magyar és a német kifejezés rokon szemléletből fakadhatott, de a magyar nem tükörfordítás. Nem germanizmus a *szellőztetve lesz* és más hasonló szerkezet sem, ha jövő értelemben használjuk; a német *gelüftet wird* szerkezet ugyanis jelen idejű szenvedő alak, használatában is a jelenre vonatkozik. — A *tempós* bizonytalan értelmű használatáról Péchy Blanka olyan jó észrevételt tesz, hogy ez is belekerülhet még nyelvművelő kézikönyvünkbe.

Ami a nyelvművelés alapállását illeti, még azt sem mondanám Péchy Blankával (32), hogy „fejükre olvassák majd, hogy a nyelvben csak fejlődés van, romlás nincs”. Kodály és Laziczius vitájában, melynek kezdő kollégista koromban tanúja voltam, mindig éreztem és érzem Kodály viszonylagos igazát kiejtésünk romlásáról, de mint kutató nyelvész mégis azt vallom, hogy a nyelvben fejlődés van. Nincs romlás, mert amit ma hibának tekintünk, abból holnap nyelvi szabály lehet, ha a megértést nem zavarja. Ám itt a bökkenő: ha nyelvi romlásban mint folyamatban nem hiszek is, kénytelen vagyok látni, hogy zavaró tünetek lehetnek. Péchy Blanka (92—3) megdöbbenően festi le a változás iramát: fiatalságunk egy része hadar, szótagokat kihagy, hanyagul artikulál; — itt már, ha meg nem értésre vezet, valóban beszélhetünk romlásról is. Ez a jelenség a nemzedékek, társadalmi csoportok közti félreértésnek egyik oka lehet, mindenesetre annak egyik tünete.

Folytatom a vitát a könyvben említett többi kiejtési megjegyzés ügyében is. *A látja, tudja* helyes ejtése: láttya, tuggya. Nem kell sejtetni mindkét hangzót; elég, ha az írásképp sejteti. A Deme említette *adsz* stb. kissé más típus, de még ott is a teljes összeolvadást tartjuk helyesnek. Az *l + j* hasonulása az igeragozásban helyes: *éljen* [éjjen], bár a hangkapcsolódásos [éljen]-t is elfogadjuk; a főnévragozásban a teljes hasonulás már csak ritka kivétel, tehát a *gól-ja* ejtés szabályos.

Itt jegyzem meg, hogy az *egyívű gy-je* éppúgy hosszú, mint az *együtt* szóé. Nem értek egyet Deme Lászlóval az *egyaránt* rövid *gy-s* ejtésének elfogadásában. Az *állam* típusú szavakban a hosszú magánhangzót követő *l* rövidülését szintén nem fogadnám el egyenrangú változatnak. Ugyancsak az igényes beszéd szintje alattinak érzem a *kommunista* típusú szavak hosszú mássalhangzójának rövidülését. Latin szavakban tartsuk meg a kettős mássalhangzót, legalább írásban!

A *reneszánsz* típusú szavak alakjában elvileg inkább Péchy Blankával értek egyet, mint a vele vitázó nyelvészszel. A gyakorlatban mégis helyeslem az akadémiai helyesírás döntését, de nem azzal a megokolással, mint a Nyelvőr idézett cikkírója. Hanem egyrészt azért, mert az ajakkerekítéses *ö* hang nem illik bele a mély magánhangzót tartalmazó szóba, megsérti a magyar hangrend alapvető törvényét; másrészt mert a francia szóban sem ajakkerekítéses *ö* hang van, hanem az *e* és az *ø* hangtól egyaránt különböző hang. Ha tehát helyettesíteni kell egy hangrendszerünkben hiányzó hangot, olyannal helyettesítsük, amely beleillik a magyar szó hangrendi képebe! A *rekamié* franciás ejtése viszont beleillik hangrendszerünkbe, ezért erélyesen fel kell lépünk a valóban félműveltségre valló, de terjedő vegyes hangrendű változata ellen, mely se nem franciás, se nem magyaros, olyan csúnya, hogy ki sem akarom ejteni.

A *bonviván, garzon, monstre* értelmező szótáraink által is elismert magyaros alakok, a *manöken* ellen pedig még akkor is élénken tiltakozik nyelvérzékem, ha a Kéziszótár befogadta alakváltozatnak. A magyar *poén* nem azonos a francia *point* szóval (bár egy homonimája azzal hozható kapcsolatba), hanem — elég szabálytalanul ugyan,

de tényként megállapíthatóan — a *pointe* szóból alakult. Az *interjú* ma már szabályos alak: a torlódo mássalhangzók egyikét a magyar nyelvhasználat kivette. Így alakult a *kocma* is, a *vírslí* is. Éppen ezért teljesen jogos Péchy Blanka tiltakozása az *avantgarde* [avangárd v. ávangárd] kiejtett *t*-je ellen. Éppígy megszívlelendő az idegen szavak beözönlése miatt érzett aggodalma, melyben Bározi Gézával osztozik. (De akkor fölösleges *dabljú*-nak nevezni az angol *w* [kettős vé] betűt!)

Az idegen *n e v e k* kiejtésében — melyeket helyesírásunk sem fogadott magyarrá — teljesen egyetértek a művésznővel. Kissé más fogalmazásban, de ugyanilyen értelemben lesz benne ez a tudnivaló a Nyelvművelő Kézikönyvben. A rövid *a* ejtését is helyesnek tartom olyan idegen nevekben, melyekben a latin *a* betű egyértelműen ezt a hangot jelenti. A nem latin írású vagy kevésbé ismert nyelvekben nyugodtan helyettesíthetjük magyar *a* hanggal, akár *Indira Gandhi* nevében is. Idegen nevek ejtésében különben nem bűn az ingadozás, amíg egyértelműen nem rögzítettük helyes magyar ejtésüket. Mindnyájan elítélhetjük a nem német nevek *ai* betűkapcsolatának *ei* ejtését: *Kejró* stb. Ez durva hiba. Majdnem ilyen az *Aida* [ajda] ejtése is, bár ezt nem rosszalhatjuk annyira, mert eléggé elterjedt, szinte hagyománya van. Helyesebb azonban, ha három szótagú.

Az *au* nem kettőshangzó, hanem két magánhangzó a *kalauz* szóban. A többi, latin és német eredetű szóban sem mindig kettőshangzó. Az *ei* betűkapcsolat a németben (legalábbis a választékos, színpadi beszédben) nem *ej*, hanem *áj* ejtésű; Budapesten az osztrákos *ej* terjedt el, ezzel szemben az egységes német beszédművelés a *Klein, Stein* [klájn, stájn] alakot fogadta el és terjeszti. És ha már a német kiejtésnél tartunk, meg kell jegyezni, hogy *Zemlvejšz* felemás ejtés. Ejthetjük német színpadi ejtés szerint [zémvlvájšz], osztrák ejtés szerint [szémvlvejšz], de még inkább magyarosan [szemmelvejšz]. A német eredetű *m a g y a r* családnevekre nézve ugyanis már nem tartjuk irányadónak a német színpadi kiejtést.

Az idegen nevek hangsúlyozására nézve megegyezem Deme Lászlóval: a *Stefan Zweig* típusú hangszűly valóban barbár. Azzal az észrevételével is egyetértek, hogy magyar nevekben a vezetéknev után a keresztnév is kaphat hangsúlyt pl. bemutatáskor vagy olyankor, amikor az illető név még ismeretlen.

Az érzelmi hangsúly-eltolódásról nem ítélnék annyira szigorúan, mint Péchy Blanka. Régóta kárhóztatja nyelvművelésünk az ilyen hangsúlyozást: megőrülök; kirúgom. Mégis magyarítani, sőt menteni tudom ezt egy hangsúlytimológiai feltevéssel. Cikk van róla, akadémiai nyelvtanunk is említi, hogy a *majd* sajátos hangsúlyeltolással jár, ha 'majdnem' jelentésű: *Majd* megőrülök. Hasonlóan hullámzó hangsúlyozást okoz az érzelmi töltés ebben: *Úgy* kirúgom, hogy a lába sem éri a földet. Ezekből a túlzó kifejezésekből elmaradhatott az első hangsúlyos határozószó, de a többi rész átett hangsúlyja megmaradt. Persze valóban csak érzelemkifejezésre használható ez a szokatlan hangsúlyozási forma; különben hiba az igekötő elhangsúlytalanítása.

A hangsúlyozás fejezetébe becsúszott egy téves tétel (127): „Feltétlenül hangsúlyos a határozószó.” Ez, mint Deme László is említette, nem szabály. A könyvben felsoroltak valóban többnyire hangsúlyosak, de egy sereg más határozószó előfordulhat olyan mondathelyzetben, hogy csak kisebb hangsúlyt kaphat. A bemutatott hibás példák javítása helyes, de itt-ott megengedhetnénk kettős hangsúlyú változatot is, pl. „az állandóan veszélyben forgó béke.”

Egy kis fogalmi kiigazítás kívánkozik az *egy* szóhoz (129–30): nem minden *egy* névelő, amelyik hangsúlytalan! Pl. a pincérek inkább számnévként mondják az *egy*-et (*egy* pohár sör), akár hangsúlyozzák, akár nem. Deme is említette az *egy* átmeneti szófaji kategóriáját, de azt hiszem, amire ő gondol, az nem közbülső szófaj, hanem számnév, de hangsúlytalan. Az igaz ugyanis, hogy a névelő mindig hangsúlytalan, de az *egy* számnév lehet hangsúlyos is, hangsúlytalan is. Az *egy ingre vetkőzlet* stb. kifejezésben nem úgy

javítanám a hibás hangsúlyt, mint Péchy Blanka, hanem kettős hangsúllyal: *egy ingre* vetköztet; *egy szól ingben*. A párhuzamos szerkezetekben nem bántanám az *egy* hangsúlyát: *egy falu, egy nóta*.

Még az is túlzás, hogy birtokos szerkezetben általában a birtokszón van a hangsúly (137–8). Van ilyen és van olyan szerkezet. Itt sincs általános szabály a hangsúlyozásra. Ami a szövegben, az adott helyzetben új, azt hangsúlyozzuk jobban: a birtokos szót, a birtokszót vagy mind a kettőt.

A *hat vármegye* jelzője a Vidrócki balladájában szembeállító hangsúlyú: „*Mit ér nekem hat vármegye? Tizenkettő jöjjön ide!*” — Az „*azt a módszert*” stb. névmási jelzős szerkezetek javítása helyesebb volna két hangsúllyal: *azt a módszert* ... — „Egyet-értettek *azzal* a tervvel, mely megoldást teremthet.” Ezt a hangsúlyt nem érzem ordító hibának. Sőt azt sem tudni, hogy hibás-e, ha nem közli a szerző a szövegbeli előzményt. „*Azt választom, amelyiket akarom.*” Ez így egy kicsit indulatosan hangzik. Tipikusabb úgy, ha csak a mutató névmást hangsúlyozzuk: *Azt választom* ... — Az *e* jelző túlhangsúlyozásáról írt kritika (143) helyes, de az *olyan* példája nem szerencsés, mert például én itt jónak érzem a névmás hangsúlyát.

„A kijelentő mondat dallamformája” (148) a példák alapján és a félreértés kizárására kiegészítendő: „Az *egyszakaszos* kijelentő mondat dallamformája”. A hangnak kettőspont előtti leeresztésére nézve megszívlelendőnek tartom Deme László engedményét. „Az elnök kijelentette:” típusban valóban használhatjuk a lezárt közlés dallamformáját hosszabb idézett mondat vagy mondatsorozat előtt, de csak akkor, ha az idézőmondat szerkezete csakugyan nyitott, tehát folytatást kíván. Valahogy úgy vagyunk ezzel is, mint a kérdőszavas kérdéssel: ott is kijelentő hanglegjtéssel élünk, mert a mondat megszerkesztése, szavai világosan jelzik, hogy nem kijelentés. Mégis azt javaslom, hogy bevezető idézőmondatban csak csínján bánjunk ezzel a pontot sejtető, közlést lezáró dallamformával! Legalább annyiban különböztessük meg a teljes mondatbefejezéstől, hogy ne eresszük le olyan mélyre a hangunkat. — A kettős jelző hangsúlyozásának fejtegetéséhez, mely a kötőjeles szavakéval együtt nyelvtani ismereteinket is gazdagítja (mert most már tudjuk, hogy amit a nyelvtan mellérendelő kapcsolásnak nevez, hogyan hangzik az élő beszédben), csak annyit jegyzek meg: nem kellene a jelzők hangsúlyát eltüntetni; inkább az a fontos, hogy a kettőt egyforma hanglegjtéssel ejtsük s utána a jelzett szót másképp.

Fónagy–Magdics példái közül talán csak a *Találkoztam tegnapelőtt Gyuriékkal* kétféle változatának elemzése nem meggyőző. El tudok képzelni ennél többféle változatot is-sel meg anélkül is, akárcsak az utána bemutatott példában.

A kapcsolás és tagolás fejezetében félreértésre ad okot ez a régi fogalmazás (a Balassára való hivatkozással együtt): „Mindig a két főmondatrészt, az alany és az állítmány tartalmazza a közlendő lényegét.” Ha az alanyt és az állítmányt úgy értelmezzük, ahogy akadémiai és iskolai nyelvtanaink, akkor ez nem mindig érvényes. Ellene mond az írott és a beszélt nyelv sok mondata és Péchy Blanka eddig vizsgált anyaga is. Ez a rész más fogalmazásban kerül bele nyelvművelő és kiejtési kézikönyvünkbe, mert bővebb nyelvtani elemzés kell hozzá.

Azt tehát cáfolnom kell, hogy a Kazinczy-alapítvány nem adott új lendületet a tudományos vizsgálathoz (61). És itt nemcsak azokra az eredményekre gondolok, amelyeket Deme László is említett, hanem megnyugtathatom és vígasztalhatom a művésznőt, hogy igen sok megfigyelése — eredeti vagy néha szakszerűbb, néha pedig (más összefüggésbe ágyazva) egy kissé módosított fogalmazásban — bekerült a Nyelvművelő Kézikönyv kiejtési cikkeibe, és ezen keresztül tovább bővítve és alakítva benne lesz a Kiejtési Kézikönyvben is, nagyrészt a Fónagy Iván közreműködésével készült közlemények alapján, kisebb részben abból a kéziratoss anyagból, melyet közös munkánk eredménye-

ként mindmáig őrzök a fiókomban. Előbb-utóbb ezek is sajtó alá kerülnek, hogy közkinccsé legyenek.

Molnár József:

Nyelvi ismeretterjesztésünket a sajtó, a rádió és a televízió örvendetes buzgalommal tartja napirenden; egyedül az élőbeszéd maradt továbbra is mostohagyerek. Korábban még hivatkozhattunk arra, hogy „verba volant, scripta manent”, ma már a magnetofon segítségével pontosabban és jobban rögzíthetjük a beszédet minden hangulati árnyalatával, mint az írás teszi. A magnetofonfelvétel megőrzi az utókornak az elhangzott előadást, a szép beszédet, de a hibákat is. A korábbi hangfelvételek minden technikai hiányosságuk ellenére is híven őrzik elmúlt idők, rég elhunyt nagyságok hangját és beszédét, ezzel nagy szolgálatot téve a történet- és nyelvtudománynak. Minden rádióhallgató szíve hevesebben dobogott, amikor a Magyar Rádió többször is lejátszotta a Kossuth Lajos hangját őrző — elveszetteknek hitt, de mégis megkerült — lemezt. Kossuth kifejező beszéde és férfias hangja ma is meggyőzően és lelkesítően hatott. Ebben, azaz a nyelvi példamutatás kérdéskörében kapcsolódom Péchy Blanka könyvéhez.

Péchy művész nő a mintaszerű, szép és helyes beszédet követendő példaként állítja az egész magyar nyelvű közösség, de különösen a tanuló ifjúság elé. Ezért létesítette nemes alapítványát, a Kazinczy-díjat, amelynek célja, „hogy a magyar nyelvműveltség ápolása érdekében a szép magyar beszédre serkentsen színművészeket, rádió- és televíziószereplőket, akiknek szava nap nap után eljut a magyar emberek millióihoz, s így módon az egész magyar nép beszédét alakítja; de nem kevésbé fontos célja, hogy ugyanerre serkentse a magyar tanulóifjúságot is” (55). — Az olvasó végigkísérheti Péchy Blanka könyvében az alapítvány történetét a gondolat születésétől a megvalósulásig.

Péchy Blanka azonban nem áll meg az alapítványnál, gondolatmenete most más irányt vesz: a nyelv, illetve a helyes magyar beszéd védelme érdekében a hibák felismerését és ostromozását tűzi ki célul, és ezt a munkát, illetőleg ennek a munkának az irányítását egy bizottságra óhajtja bízni. — Jelenleg van ugyan a Magyar Tudományos Akadémiának egy hasonló bizottsága, a Beszédművelő Munkabizottság (ennek a művész nő is tagja) az Anyanyelvi Bizottságon belül. Ez a bizottság a beszédet műveli a szó szoros értelmében: négyéves fennállása alatt a bizottság tagjai mind elmondották — ki rövidebben, ki hosszabban — egyéni véleményüket a helyes és kifejező magyar beszéd védelmében. Most ott tartunk, hogy a nyelv tudós kutatóinak bevonásával a magyar kiejtési norma feltárásán fáradozunk. Helyesnek tartom, hogy Péchy művész nő — könyvében is jelzett — szorgalmazására a Magyar Rádió indítson olyan műsort, amely kiejtésünk hibáit pécézi ki. Induljon e műsor adásai nyomán országos vita, mert csak így tudjuk elérni, hogy a szép magyar kiejtésnek és kifejező beszédnek ügyét előbbre vigyük. A rádiót hallgató tömegek megkérdezésével és meghhallgatásával tudjuk a magyar kiejtés normáit teljességükben feltárni és megállapítani, majd követendő mintává tenni. Az eszményi norma azonban olyan széles sáv, amely nem követel az egyéntől művészi teljesítményt, de beszédét még nem szürkíti el az egyéntől független „abszolút norma” követése. Péchy Blankának is e norma kialakítása a célja könyvével.

Két részkérdéshez szeretnék még röviden néhány megjegyzést fűzni. Az egyik az idegen tulajdonnevek ejtése, e tekintetben nem ítélem meg olyan súlyosan a kiejtési hibát (többnyire magyaros ejtést vagy a nyelv és a név nem ismeréséből származó betűejtést), mint Péchy művész nő. Lehet, hogy ezt egyesek elítélik, de akkor az egész angol nyelvhasználatot is el kell ítélni, amely a latin és egyéb idegen tulajdonneveket teljesen kifacsarta, hogy még szülőanyjuk sem ismerné fel a név hangzásában az eredetivel való

rokonságot. Művelt magyar embernek feltétlenül ismernie kell Magay Tamás „Idegen nevek kiejtési szótára”-t, és azt mérvadónak és követendőnek *kell* tekintenie kiejtésében. Természetesen újabb, a szótárban még nem található nevek esetében még a rádió hírfelolvasói is követnek el hibát, hát még az egyszerű emberek! Az újabb nevek esetében a rádió kiejtését követhetjük, ezt a megoldást ajánlhatjuk a szótár újabb kiadásáig. (Szükség van nagyobb időszakonként a szótár névanyagának megújítására, ez azonban nem várthat magára olyan soká, mint ez az első kiadás!)

Még messzebb megyek a másik kérdésben, az idegen szavak kiejtésében: egységesen a magyaros ejtést szorgalmaznám. Helyesen említette Fábíán Pál kollégám, hogy a helyesírási szabályzat nem kiejtési norma, ez a szavakra is értendő. Kívánatosnak tartanám, ha az idegen szavak (különösen a latin eredetűek) írásmódja is magyaros lenne. E tekintetben az orvosi „magyar” nyelven írt szövegek marasztalhatók el a leginkább, ezekben hemzsegnek az idegen helyesírású, idegen eredetű szavak (*intenzitás, electromos, injectio, frequentia* stb.). Legfőbb ideje, hogy az érvényes akadémiai helyesírási szabályzat elveit és szabályait alkalmazzák egységesen a magyar nyelvű orvosi szakszövegekben is. Mindenesetre e szavakra is érvényesek a helyes magyar kiejtés szabályai, és az ettől való eltérés különködés.

Visszatérve Péchy Blanka könyvére, meg kell állapítanunk, hogy nyelvésznek is becsületére váló nemes célkitűzését — az általános magyar beszédkultúra megteremtését — nemcsak szóval és tettel (alapítvánnyal), hanem írásban is szorgalmazza. Könyve nemes egyszerűséggel, de hallatlan szenvedéllyel szól mindenkihez, aki sajátjának vallja a magyar nyelv és beszéd ügyét. Könyve a magyar nyelv szeretetének meghatóan szép dokumentuma.

Wacha Imre:

Péchy Blanka könyvét nem lehet közömbösen olvasni. Minden sora mozgósít: vagy helyeslésre, egyetértésre, vagy vitára, vagy gondolatainak továbbfolytatására; de mindenképpen cselekvésre. S ez a szerző célja. Különösképpen ez utóbbi. Noha itt, ebben a könyvben nem írja le, a sorok között rejtve ott van mindaz a nemes szándék, mely a Magyar Nemzet hasábjain megjelent cikksorozatnak a „Tolcsatával az élőszóért” címűnek is mozgatója volt: rendezni kell végre az élő beszéd hangzásának törvényeit, meg kell írni a helyes, értelmes beszéd szabályrendszerét. S ezt, mint kifejti, nem íróasztalnál kiagyalt szempontok alapján kell összeállítani, hanem a nyelv törvényeinek feltárásával, s e törvények alapos, nyílt megvitatásával.

Úgy érzem tehát, akkor járok el a leghelyesebben, s úgy felelek meg leginkább a szerző — Péchy Blanka — várakozásának is, ha elsősorban azokról a részletekről szólok, melyek engem vitára és — ilyen is bőven akad — a gondolatok folytatására készítettek, arra, hogy továbbfejlesszem azt a gondolatsort, melyet a szerző elindított.

Mégis, nem tudom megemlítés nélkül hagyni a könyvnek első, önéletrajzi vonatkozásokat tartalmazó részét s azokat a gondolatokat, melyeket a beszédhallás tudatosításának kérdéséről (33), a kiejtési és nyelvművelő babonákról, az íróasztalnál konstruált elvekről (15), a szölvadásról (38), a sablon voltáról (43), az egyszerűsítő álszabályokról (44) ír.

Úgyancsak nem szabad megemlítés nélkül hagyni a könyvnek a „Gyakorlati tapasztalatok”-at bemutató részében az „A kapcsolás és a tagolás” fejezetet (174—83), mely a kiejtéssel, beszéddel foglalkozó szakirodalomban szinte teljesen új kérdéseket vet fel és old meg. Nem részletezem a fejezet megállapításait, mert noha akadnak benne vitatható példák, mégsem találtam benne olyan nézetet, mely a magam elveitől lényegesen eltérne.

Van azonban a könyvben néhány olyan nézet, mellyel nem értek egyet teljes egészében. Az egyik ilyen kérdéskör az idegen szavaké (110–5). Azokat az elveket, melyeket használatukról fejt ki a szerző (110–1) magam is vallom. Kiejtésükben azonban nem ragaszkodnék az átadó nyelv ejtésének megfelelő ejtésformához. Különösen nem az olyan, már meghonosodottnak s inkább idegen eredetűnek, mint idegennek tekinthető szavak esetében, mint *remiz*, *renomé*, *repriz*, *reszort*, *retirál*, *retúr*, *revü*, *bonviván*, *parfüm*, *refrén*, *garzon*, *szonon* stb., amelyek helyesírása már magyaros, a fonetikus elveket követi. E szavak egy részének már olyannyira magyaros a helyesírásuk, hogy az *á* ékezetét, az *i* hosszúságát is jelölik, és az eredeti (idegenes) írásmód egyes betűit (pl. *renaissance*, *garçon*) magyar betűkkel helyettesítik vagy elhagyják (*reneszánsz*, *garzon* stb.) Ezek az alakok találhatók meg mind a Helyesírási szabályzatban, mind a Helyesírási tanácsadó szótárban, mind az Értelmező Szótárban, mind a Kéziszótárban, de még a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótárában is. Ugyanezen művek, ha tanácsot adnak a kiejtés módjára (Értelmező Szótár, Bakos Ferenc szótára), az írásképeknek megfelelő ejtésváltozatot közlik. Mindezeket a műveket pedig a Magyar Tudományos Akadémiának vagy legalábbis kiadójának neve fémjelzi, s a nyelv tudós, hivatott kutatói készítették.

A magyar kiejtés kérdéseiben ezek a művek ugyanolyan szerepet töltenek be, mint a közúti közlekedésben a KRESZ. S amint káosz és bizonytalanság keletkezik a közúti forgalomban, ha nem vagyunk tekintettel a KRESZ szabályaira és rendelkezéseire, ugyanígy zavar, káosz keletkezik a kiejtésben is, ha a szakmunkák megállapításait, szakemberek döntéseit figyelmen kívül hagyjuk vagy elutasítjuk. — Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne vitakozzunk az elvekről és a gyakorlatról. Helyesnek tartom, hogy ezeknek a kérdéseknek megvitatását Péchy Blanka újra napirendre tűzi. Mégis helyesnek tartanám, hogy mindaddig míg ebben a kérdésben új döntés nem következik, kövessük a közkezen forgó művek tanácsát és iránymutatását, ezt tartjuk mérvadónak, különben a már többé-kevésbé kialakult egység helyébe teljes bizonytalanság lép. Véleményem szerint hasonló elveket kellene követnünk az idegen nevek ejtését illetően is. Az ejtésüknek gondjait taglaló fejezetnek egyébként csaknem minden megállapításával egyetérték, annak ellenére, hogy a *á-á* hang színezetével kapcsolatos aggályokat és követelményeket nem venném annyira szigorúan, mint a szerző. Ennek a hangsoportnak ugyanis a magyarban sok változata él a nyílt „tátott szájú” *á*-tól a palócos *á*-ig. S ha a magyar beszédben elfogadjuk őket, miért ne fogadnánk el az idegen nevek ejtésekor. (Természetesen más elbírálás alá esnek a rádió és tévé munkatársai. Tőlük megkövetelhető, sőt megkövetelendő az az ejtésbeli igényesség, melyet Péchy Blanka könyve tükröz. Riporterektől, tudósítóktól, kommentátoroktól, műsorvezetőktől, szakelőadóktól éppúgy, mint a bemondóktól.) Persze itt külön gondot jelenthet, ha az írásképek és a kiejtett változat túlon túl nagy különbségeket mutat. S az is meggondolkoztató, hogy az idegen nevek kiejtésében — meggyőződésem és tapasztalatom szerint — egyetlen nyelv sem törekszik az idegen neveknek még annyira megközelítően pontos ejtésére sem, mint a magyar.

Van azonban néhány tulajdonnévtípus, melyet semmiképpen nem ejtenék az idegenes forma szerint. A földrajzi nevek közül a *Párizs*, *London*, *Bécs* és a hozzá hasonlókra gondolok, azaz arra az esetre, amikor a földrajzi névnek magyar megfelelője is van. A tulajdonnevek közül pedig az olyan személyek nevére, akik vagy magyar származásúak (pl. *Gábor Dénes*, őt szokás *Dennis Gábor* néven emlegetni), vagy akinek neve ugyan idegen eredetű, de maguk magyarok voltak, vagy pedig nevük magyaros ejtésének hagyománya van nálunk. *Semmelweis Ignác* és *Lenin* neve ilyen többek között. Az *ő* nevet bizony mondjuk csak a magyar kiejtés szabályai szerint.

Péchy Blanka gondolatsorának továbbvitelére készíti az olvasót a hang-

súlyozás és hanglejtés gondjaival foglalkozó fejezetek tanulmányozása. Ez a hangsúlyozás mibenlétének és az alapformák szerepének bemutatásával kezdődik (121–5). Ezután a hangsúlyozás legfontosabb szabályának leírását kapjuk (126).

Ez az adott beszédhelyzetben elhangzó szöveg egésze, az ún. szövegegész vagy beszédmű felé fordítja figyelmünket: hogy a beszéd közben egy-egy mondatunknak mely szavát hangsúlyozzuk — és milyen mértékben —, azt mindenkor a szövegegész összefüggései, és az adott mondatnak a szövegben elfoglalt helye és súlya szabja meg. Ezt sugallják azok a példamondatok is, melyeket a szerző bemutat (126–7), annak ellenére, hogy — talán az eléggé szegényes nyomdatechnika következtében — találunk egy-két olyan példamondatot, melynek javításával nem teljes mértékben érthetünk egyet. Ilyen az *egy* és a számnévek hangsúlyviszonyait tárgyaló példák között az *Egy falu, egy nóta* címnek vagy a *Hogyan tartott jól egy paraszt két generálist* és a *Mit ér nekem hat vármegye* mondatoké. Ezekben Péchy Blanka hibáztatja a számnévi jelző hangsúlyozását, s mindenütt a jelzett szó (a főnév) hangsúlyát tartja helyesnek. (Jelölései legalábbis ezt tükrözik). Pedig a helyes megoldás — épp a szövegegész ismeretében — a két szó egyforma hangsúlya, hiszen a párhuzamot és az ellentétet is érzékeltetnünk kell: *Egy falu, egy nóta*. (Mindegyiknek egy.) „Hogyan tartott jól *egy paraszt két generálist*.” (Egy—két, paraszt—generális)., „Mit ér nekem *hat vármegye*” (s a folytatás: „tizenkettő jöjjön ide.”)

Elgondolkozásra és Péchy Blanka gondolatsorának folytatására készíti az olvasót az a sok hasznos és gyakorlati tanács is, melyet a könyvben olvashatunk. Ilyen például az, amely az ige döntő fontosságáról, a határozószó, a tagadó- és tiltószó hangsúlyviszonyáról szól. Ez utóbbi olvastán tudatosodott bennem, hogy a határozószóra és a határozóra — helyesebben a határozós szerkezetek hangsúlyviszonyaira — is ugyanazok a törvényszerűségek érvényesek, melyeket a szerző a jelzós szerkezetek hangsúlyozásáról fejt ki nagyon helyesen a kötet 133–45. lapján, tételszerűen pedig a 136. lapon. „Vannak esetek mikor a jelzőn van a nyomaték, máskor a jelzett szó hangsúlyos, s előfordul az is, hogy a hangsúly egyenlően oszlik meg a jelző és jelzett szó között.” S — tegyük hozzá — hogy a három lehetőség közül melyiket kell választani, azt a szöveghelyzet és a beszédhelyzet szabja meg. S főleg a mondanivaló értelme, mint ezt Péchy Blanka is kifejti. De vajon — annak ellenére, hogy a szerző hangsúlyozza: fontos e szabályok óvatos kezelése (128) —, nem válhatnak-e ezek a tanácsok merev álszabállyá, melyek leronthatják a korábban helyes szemléletet tükröző szabályt?

Vajon nem válik-e agyonhangsúlyozottá a beszéd, ha mindezeket a szabályokat megtartjuk s követjük azt a sok szabályt és tanácsot is, melyet Péchy Blanka könyvében elénk tár — s tegyük hozzá azt is: jogosan, megszívlelendő módon? Nem lesz sok, ha — Péchy Blanka is figyelmeztet — a hangsúlyozás megfelel a szöveg értelmének. Ugyancsak nem lesz agyonhangsúlyozott beszédünk, ha megfogadjuk Péchy Blankának azt a tanácsát is — melyet könyvében többször is hangoztat: hangsúlyaink hangereje legyen megfelelően árnyalt, mégpedig oly mértékben, ahogy azt a szavaknak a mondatban elfoglalt helye, itt betöltött szerepe, és a szövegegészben mért súlya megkívánja.

Kiegészítésül, a megindított gondolat sor folytatásának eredményeként tegyük hozzá még: nem lesz agyonhangsúlyozott a beszédünk akkor sem, ha nemcsak a nyomatékolást ismerjük és használjuk a hangsúlyozásnak egyetlen eszközül. Helyes, értelmes és mégis változatos lesz beszédünk, ha a hangsúlyozás segítőjeként felhasználjuk a hanglejtést, sőt a szünetet, valamint a hangerőt, hangterjedelmet és a ritmusváltást is. Ezekről is szó van a kötetben, csak kissé elrejtve, s a kötet vége felé (pl. a 150–61. lapon). S ez a tény újabb feladatra figyelmeztet bennünket. Talán most már érdemes lenne a kiejtés kérdéseivel foglalkozó szakembereknek kissé részletesebben foglalkozni a mondatfonetikai eszközök kapcsolódásával, összefüggéseivel — akár a hangsúlyozási problémák tárgyalása során — vagy akár részletesen kifejtett formában a mondatfonetikai eszközök

— hangsúlyozás, hanglejtés, tempó, szünet — ismertetésekor, tudósításakor. Már csak azért is, mert annak, aki értelmesen akar szólni, mindenképpen összefüggéseikben kell — kellene — látnia, és beszédében együttesen, egyszerre helyesen használnia ezeket az eszközöket.

Fontos lenne mindez azért is, mert nagyközönségünk eléggé járatlan ezekben a kérdésekben. Nem ismeri a mondatfonetikai eszközök rendszerét és összefüggéseit, sem a beszédben betöltött szerepüket, s különösen nem a hanglejtés értelemmegkülönböztető és árnyaló szerepét, valamint a kijelentő, kérdő, felszólító mondatok hanglejtésével kapcsolatos gondolatokat. Ezek közül csak az egyszakaszos kijelentő, kérdő és felszólító mondatokra érvényes szabályokat ismerik, a több szakaszból állóké már nem.

Fábián Pál:

A helyesírási szótárak meg a kiejtési norma kölcsönhatása meglehetősen bonyolult dolog. — Akkor, amikor az 1954-i helyesírási szabályzatot és szójegyzékét meg az 1961-i Helyesírási tanácsadó szótárát szerkesztettük, nem kis gondot jelentett számunkra az irodalmi és köznyelvi kiejtésben élő alakváltozatok kezelése. Tudatában voltunk ugyanis annak, hogy a közönség a tőlünk szerepeltetett alakokat „helyesnek”, a mellőzötteket „helytelennek” fogja tartani. Éppen ezért a valóban élő alakváltozatokat (*fel—föl, gyerek—gyermek, hová—hova, fogózik—fogózik* stb.) és az egyéb változtatásokat (*bizik, megbíz, megbízás, megbízható; de; bizakodik, bizalmas, biztat; stb.*) természetesen felvettük, de kihagytuk az elavulónak bizonyuló szóalakokat (*ákác, ser, néhány, mindig, ösmer* stb.). Bizonyos vagyok abban, hogy a helyesírási szabályzat meg a szabályzatot követő szótárak ezzel nem kis mértékben meggyorsították kiejtési normáink kikristályosodását. Úgy érzem, annak idején (bár csak igen szűk körű közvéleménykutatásra szorítkozhatunk), nem végeztünk rossz munkát: a legtöbb esetben sikerült eltalálnunk, melyik formáé a jövő, és jó irányba tereltük a nyelvi egységesülés folyamatát.

1954 óta húsz év (rohanó korunkban nem kis idő) telt el. Most, hogy a szabályzat 11. kiadásának előkészítésén dolgozunk, számot kell vetnünk kiejtésünknek idő közben bekövetkezett változásaival, és fel kell derítenünk, hogy mely szavak írásmódján kell változtatnunk kiejtésük módosulása miatt. A rendelkezésünkre álló újabb szakirodalom meg az egykorinál nagyobb lehetőségek és tökéletesebb eszközök birtokában megnyugtató eredményű munkát végezhetünk.

Ha a helyesírási szótárakban rögzített formákat okkal és joggal kiejtési normánk alapjának tekinthetjük is, ellent kell mondanom Wacha Imre ama nézetének, hogy az Idegen szavak és kifejezések szótára meg az Idegen nevek kiejtési szótára szintén akadémiai szintű döntéseket tartalmaz az idegen szavak, ill. nevek kiejtése tekintetében. Anélkül, hogy az említett könyvek jelentőségét kisebbíteni akarnám, figyelmeztetnem kell arra, hogy ezek a művek (bár az Akadémiai Kiadó jelentette meg őket) nem kötelező érvényű hivatalos kiadványok. Nem tekintendők tehát másnak, mint a tárgyukban kétségtelenül jártas, a magyar nyelv ügyét szolgálni óhajtó szerzők és lektoraik magánvéleményének, bizalommal követhető tanácsának. Ennél többre csak valamely akadémiai testület égisze alatt hivatalosan kibocsátott kiejtési kézikönyv tarthatna igényt.

G. Varga Györgyi:

Megindítóan szép munkát bocsátott közre Péchy Blanka a Beszélni nehéz! című könyvével. Minden során átsugárzik, hogy legszemélyesebb ügyéről szól: arról a küzdelemről, amelyet a művész és elkötelezett ember vívott sok esztendőn át a kifejezés, a gondolat tisztaságáért, épségéért. Líraiság és harcos szenvedély hatja át mondanivaló-

ját. Örvedetesen új szint hozott anyanyelvünkről szóló írások sorába. — Úgy vélem, akkor fejezzük ki igazán Péchy Blanka iránti tiszteletünket, megbecsülésünket, ha nem hallgatjuk el kétségeinket, esetleges ellenvéleményünket sem.

1. A betűejtésről szóló fejezetben (109) összemósódnak a mássalhangzó-hasonulásnak és az összeolvadásnak különböző típusai.

Igaza van a szerzőnek abban, hogy az $l + j$ hangkapcsolatban furecsának hat a hasonult forma, kivált az δ példában, amelyekben másodlagos rövidülés is bekövetkezett. Az l végű főneveknek j -vel kezdődő birtokos személyragos alakjaiban csakugyan nem érvényesül a hasonulás; ezekben ma már jobbára a *gólja, célja, ólja* ejtésforma az általános. Ha a szövegkörnyezet nem segítene, a hallgató nemigen tudná azonosítani a hasonult *gójja, céjja, ójja* ejtésben a *gól, cél, ól + ja* elemeket, azaz nem értené, hogy mit mondunk. — Ugyanez a hangkapcsolat azonban másképp viselkedik az igeragozásban, itt a köznyelvi norma megengedi mind a hasonult, mind az elemeket feltüntető ejtést. Egyformán jónak tekinthetjük a *vállajja* és a *vállalja*, az *okojja* és az *okolja*, a *szójjon* és a *szóljon* ejtésváltozatokat. A szerző kitűnő érzékére vall, hogy hibáztatott példái között csak főnevek szerepelnek.

A $t + j$, $d + j$, $n + j$ hangkapcsolatban — hacsak nem szóhatáron találkoznak a kérdéses mássalhangzók — szükségképpen végbemegy az összeolvadás, tehát a *láttya, aggya, fonnya* a szabályos köznyelvi ejtés. Az ettől való eltérés már a normán kívüli jelenségek sorába tartozik.

A $t + sz$, $ty + sz$, $t + s$, $ty + s$ összeolvadása csak tőszóban (ma már tőszó a *játszik, metsz*; a kiejtésben: *jáccik, mecc*) és az igeragozásban (*adsz, látsz*; a kiejtésben: *acc, lácc*) valósul meg következetesen. Más alaktani helyzetben nem kötelező az összeolvadás, de nem is hibáztatható. Egyformán jónak minősül a *hatszáz* és a *haccáz*, a *segítés* és a *segiccség*, az *etyszer* és az *eccer*. Szóhatáron pedig egyáltalán nem dívik az összeolvadt alak.

2. Az illabiális $\bar{a}$ használatával kapcsolatban addig egyetérttek a szerzővel, hogy az idegen tulajdonnevekben — feltéve, hogy annak sorrendje, szórendje az idegen nyelvhez igazodik — ejtsünk $\bar{a}$ -t (117—8), de azt már nem tudom elfogadni, hogy az $\bar{a}$ kellemes, lágy, a labiális a pedig parlagi és kemény hatású. Hogy hogyan alakul ki egy nyelv hangrendszere, az nem lehet semmiféle értékítélet alapja. A magyar nyelv fonémarendszerében nincs illabiális $\bar{a}$; csak mint a labiális a fonéma variánsa létezik nyelvjárási szinten és nyilvánvaló idegen szavakban. A meghonosodott vagy meghonosodóban levő idegen szavakban ugyanolyan természetességgel cseréli föl nyelvünk az $\bar{a}$ -t labiális a hangra, ahogyan más nyelvek is a maguk hangrendszeréhez igazítják a jövevény elemeket. A hanghelyettesítés nem műveletlenséget tükröz, hanem azt jelzi, hogy a kérdéses szó kezd meggyökeresedni, a nyelv már nem idegenkedik tőle.

3. Nagyon megszívlelendő a szerzőnek a hangok időtartamára vonatkozó észrevételei, tanácsai (108—10); vele értek egyet, nem azzal a nézettel, mely szerint nem szabad erőltetnünk a kiejtésben az $i-i$, $u-ú$, $ü-ű$ mzkülönböltetését, mivel — úgymond — e három hosszú magánhangzó helyzete rendkívül ingatag. Kétségtelen, hogy a köznyelvben is erősen ingadozik e három hangpár kiejtése, de nem szabad lemondani a köztük levő időtartambeli különbségről, mindent meg kell tennünk a megőrzése érdekében. Egyetlen fogódzónk van ehhez: a helyesírás. Az íráskép talán még megmentheti a kérdéses magánhangzókat, megőrizvén ezzel a rövid—hosszú korreláció épségét.

Lehetetlen vállalkozás egyetlen hozzászólásban értéke szerint méltatni Péchy Blanka munkáját. Tudományos elmélyültséggel és felkészültséggel mérlegel, érvel; izekre szed egy-egy mondatot (pl. 43—4). Döntéseinek vezérlő motívuma mindig az értelem.

Szende Aladár:

Nemcsak „szakkönyvet” üdvözölhetünk ebben a kötetben, hanem frói alkotást is, amely a téma átéltségéről stílusával is meggyőzi az olvasót. Nem is csodálkozunk a személyes hangon, hiszen akinek „hat évtized óta munkaeszköze” (10) a beszéd, nem maradhat közömbös íranta. Választékosan nemes stílusban ír, de számos példát találunk arra is, hogy kifejezésmódját drámai indulatok is fűtik, s ezért mozgalmas és mozgósító hatású. Bizonyára az ő leleménye a *szajkómondás* szó, amellyel a *közhely*-et teszi szemléletesebbé.

Őszinte és a témával teljes azonosulásról tanúskodnak változatos kifejezései, amelyekkel a „zabolátlan hadrást” (108), a „ficamíftgatásokat” (117), a „hajmeresztő” és „fülsértő” hibákat (120), a baklövéseket, kisiklásokat ostorozza, amelyek ráadásul „vissza is settenkednek” (185) és „hajmeresztő tévedésekből” erednek, s amelyek néha kíméletlenül „parittyázzák dobhártyánkat” (129). Nem kímélhetők azok, akik „kivetköz tetik a szót eredeti hangzásából” (111) vagy egy szóba „főlösleges hangot gyömöszölnék bele” (114), „nyomatékot akasztanak az *egy-re*” (ti. a határozatlan névelőre) (129), s erőszakos kiemelése más fontos szók nyomatékát „orozza el” (131). Stb.

A színpad és az előadóterem kiváló művésze a gondolatoknak és érzelmeknek nemcsak átélésében, hanem tolmácsolásában is — azaz a szövegmondásban — kifinomult érzékenységgel interpretátor. Éles füllel „szemléli” nyilvános életünk hallható megnyilatkozásait, lotalgatja kiejtésünk helyességét, boncolgatja mondataink dallamát és hangsúlyait, ostorozza hibáinkat — mert célja a szűkkörű felvilágosítás helyett „az általános beszédműveltség megalapozása” (91).

Apostoli hitről és tettekről tett tanúságot célja mellett, amikor közismert alapítványával nem tekintette befejezettnek misszióját, hanem jelen volt — és van — vers- és prózamondó versenyeken, a magyar nyelv hetének előadói emelvényén; tanít úgy, hogy maga mutat példát (mint már sok esetben megtörtént) a mondanivalóval egyenértékű szövegproduktálásra, s most közreadta könyvét.

Fegyvertársai nemcsak mi vagyunk, akik elemezzük és bíráljuk könyvét, hanem minden kiváló elődje, akinek nyilatkozataival történeti háttérbe állíthatja művét: Kazinczytól Batsányin, Vajda Jánoson, Szarvas Gáboron, Kodály Zoltánon, Bárczi Gézán keresztül a jelen is levő nyelvművelőkig, szándékának igazolásául, egyben tanúságát adva tájékozottságának a beszédművelés múltjában.

A szerző erőssége az a kiművelt nyelvérzék, amely biztonsággal igazítja el a szöveg reprodukálásban és általában a beszéd hibáinak észlelésében, okaik felderítésében. Különösen figyelemre méltók azok a megfigyelései, amelyek az írott szöveg élőszóbeli reprodukálására vonatkoznak (sok megfigyelni valója van, hiszen a rádió és a tévé bemondója, hírközlője általában írott szöveget továbbít élőszóval). Mivel az írás nemigen tudja szemléltetni a hangsúly-, még kevésbé a dallamviszonyokat, a felolvasó sokszor téved a mondatbeli hangsúlyszakasz határainak érzékeltetésében. Péchy Blanka tanulságosan mutat rá például az *és* előtti vesszőre vonatkozó helyesírási szabály és a szövegértelmező felolvasás ellentmondásaira. A helyesírási szabály ugyanis az, hogy az *és* elé akkor nem tesszük ki a vesszőt, ha mondatrészeket kapcsol. Ha tehát ilyen esetekben a felolvasó nem lát vesszőt az *és* előtt, hajlandó szünettartás nélkül egy szakaszba vonni egymástól éppen elkülönítendő szavakat. Például ebben a mondatban (181): „Előjárték és jelenet az első felvonásból” értelme torzul el, ha az első szó után nem tartunk szünetet. Ez a példa is egyikére mutat rá azoknak a „vastörvényeknek”, amelyeket végső soron a mondanivaló tartalmi összefüggései diktálnak. A beszédbeli kapcsolást és tagolást nem a központosítás, hanem a közlés tartalma kell hogy irányítsa — mutat rá a szerző nyomatékosan könyvének egyik fejezetében (174—91).

Helyesen ismeri föl a szerző, hogy a hangsúllyal való kiemelést a mondatban a

mondatot megelőző közlés is meghatározza: „Mindig az új közlés a fontos! Ez úgy-szólván vastörvény. A már elhangzott közlésnek azonban másodsorra már csak el-enyészőn csekély nyomaték jár” (126). Mintha mégis megfeledkeznek erről a vastörvény-ről, amikor egy-egy kiszakított mondatpéldán mutatja be a hangsúlyviszonyokat, s (a 123. lapon) így állapítja meg a következő mondat főhangsúlyait: „A hangsúlyozás alapegysége a szakasz.” Nyilvánvaló pedig, hogy ha az előző közlés már tett említést a hangsúlyozásról, tehát ez már „elhangzott közlésnek” minősül, akkor így hangsúlyozandó: „A hangsúlyozás alapegysége a szakasz.”

A betűejtés jelenségét érintve (109) a szerző az $l+j$ hasonulásának érzékeltetését csak olyan mértékben kívánja meg, hogy ne mosódjék el az *éjen—éljen* féle párok különbsége. Azt hiszem, nem okvetlenül szükséges ez a figyelmeztetés, mivel egyre terjedőbbnek tapasztaljuk a szétkülönített ejtismódot: *vállal-juk, hall-ják* stb. Talán annak a folyamatnak a tanúi vagyunk efféle esetek hallatán, hogy — bizonyára az íráskép hatására is — terjed a „szóalakelemző” kiejtismód. Nehéz tehát ilyen esetekben határozott kiejtési normát megállapítani, hiszen aligha mondhatná bárki is előre, „jóslásképpen”, hogyan fog alakulni a köznyelvi beszédszokás, amely végül is „szabályhoz” vezet. Lépten-nyomon halljuk a *lát-ja, tud-ja*-féle ejtést is, ami szintjén analizáló hajlamban lelheti okát. A szerzőnek legalábbis differenciáltabban kellett volna tanácsot adni, s elválasztani egymástól például az $l+j$ és a $z+s$ esetét, amikor „mindkét hangzónak a sejtetését” tanácsolja (109). Nem tartom valószínűnek, hogy a *község* szó kiejtésében fenntartás nélkül helyeselné fenti elvének érvényesítését.

A könyv az „önkéntes nyelvművelőknek” szól (91), s ezen talán minden olyan beszélőt kell értenünk, akik vállalják a nyelvi tudatosságot, vagy ennek elsajátítását. Nem lehet kétséges, hogy a tudatosult beszéd társadalmi szempontból értékesebb beszéd, ezért kívánatos, hogy a könyv elérje társadalmi hatását. Különösen fontos volna, hogy a nevelők használják föl a könyvet akár úgy, hogy a beszédművelő gyakorlatokhoz anyagot merítsenek belőle, akár úgy, hogy szemléletük továbbfejlesztéséhez indításokat kapjanak tőle. Ez utóbbi az időszerűbb, mivel ebben az évben készülnek el az új tantervek, s ezek hatékonyságának elemi feltétele a tanárok felkészítése az új feladatokra. Minden iskolafok és iskolafaj magyar nyelvi tanterve e tekintetben is fokozott követelményeket támaszt a nevelőkkel szemben. De nemcsak a magyar szakosokkal szemben! Minden szakos nevelő értékesebb munkát végezhet, ha mintaszerű beszéddel vezeti tanítványait a legkülönbözőbb ismeretekre.

Reméljük, hogy a művelt beszélők közvéleménye — a könyv további kiadásai nyomán — annyira megerősödik, hogy társadalmi követelmény lesz a beszédművelés szempontjainak eredményes érvényesítése az iskolában is. Akik ebben az ügyben fáradozunk, Péchy Blankában harcos fegyvertársunkat tiszteljük, könyvében pedig alkalmas fegyvert találunk.

Lőrincze Lajos:

Mielőtt átadnám a szót Péchy Blankának, hogy válaszoljon a hozzászólásokra, hadd mondjam el én is — legalább vázlatosan — néhány gondolatomat.

Egy furcsa kiejtési históriával kezdem. Néhány évvel ezelőtt a televízióban felvettünk egy nyelvművelő műsort. Az indításkor utaltam előző adásunk befejezésére, hogy ti. majd a jövő alkalommal újból elővesszük a megoldatlanul maradt kérdést. „Most beváltjuk ígéretünket” — mondtam. S amikor „visszahallgattuk” a felvételt, nagyon furcsának, szokatlanak találtam az *ígéret* szó első szótagjának hosszú magánhangzóját. Nem volt kéznél sem Értelmező Szótár, se Helyesírási tanácsadó szótár, de aggodalmamban osztozott az ott levő szép számú „stáb”, s nem nyugtattak meg nyelvész kollégáim

sem. (Már nem emlékszem, kik voltak jelen.) Kérésemre (bár először bizarr ötletnek tartották) szépen lecsipdестek a vágó kislányok a szalagról néhány milimétert, s az *i* megrövidült, az *ígéret*-ből *igéret* lett — általános megnyugvásra. Otthon aztán kiderült, hogy az *igéret* a „helyes”, de már nem volt mód az eredeti állapot visszaállítására,

Mi ebből a tanulság?

Az, hogy én sem tudom kifogástalanul a helyesírást? Lehetséges. Vagy talán az, hogy az én rövid magánhangzós dunántúli anyanyelvjárásom még ma is befolyásolja nyelvérzékemet, ízlésemet? Bizonyosan ebben is van igazság. De most mégsem ez a lényeg. Az elmondott példa kapcsán — amelyhez hasonló nyilván másokkal is megtörtént már — az a kérdés merül fel, hogy vajon lehet-e, szabad-e nyelvi hibáról beszélni akkor, ha azt a „hibát” a vitathatatlanul köznyelven beszélőknek ilyen csoportja nem észleli. Kevésbé általánosítva: az a tény, hogy a mai magyar köznyelvi kiejtésben (vagy mondjuk: a köznyelven beszélők gyakorlatában) az *i*—*i*, *u*—*ú*, *ü*—*ű* párok között az ingadozás igen nagy, s hogy egység ebben a tekintetben még megközelítőleg sem alakult ki, arra int bennünket, hogy a hibáztatással óvatosak legyünk. Ezekben az esetekben (vagy ezek egy részében) a szigorú eltételezés, megrovás helyett inkább csak a figyelmeztetést alkalmaznánk, de az ilyen példákban, mint az *ígér* vagy a *színész*, még ezt is szelíden. Amit Péchy Blanka mond, hogy „kiejtésünk . . . tartozik minél inkább megközelíteni a mai helyesírási formákat” (107) abból én a most tárgyalt esetre nézve a megközelíténi szót emelném ki. (A *színész* kiejtésére nézve az a tapasztalatom — nem tudom, másé egyezik-e ezzel —, hogy a köznyelven beszélők többségének nyelvhasználatában, nyelvi ízlése szerint nemcsak hogy nem szokatlan a rövid *i*-vel ejtett forma, hanem éppenséggel ez a gyakoribb, s a másik a szokatlanabb.)

Nekem tehát az a véleményem (vagy inkább tanácsom), hogy — éppen a jó magyar kiejtésért folytatott harcunk sikere érdekében — ne egyszerűsítsük le a nyelvi jelenségeket, ne sarkítsunk, ne osszuk őket minden esetben diktatórikusan a jó vagy a rossz csoportba, mert vannak átmeneti kategóriák is, ezeknek a megítélése differenciáltabb „hozzaállást” igényel.

A *kőrút*, a *kelemes*, az *eggyetem*, az *órák*kor stb. nem ugyanolyan kiejtése hiba, mint a *színész*, *ígéret* helyett a *színész*, *igéret*.

Azt vethetné valaki fejtegetésünk ellen, hogy kár a szabály hathatóságát kivételekkel gyengíteni, érvényesülését a fokozatosság, differenciálás hangsúlyozásával hátráltatni; különben is a törvény az törvény (helyesírásunk csak az *ígéret* és a *színész* formát ismeri és engedélyezi!), mindenkire kivétel nélkül kötelező, s a hiba marad, ha sokan követik is el.

Nos, ezt a kérdést most itt részletesen nem lehet, de nem is kell kifejteni. Csak utalok arra a közismert igazságra, hogy a nyelvi helyességnek, a nyelvi normának a meghatározója, a „nyelvtörvény” nem független az embertől, a társadalomtól, s legállandóbb, minden korban érvényes meghatározója az élő nyelvszokás. Semmiképpen sem lehet, tehát a nyelvi törvényeket a tőlünk, a mi tudatunkról teljesen független törvényekhez például a szabadesés vagy a Péchy Blanka által is említett egyensúly törvényeihez hasonlítani. S ha bizonyos esetekben a nyelvszokás (a köznyelven beszélők nyelvszokása) ingadozik, az a „szabály” megformálása szempontjából sem elhanyagolható. Hát még akkor, ha egy — a norma tekintetében mérvadó — réteg ellenérzéssel fogad valamilyen „szabályos” nyelvi formát. Nehezen tudom például elképzelni, hogy — mondjuk — a *színművészképzés* szó *szín* szavát (és minden szótagját) vagy az *újságtíró* első szótagját „szabályosan” hosszán ejtsük. Ennek különben egy másik, valóban élő „törvény” is ellentmondana. Csak emlékeztetek Gombocz Zoltánnak a magyar beszédhangok abszolút és relatív időtartamáról, s a hangok időtartamának a beszédtempó gyorsulásával kapcsolatos megrövidüléséről szóló fejtegetésére. A *tát* szó

és a *tátogatóknak* első szótagja ugyanannak a beszélőnek a kiejtésében — a mérés szerint — lényegesen különbözik egymástól. Az utóbbi kb. egyharmaddal rövidebb, mint-hogy a beszélő tudatában van annak, hogy hosszabb hangsort kell kimondania, s meggyorsítja a tempót, megrövidíti a hosszú magánhangzókat.

Félreértés ne essék, én egy pillanatig sem akarnám kétségbevonni a helyesírásnak a nyelvi kultúra, a beszédkultúra fejlődésében-fejlesztésében betöltött szerepét. A helyesírás nemcsak mutatója a köznyelvi kiejtés állapotának, követője a változásnak, hanem egységesítő, megszilárdító szerepe is van. A *hisz* ige írott és ejtett *higye* formáját csak akkor válthatta fel a helyesírásban a *higgye*, amikor a kiejtésben már ez a hosszú mássalhangzós forma meglehetősen elterjedt. De az új forma teljes győzelmét, az egységes nyelvhasználatot ebben a kérdésben nyilván az írás segítette elő igen nagy mértékben. Amikor 1954-ben a helyesírási szabályzat 10. kiadásában a vagylagos formák egy részét megszüntettük, s az *i—í, u—ú, ü—ű* kiejtési változatok közül csak az egyiket (az esetek többségében a hosszú hangzós formát) hagytuk meg, úgy gondolom, helyesen cselekedtünk, mert a *k í v á n a t o s c é l e l é r é s é t* ezzel sietettük. De az írásformát azért nem szabad fetisizálni, az óhajtott célt, a jövőt nézve nem szabad a valóságról, a jelenről megfélekedni.

Több részletkérdésről, finomítási, pontosítási javaslatról szó esett már a vita során. Ezeket nem akarom ismételni. Egy kérdéshez azért még fűzök néhány szót, a jelzős szerkezet hangsúlyozásának kérdéséhez. Teljesen egyetértek Péchy Blankával, amikor a jelző kizárólagos uralmának babonája ellen harcol. Igazra van akkor is, amikor Hevesi Sándort egyetértően idézi: „Vannak esetek, mikor a jelzőn van a nyomaték, más-kor a jelzett szó hangsúlyos, s előfordul az is, hogy a hangsúly egyenlően oszlik meg jelző és jelzett szó között” (136).

Mondom, egyetértek ezzel az általános szabállyal, de az az érzésem, hogy nap-jainkban meg a jelzett szó hangsúlyozásának a babonája kezd uralomra jutni. S ehhez alighanem hozzásegít valamit Péchy Blanka könyve is. Nem részletezem, de könyvének ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezetét olvasva több példáját megkérdőjeleztem. Egyet-értéssel idézi Péchy Blanka Hevesinek ezeket a hangsúlyozási megoldásait: „Aztán [! ?] földre hintik a zizegő *szalmát*”; „Egy tiszteletreméltó *ősz* kezébe . . .” —Én bizony hang-súlyoznám a jelzőket is: *zizegő, tiszteletreméltó*.

Abban a mondatban, hogy „A Szovjetunió tiltakozik Hanoi és Haifong sűrűn lakott területeinek bombázása ellen”, persze hogy nem emelhetjük ki önmagában és legerősebb hangsúllyal a *sűrűn* szót. De ez sem hangsúlytalan, legalábbis az én nyelv-érzésem szerint.

Sajnos, a laikusok az egyszerű, a primitív szabályt szeretik. Igen sok esetben az eredetileg körültekintően megfogalmazott szabályt is leegyszerűsítik, így keletkeznek a nyelvi babonák. Azt hiszem, nem lehet különbséget tenni, fokozatokat felállítani rossz, egyoldalú, hiányos „szabályok” között. De mégis úgy vélem, hogy a két végtel vallói között (= mindig a jelzett szó hangsúlyos illetőleg: mindig a jelző hangsúlyos) talán az utóbbiak követnek el kevesebb alkalommal hibát. Azt hiszem ugyanis — erre nézve felmérést nem végeztem —, hogy a beszédünkben előforduló jelzős szerkezetek jelzője lényegesen többször hangsúlyos, mint hangsúlytalan. De az szinte biztos, hogy ha csak az egyiket hangsúlyozzuk (vagy a jelzőt, vagy a jelzett szót), akkor a jelzőre az eseteknek sokkal nagyobb százalékában esik hangsúly, mint a jelzett szóra.

Péchy Blanka válasza:

Nem remélt jutalom számomra, hogy e magas fórumon megvitatásra érdemesít-tették könyvemet. Hálásan köszönöm az elnöklő Lőrincze Lajos, a vitaindító Deme

László és a szíves hozzászólók bőkezűn mért helyeslését, de még mélyebb hálával a meghatározó gondot, melyet munkám vitatható pontjainak szenteltek.

Az erősen előrehaladt idő kurtára szabott válaszadásra szorít. Lehetőleg kérdéscsoportokat, s nem egyes véleményeket érintek.

Tudom, tévesen állítottam, hogy a határozószó feltétlenül hangsúlyozandó. Könyvem második kiadásának kézirata már a „feltétlenül” törlésével került nyomdába. Tévedésem abból ered, hogy a fontos közlő értékű határozószó vajmi ritkán kapja meg teljes értékű nyomatékát, sőt számtalanszor meg is fosztják tőle. Bizonyítékul felhozott példáimat Deme László helytállóknak ismeri el, de — mint mondja — „állományuk egyoldalú”. Belátom, nem vettem figyelembe azokat a gyéren előforduló helyzeteket, amikor a határozószó hangsúlytalan is lehet. Gondolom, a határozószó hangsúlyozásának kérdése további tüzetes tanulmányozásra szorul még.

Bevallom, keményebb fejmosásra számítottam a hangsúlyok árnyalatainak tökéletlen jelölése miatt. Vigasztaló, hogy Deme László is tudja — nemcsak a maga több évtizedes próbálkozásaiából —, milyen nehéz feladat „vizuálisan megjeleníteni a beszédnek jellegzetesen akusztikus jellemzőit.” Vigasztaló, habár nem megnyugtató. El kellene jutnunk a hangsúly- és hanglejtésárnyalatok minél pontosabb ismeretéhez és jelöléséhez. Kidolgozásukhoz meg kellene nyernünk beszédművészet iránt érdeklődő muzsikusokat. Megbízható mérce nélkül találokra, „cigányfültre” adagolunk. Deme László például egyszerűsítőnek minősíti e szövegem jelölését: *A férfi kávéát rendel. Ahogy a kávéját kavargatja, megpillant a szomszéd asztalnál egy nőt. A nő csinios.* Véleménye szerint ez a jelölésmód” hangsúlytalannak sejteti a *férfi*, a *kávéját*, a *szomszéd* . . . tagokat”, Könyvemben ez a szöveg példa arra a vastörvényre, hogy *m i n d i g* az új közlés hangsúlyos, de a már elhangzott közlés csak elenyészőn csekély nyomatékot kaphat. A bökkenő azonban az — s ezt panaszoltam is —, hogy nem tudom jelölni, milyen mértékben elenyésző. Élőszóval könnyen éreztetném. Persze a magam „cigányfüle” szerint, s ez eltérne Deme László jelölésétől. Ha az enyém az egyszerűsítő olvasás veszélyét rejti, az övé a — túlhangsúlyozását. Ez a nagyobb veszély, mert bennünk, hivatásos beszélőkben amúgy is erős a hajlam a túlhangsúlyozásra. Ettől siklott ki a másik — igaztalanul rámolvasott — mondat értelme. A szövegelözmény szerint a lényeg: Kuba csatlakozása. Ám buzgalmában a bemondó jókora nyomatékkaal ejtette a *szocialista* jelzöt, következésképpen a közlés úgy hatott, mintha létezne egy másik, nem szocialista Kuba is.

Az egyszerűsítés vádját kapom a személynevek ejtését illetően is, jóllehet Deme László is elismeri, hogy a vezeték- és a keresztnév „mindenkinek természetes egység”, melyet egyetlen hangsúly fog át. Vajha mindenki ismerné és követné ezt a szabályt. Sajnos szégyenletesen sokan — teljességgel magyartalanul — az utónévre vetik a hangsúlyt. Célunk és kötelességünk lévén e hiba kiírtása, célravezetőbb, ha nem bonyolítjuk a feladatot meglehetősen mellékes szempontokkal. Bízunk kire-kire, hogyan mutatkozik be, hiszen legtöbbször úgyis oly sejtelmesen dűnnyögi el nevéit, hogy egyiket éppoly kevéssé értjük, mint a másikat. Minden nevet ejtsünk ki érthetőn, legyen bár ismert vagy ismeretlen emberé.

Ha pedig azt akarjuk elérni, hogy idézet előtt senki se éreztesen mondatvéget lezáró pontot, hanem folytatást ígérő kettőspontot, ne tegyünk engedményt vitatható jelentőségű kivételek kedvéért.

Meddő erőfeszítés volna vitába mélyednem a hangsúlytalan *egy* névelőről, a hangsúlyos *egy* számnévről és a körülöttük felbukkanó határesetekről. Tanulmányokat érdemelne ez a szövevényes kérdéscsoport. Ügyszólván teljes körülötte a zűrzavar. Alapos megfigyelésekből kellene leszűrni, mikor melyik használata esedékes.

Vitánk tanúsága szerint a mássalhangzó-hasonulásról és — összeolvadásról — is eltérők a vélemények. Mindenesetre megnyugtató számomra, a kerek visszautasítás-

től megmenekült az az álláspontom, hogy van középút a *lát*-ja és a *láttya* közt, a *lát*-sz és *lácc* . . . stb.között: a mindkét hangzó sejtetése. Szende Aladár ellenvetése is csak annyi, hogy „differenciáltabban” kellett volna tanácsot adnom, de nem került el figyelmét — másokét sem — a „szóalakelemző” kiejtési mód terjedése. (Egyébként, be kell vallanom jóhiszemű bírálómnak: bizony én a *községet* sem ejtem *kösségnek*, hanem *községnek*.)

Most pedig, legyen szabad megkérdezni, ha a Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata a kiejtési normák, kikristályosítását van hivatva elősegíteni, miért tartanak engem szigorúnak, mert számonkérem a magán- és mássalhangzók megszábotott időtartamának betartását. Jól tudom, mindig volt és lesz ingadozás a kiejtésben, de mindenkor élt és élni fog a törekvés a nyelvi egyesülésre. Fábrián Pál hozzászólása mutatja, hogy él ma is. E törekvést szolgálja a hivatásos beszélő megtisztelő feladata. Nemcsak szabad, de kell is hibáról beszélnünk, ha bármelyikük vét az érvényes szabályok ellen. Korántsem állítom, hogy a helyesírás mindenki számára „törvény”, de a hivatásos beszélő, a példakép számára majdnem törvény erejű, (Még akkor is, ha berzenkedünk egynémely szabály ellen.) Mint hallottuk, Lőrincze Lajos sem akarja kétségbevonni „a helyesírásnak a nyelvi kultúra, a beszédkultúra fejlődésében — fejlesztésében betöltött szerepét.”

Hátravolna még álláspontom megvédése az idegen szók és tulajdonnevek ügyében. Változatlan meggyőződésem: fokozatosan rákényszerülünk majd a nemzetközileg használt idegen szók és nevek eredeti ejtésének a lehetőségig hű elsajátítására. Elvégre földünk lakói soha nem álmodott közelségbe kerültek egymáshoz. Térben és légtérben legalábbis. Megsokszorozódott a személyes találkozások lehetősége. Hallgathatjuk más országok saját nyelven sugárzott műsorait, híreit. A legmodernebb technikai és oktatási módszerrel tanulhatunk nyelveket. Folyamatosan bővül azoknak a száma, akik könnyűszerrel közelítik meg az idegen nyelv hangzását. Megszokott kiejtési formákhoz nem ragaszkodhatunk majd. Nem engedi a gyakorlat. Nem engedi az élet. Néhány városnéven máris megmutathatom, hogyan módosult kiejtésük és íráskéjük a nemzetközi hírközlőszervek mintája nyomán. Tripolisz ma *Tripoli*, Barcelona *Barszelóna*, Bukareszt *Bukarest*, Szebasztopol *Sevasztopolj*, Kisenev *Kisinyov*, Kordova *Kórdoba*, Szaragossa *Zaragoza*. Folytathatnám a sort, mely az idők folyamán tetemesen növekszik majd.

Végezetül hadd mondok meg, mekkora öröm nekem (laikusnak) Elekfi László bejelentése, hogy megfigyeléseim némelyike — eredeti vagy módosított fogalmazásban — bekerült a Nyelvművelő Kézikönyv cikkeibe és tovább bővítve bekerül majd a Kiejtési Kézikönyvbe is. Köszönöm e váratlan megtiszteltetést, nemkülönben az Anyanyelvi Bizottságnak a munkám iránt tanúsított megtisztelő érdeklődését.

A Nyelvőr postája

Dsida egy szaváról. Folyóiratunkban nemrég R. L. G. foglalkozott az erdélyi költő *zizge* szavával (Nyr. 99: 382—3). Máshol nem találva nyomát, megállapította, hogy egyéni alkotású szó. Képzésmódjáról bővebben nem beszélt, de kapcsolatba hozta a *zizeg* igével, sőt számításba veszi a *zizereg* 'pereg', *zilál* és a *zizál*, *zizmá* nyelvjárási igéket is. Ez utóbbiakat én alapszóként nem tudom elképzelni. Mivel a *zizgé*-t meglehetősen jól odaköthetjük a *zizeg*-hez, a többi említett ige jelentése legföljebb besugározhat ebbe az érdekes melléknévbe.

A szűkebb szövegösszefüggés ez:

„ . . . habzene zajlik
csobog körülötte a dal

dal pihekönnyü magáról
zizge aranybafutó
fürtjei zuhatagáról . . . ”

Már ebben az összefüggésben is, de kiváltképp a vers hangutánzó kontextusában (*csacsog*, *zene zajlik*, *csobog*, *zuhatag*, *belezeng*, *vízcsobogás*, *zokogása morajlik*, *zörögve dorombol*, *nyüzsögve*, *zümög*, *zokogás*, *suhanó*, *locsogva*, *búg*, *zúg*) lehetetlen másra gondolnom, mint hogy a *zizge* a *zizeg*-nek származéka. Abba a szócsaládba tartozik, amelybe a melléknévi *lenge*, *pörge*, *furcsa*, *fürge*, *kajla*, illetve távolabbról: a főnévi *hulla*, *penge*, *szüle* (mind ezekre: Bárczi: TA. 169—71; D. Bartha: Szóképz. 94—7; további irodalom ott). Hogy ez az *-a*, *-e* a folyamatos történési melléknévi igenév *-ó*, *-é* képzőjének a változata-e, mint én is gondolom, vagy más, uráli eredetű képző maradványa, ebben a vonatkozásban lényegtelen. A *lenge*: *lengő*, *pörge*: *pörgő* szópárok jelentését akkor is összevethetjük, ha az *-e* és az *-ó* képző őse nem azonos. De csak ilyen régi nyelvi mintákra támaszkodhatott volna Dsida Jenő? Nem, más kortárs költő is alkotott (vagy: fölélesztett?) ilyen melléknveket. Így József Attila is (vö. R. Hutás Magdolna: StilTan. 425):

„Korán vájta belém fogát
a vágy, mely idegenbe tévedt.
Most *rezge* megbánás fog át:
várhattam volna még tíz évet.”
((Talán eltűnök hirtelen . . .))

„Szerelem tart-e, béke és igazság
titeket féken,
vagy *pisla*, hunyorgó ravaszság,
mely farkasszemet néz az ürességben?”
(Miben hisztek . . .)

„Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
akiben elzárkózott a *tünde* lágy kedvesség . . . ”
(Az a szép, régi asszony)

Ezek a példák már arra is utalnak, hogy nem baj, ha a *zizeg* igének nem volt is *zizg*- melléktöve (akár kötött, akár gyakorlatilag szabad alternánsként). Hisz a XX. század-

ban *pisl-* és *tünd-* igetű sem él már! S egyébként is: már a XIX. század első felében költői írói jog, ismert poetica locentia az ilyen változatok alkotása a szépirodalmi nyelv tőtanában (RefNy. 325–6). Babits a mi századunkban használt gyakran *bolygysz*, *csikorg*, *diderg*, *összerezg* formákat (J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 137). József Attila szintén: *rezgve* (Medáliák I.), *mosolyg* (Mert ismeretlenünknek tetszik), *pörg* (Bődülj torony), *Forg* (Laci bá'). Az efféle nyelvhasználat olykor már modorossággá válik, és megakad rajta a parodista szeme is. Benjámin László irodalmi karikatúra gyűjteménye, a „Kis magyar antológia” ekképpen csúfolja Fodor Józsefet:

„S kard-csört, vér-buggy! Hars mars zörg s dörg a tromb!

De ím: Harc-fütt, zord, mord, gar-ett fi: Én!

Jön, fül, *buzg*, ír, *recsg*, *ropg*; s nem győz a romb!”

(Izz)

Nem volt tehát Dsidának különösebb költői merészségre szüksége, hogy a *zizeg* mellé *zizg-* relatív tövet is alkosson. Csakhogy a líra részletkérdései iránt érdeklődőnek talán nem is annyira a „honnan-hogyan?” kérdése a fontos, hanem az, hogy végül is mire az új szó, mit jelent, miben tér el köznapi, szürke párjától. Más szóval: mi a különbség a köznapi *zizegő* és az alighanem egyszeri-egyedi *zizge* jelentése közt?

Erre is válaszolhatunk, ha nem feledkezhetünk meg a képzett szó szintagma-értékűségének ma már általánosan elfogadott tételéről (vö. pl. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan 136, 351 stb.). Vessük előbb össze a mindkét sarkán eleven *lengő* : *lenge* párt! *Lengő*: 'ami leng', 'ami a lengést végzi' (nomen agentis). Válasszuk ki a *lenge* jelentései közül azokat, amelyeknek a jelentésében akár a *leng*, akár a *lengő* még benne van! 1. 'k ö n n y e d é n lengő', 2. 'valamely hatásra r ö g t ö n megmozduló, lengő, lengeni k e z d ő', 2.a. 'a levegőben f i n o m r e m e g é s s e l lengeni l á t s z ó' (vö. ÉrtSz.). A *lenge* tehát a *lengő*-höz képest kisebb intenzitású sajátság.

Hát a *pörgő*: *pörge*? A *pörge* első, fő jelentésében: 'fölfelé kunkorodó' (ÉrtSz.) a duratív *pörgő*-vel szemben inchoatív mozzanat rejlik — A *rezgő*-nek a *rezge* párját már csak CzF.-nál találjuk meg. Részben a *rezgő*-vel értelmezi, részben utal rá, hogy n e m valóságosan folyamatban levő cselekvést jelöl meg sajátságként, csak 'ami rezegni szokott', tehát ami rezgésre képes, hajlamos. Ha már most József Attila *rezge megbánás*-át a szövegekörnyezetben tanulmányozzuk, valami ilyen ködlik fel: olyan megbánás, amely kissé megszemélyesítve s z i n t e r e z d ű l v e, m a j d n e m r e z e g v e f i n o m a n fog, ölel át. Talán a bennem levő, belülről átfogó — már nem megszemélyesített — megbánással együtt én magam, a költői én rezzenek meg, rezdülök meg, k e z d e k s z i n t e r e z e g n i, meg-megrezzenni.

A folyamatos történésű, -ó, -ő képzős melléknévi igenevekkel szembeállítható -a, -e képzés deverbális mellékelemek tehát nem valóságos nomen agentisok — legalábbis az esetek többségében nem —, hanem csak a cselekvésre, történésre való képességet, hajlamot, lehetőséget, a 'szinte, majdnem' modalitást, a 'mintha' hasonlító-intenzitás-csökkentő jelentésmozzanatát tartalmazzák.

Nem *zizegő* tehát a holt kis Ilonka versbeli aranyhaja, hanem csak s z i n t e z i z e g, olyan m i n t h a z i z e g n e, olyan, hogy a legkisebb hatás is megzizegtet n é, némaságában is arra való, hogy emlékeket zizegjen.

Teljesen elvetjük-e tehát R. L. G. véleményét, azt, hogy a *zizge* keleti tájszavaknak 'zilált, szétzilálódó, megbomlott, szétbomló' jelentésmozzanatait i s t a r t a l m a z h a t j a? Nem.

Ismétlem: a *zizge* egyszeri szó. Akkor is annak számítana, ha valaki fölfedezné egy másik, Dsidától függetlenül alkotó költőnek a művében, vagy akár egy eldugott

nyelvjárásban. Ezért is, képzőjének már viszonylag terméketlen volta miatt is jelentésének határa elmosódott, s így alkalmas rá, hogy azoknak a rokon hangzású szóknak a hangulatát is magába fogadja, amelyeket a versbeli szövegekörnyezet megenged.

Nem beszéltem itt a szó ritkasági többletértékéről, nem arról sem, hogy milyen ritmikai feladatot teljesít a versben, arról sem, hogy a líra világában már ritmusa miatt sem lehet azonos jelentése egy trocheusnak egy spondeussal. De hát ezek amúgy is kisebb súlyú kérdések a jelentés tisztázásához viszonyítva.

Török Gábor

Szent Mária — Boldogasszony. Sohasem hallotta — írja Szalai Sándor akadémikus —, hogy Jézus anyját nálunk valaki is Szent Máriának nevezte volna, holott idegen nyelvekben sűrűn találkozunk a 'szent' (sancta, sainte, heilige stb.) előtaggal. Miért nem terjedt el így a magyarban is? Hogyan alakult ki Mária másik „neve” a *Boldogasszony*?

A mai nyelvben valóban nem szokásos Szűz Máriát, Jézus anyját *Szent Mária* néven említeni. A régi nyelvben azonban általánosan ismert lehetett ilyen formában is. Kálmán Béla írja *A nevek világa* (Bp., 1967. Gondolat Kiadó) című művében a 176. lapon: „Nyugati hatásra a XII. sz. végétől kezdve, de különösen a XIII–XIV. században divatba jött nálunk is a falvakat a templom védőszentjéről elnevezni. Legtöbbször a szent neve egymagában szolgált falunévül... Hogy képet alkothassunk a névtípus gyakoriságáról, közlöm a következőkben, hogy 1808-ban hány védőszentről elnevezett helység volt Magyarországon: ...Szentmária 9, ...” Ez a viszonylag nagy szám a *Szent Mária* tiszteleti név meglehetősen gyakoriságára utal. Régiségére pedig a Magyar oklevél-szótár következő adatai: *Insula Scenthmariazygete uocata* 1234.; *Georgius dictus Sckel de Scent Maria* 1361. (Ilyenféle alakulás a *Szentmarjay* családnév). S így olvashatjuk már a Halotti Beszédben is (1195 körül): „Es vimagguc szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt...” A Jókai-kódexben (96): angyalis newew herrewlualo zent marianal (apud Sanctam Mariam de Portiuncula); (69): yewue... zent mariahoz de angelisrolualo-hoz (...ad Sanctam Mariam de Angelis); (111): lakozykuala zent marianal.

A *Szentmária* helynévről még annyit jegyeznénk meg, hogy a legújabb hivatalos helységnévtárban semmilyen, még eltorzult formában sem szerepel. Némelyik beleolvadhatott egy közelében fekvő nagyobb helységbe, és így önálló közigazgatási egységként megszűnt, a többinek pedig megváltoztatták a nevét vagy más okból tűnt el. A *Szent Mária* „tulajdonnév” is, a *Szentmária* földrajzi név is kiavult nyelvünkéből, csupán a *Szentmarjay* családnév őrzi emlékét.

Szintén régi tiszteleti neve Szűz Máriának a *Boldogasszony*, s még gyakrabban találkozunk vele nyelvemlékeinkben, mint a *Szent Mária* névvel. A Jókai [Ehrenfeld]-kódex szeint: *Bodog azon: beata virgo*; a Winkler-kódexben [Kalend. júl. 2.]: *Bodog azzon latogatasa*; Debreceni Kódex: *annunciatio beatae Mariae: Giümöles olto bodog-asszony*.

E név általánosan használt volta mellett tanúskodik számos régi helynév, egyéb földrajzi megjelölés, sőt „személynév” is, például: 1256: *Ladam Palata Bodugazunhaza*; 1463: *Transitur ad ecclesiam Beate Marie virginis ulgo Kerek Bodoghazzon Eghazara*”, 1408: *Dyonisii de Bodogazzonwrsy* (M. Oklevél-szótár).

Ma Magyarországon csak egy *Boldogasszonyfa* [~ falva] nevű község van Baranya megyében, régen azonban több is volt. Kálmán Béla idézett művében azt írja, 25 *Asszony* ~ *Boldogasszony*[-falva, -háza stb.] nevű helység volt még 1808-ban is.

A *Boldogasszony* név kialakulásáról a következőket tudjuk: Első tagja az ismeretlen eredetű *boldog* [*bodog*, *bovdug* stb.] a régi nyelvben 'szent; heilig; üdvözült' jelentésben is gyakori volt (*vimagguc*... *bovdug michael archangelt* HB.).

Második tagja, az alán eredetű *asszony*, a név keletkezésének idejében 'királynő, úrnő' jelentésben élt (a 'nő, férjes nő' jelentés később alakult ki). *Asszonyodik* származékának még a XVII. században is 'dominor; herschen' a jelentése: *Az Liceumbeliec regtől fogván asszonyállatot aszszonlanac* (Prágai A.: Fejedelmek serkentő órája.); tágabb jelentésben: *Nagy zemerem az zolgalo leannak azonkodny ev azzonyjan, ezenkeppen nagy zemerem az testnek uralkodny az lelken* (Cornides-kódex).

Mai szóhasználati szokásaink szerint *Boldogasszony* tehát „Szent királynő” lehetne, vagy „Szent úrnő”. Ez meg is felel az általános vallási terminológiának, hisz Máriát gyakran nevezték és ma is nevezik a Menny, a Mennysországnak királynőjének („Mennysországnak királyné asszonya . . .”). A latin nyelvű vallásos irodalomban is Mária: *beata domina, beata virgo, regina coeli, regina coelorum, regina angelorum*. Máriafi István [Szeicz Leo]: *Igaz magyar . . .* (1785.) című művében Mária: *Domina Magna, Magna Ungarorum Domina, Virgo sacrata*; Magyarország: *Regnum Marianum*. Feltehetően latin mintára alakult (az említettek, valamint a *Sancta Maria* hatására, illetőleg részben lefordításával). Keletkezésének pontos idejét nem tudjuk, de valószínű, hogy a magyarországi kereszténység kezdeti szakaszára tehető, hisz 1256-ból már helynévként való használatára van írásos adatunk (*Ladan Palata Bodugazunhaza*), de ezt látszik igazolni az Érdy-Kódex következő megjegyzése is: „Es az ew]Szt. Gellért] tanacchanak ynteseeből akkoron keffel hogy az zyz mariaat ez magyar orzagban Bodog azzonnak awagy ez vylagnak nagy azzonnyanak hywnaak Zent Isthwan kyral ees ez zegheen orzagot bodog azzon orzaganak newezee” (544: 25).

Isten anyjának még sok más megnevezése ismeretes (a Boldogságos, a Szűz stb.). Ezek kialakulásában közrejátszhatott — többek között — az ún. névmágia, az az ősi és általános hiedelem, hogy Isten vagy valamely nagyon tisztelt személy valódi nevét nem szabad vagy nem illik kimondani, ezért helyette jelzőt alkalmaznak, rendszerint egyik tulajdonságát mondják neve helyett. Magyarországon is lehetett ennek nyoma, ahogy a Vita St. Gerardiban olvasható: *Nomen matris Christi proprium in Ungarorum generatione non exprimitur, sed tantum domina resonat.* R. L. G

Krumpletum. Nagykovácsi (Pest m.) 1829. évi latin nyelvű egyházlátogatási jegyzőkönyvében (*canonica visitatio*) találkoztam ezzel az újkori hazai „latin” szóval a következő szövegösszefüggésben: „*Parochus habet etiam krumpletum . . .*” Mikor a plébános jövedelmét sorolja fel az *agros, vineas, canabetum* és *fügopyretum* mellett, akkor említi a *krumpletum* szót. Jelentése természetesen 'krumpliföld', és az akkor már feltétlenül meglévő *krumpli* német eredetű magyar szónak a latinositása a *canabetum* 'kenderföld', *fügopyretum* 'kukoricaföld' mintájára. A *krumpli* első adata a TESz. szerint 1768-ból való.

Töredelmes. Ma a szót a köznyelvben leginkább a *megbánás, vallomás* jelzőjeként használjuk. Jelentése az ÉrtSz. szerint: „1. . . bűneit, vétkét bánó 2. Töredelemről tanúskodó, töredelemre valló.”

Debrecenben az egyik liftes nénivel beszélgettem a földszint és a harmadikemelet között (nem gyorslift). „Pesten tetszett járni?” kérdezte. „Hajnalban mentem, este már meg is jöttem” válaszoltam. „Töredelmes lehet így utazni!” jegyezte meg. Ezt a jelentését a szónak eddig nem ismertem, a MTSz. sem közli. Közvéleménykutatást tartottam a bennszülött debreceniek között az egyetemen. Így kiderült, hogy a *töredelmes* szót mindnyájan ismerték, a 'fárasztó' jelentésben is. Ez a származék tehát, akár csak a *megettört* ember, *törődött* ember, *töri magát* érte kifejezésekben, vagy akár a *töredelmes* köznyelvi jelentésében is szemléletesen közel van még a *tör* ige konkrét jelentéséhez. A sok utazás *megettöri, összetöri* az embert, tehát *töredelmes*.

Kálmán Béla

Márton Gyula
1916—1976

Újabb súlyos veszteség érte a magyar nyelvtudományt: 1976. április 4-én meghalt Márton Gyula, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem nyelvész professzora. A szilágysági Nagymonban született, a zilahi kollégiumban végezte el a középiskolát, és a kolozsvári egyetemen szerzett tanári oklevelet magyar—román—esztétika szakból. Erdély szülőltje volt, ott élte le egész életét, s tudományos munkássága is elsősorban olyan témakörökre irányult, amelyek szorosan összefüggnek a romániai magyarság nyelve jelenének és múltjának sajátos körülményeivel, adottságaival. A romániai magyar nyelvjárások és a román—magyar nyelvi kapcsolatok, nyelvi kölcsönhatás vizsgálata adja tudományos munkásságának legjavát. S mindkét területen kimagaslót és maradandót alkotott: neve ez irányú gazdag és sokszínű tevékenysége révén vált ismertté messze hazája határain túl is.

A nyelvtudomány iránti érdeklődése már korán, még egyetemi hallgató korában kialakult — a dialektológia irányában. Ebben jelentős szerepe van az akkor Kolozsvárt működő két kiváló román nyelvész professzornak, Sextil Puşcariunak és Sever Popnak, a kiemelkedő eredményeket felmutató román nyelvöldrajzi kutatások megszervezőinek. De Márton Gyulának a nyelvjárások iránti érdeklődését serkentette egy más irányú kolozsvári hagyomány is: Csűry Bálint, aki éppen Márton Gyula egyetemi évei alatt szervezte újjá, és helyezte új tudományos alapokra a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékén a magyarországi nyelvjárastani kutatásokat, csak néhány évvel korábban távozott Kolozsvárról, és Szabó T. Attila személyében a nyelvjárás kutatásnak ebben az időben is jelentős képviselője élt és alkotott ebben a nagy tudományos múlttal rendelkező városban.

Az alig 25 esztendőes Márton Gyulát, aki addig már figyelemre méltó tudományos eredményeket mutatott fel, 1941-ben kinevezik az Erdélyi Tudományos Intézetbe. Őszinte lelkesedéssel, szép és gazdag tervekkel kapcsolódik bele a Szabó T. Attila vezette Borsa völgyi nyelvjárás kutatásba. Terveinek nagy része nem valósulhatott ugyan meg: az egyre súlyosbodó háborús nehézségek nem kedveztek a kutatómunkának. De így is egyik munkatársa volt az első önálló magyar nyelvatlasz-kiadványnak: Szabó T. Attila — Gálffy Mózes — Márton Gyula: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke nyelvi térképé”-ből, Kolozsvár, 1944.

1945 után a kolozsvári egyetem oktatója lett Márton Gyula. Saját szűkebb szakterülete mellett rendszeresen ellátta a finn-ugor nyelvészeti, sőt egy időben az általános nyelvészeti előadásokat is. Eredményes oktatói-nevelői munkáját, kitűnő szervező képességét magas egyetemi funkciókban is gyakorolhatta és kamatoztathatta.

Az ilyen jellegű sokrétű egyetemi munka önmagában is teljes embert kíván. Márton Gyula azonban vallotta, hittelt hirdette, s élete gyakorlatában is megvalósította azt az elvet, hogy: eredményes és korszerű oktató munkát csak az végezhet, aki tudományos ismereteit folyamatos alkotó munkával állandóan bővíti és megújítja. S e téren is kimagaslóan szép példát mutatott. Nagyrészt szabadságát, a jól megérdemelt pihenés napjait és óráit használta fel arra, hogy fáradtságot nem ismerve végezze — nem is mindig a legkedvezőbb külső körülmények között — a nyelvjárás kutatók könnyűnek egyébként

sem mondható terepmunkáját. Tervezett, szervezett, tanítványokat nevelt, buzdította őket, de mindenek előtt ő maga dolgozott, mert meggyőződéssel hitt az irányítása alatt folyó nyelvjárási anyaggyűjtés tudományos és kulturális fontosságában és hasznosságában.

Nagyrészt az ő érdeme, hogy a kolozsvári egyetem magyar nyelvészeti tanszékének munkatársai alig egy negyedszázad alatt olyan mértékű nyelvjárási gyűjtő munkát végeztek, amely példátlan a magyar nyelvtudomány történetében, amelyre büszke lehet az egész romániai nyelvtudomány, de büszke lehetne rá bármely ország nyelvtudománya is. Kisebb erdélyi tájegységek megszerkesztett nyelvatlaszainak sora várja a kiadást. Megjelenésüket Márton Gyula nem érthette meg. Sőt még csak azt sem adta meg neki a sors, hogy bizonyossággal megtervezzék: több évtizedes alkotó munkájának ezek a legnagyobb eredményei mikor válhatnak a nemzetközi és a magyar nyelvtudomány közkincsévé. De ezek a némán porosodó kéziratok a maguk nyelvén beszédesen szólnak leglelkesebb és legkitartóbb szorgalmazójuk és megalkotójuk emberi és tudói értékeiről, nagyságáról.

Márton Gyula majdnem négy évtizedes tudományos munkásságának eredményeit könyvek, romániai és magyarországi folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek sora jelzi. Ezek felsorolása vagy akárcsak szemelvényes bemutatása, méltatása itt most nem célunk.

Feltétlenül szólni kell azonban Márton Gyula tanári, tudósnevelő tevékenységéről. Aligha van felemelőbb érzés egy tudós számára, mint az, ha tanítványok sora nevelődik fel mellette. S Márton Gyulának már viszonylag fiatalon megadatott ez a felemelő érzés: erdélyi magyar iskolákban, a romániai magyar kulturális élet számos fontos helyén dolgoznak tanítványai, s Kolozsvárott a kitűnően képzett fiatal magyar nyelvészek sora munkálkodik — eredményesen. Tanári-nevelői munkásságának legnagyobb hatása ugyanis abban volt, hogy együtt dolgozott tanítványaival, az elméleti ismeretek átadása mellett maga is részt vett a gyakorlati munka minden szakaszában. S ennek a nyelvjáráskutatásban különösen nagy a jelentősége.

Márton Gyula eltávozott közülünk. Fiatalon, alkotó ereje teljében halt meg, nagy terveket hagyva maga után megoldatlanul. Életműve azonban a magyar nyelvtudományé, s tervei is tovább élnek, és minden bizonnyal megvalósulnak azok munkájában, akikre élete nagy részét áldozta — tanítványaiban, munkatársaiban.

Imre Samu

A magyar nyelv hete Szabolcs-Szatmárban

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi szakosztálya ebben az évben tizedszer rendezte meg A magyar nyelv hetét. A jubiláris hét országos megnyitó ünnepségének és egyéb rendezvényeinek a házigazdája a szabolcs-szatmári nyelvi szakosztály volt.

A megnyitó ünnepély március 22-én a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színházban zajlott le. Kodály Zoltán Kalevala-feldolgozásának a bemutatásával kezdődött a műsor. A Tanárképző Főiskola énekkara adta elő Fehér Ottó vezényletével. Gyűrő Imre megyei tanácselnök-helyettes üdvözlő szavai után Lőrincze Lajos mondott megnyitót. Méltatta A magyar nyelv hete mozgalom jelentőségét, ismertette 10 éves történetét. A főiskola énekkarának számai után került sor Gáspári László főiskolai adjunktus Szabolcs-Szatmár nagy íróinak és költőinek műveiből összeállított irodalmi műsorára. Ebben közreműködtek Avar István, Benkő Gyula, Csernus Mariann és Sinkó László színművészek. A Magyar Rádió nyilvános felvétele volt ez a szám.

22-én délben a nyíregyházi temetőben a rendező szervek vezetői megkoszorúzták Bessenyei György sírját.

Az előadások már 22-én délelőtt megkezdődtek. Összesen 118 előadás hangzott el a megyében 51 témáról. Az előadások zömében az előadók a közélet és az anyanyelv kapcsolatát mutatták be. A megyei műsorfüzet címlapján is ez a központi téma szerepelt: Közélet és anyanyelv. A Közélet és helyesírás, Közélet és anyanyelv, Közéletiség — beszédmód — nyelvi kultúra, A közéleti vita nyelvi formálása, Az anyanyelv az ember életében, Az ifjúsági és a diáknyelv kérdései, Nyelvi magatartás — emberi magatartás, A jó gondolatot csak helyesen és szépen érdemes elmondani stb. címet viselő előadások más és más oldalról megközelítve ezeket a kapcsolatokat mutatták meg. Más előadások az anyanyelvoktatás oldaláról foglalkoztak a témával, ugyanis pedagógus továbbképzésen, illetve pedagógus hallgatóság előtt hangzottak el (A helyes beszédre nevelés gyermekkorban, A korszerű anyanyelvoktatás — beszédtanítás, A tanári beszéd szerepe). Beszéltek előadónk megyénk nagy írónak nyelvéről és stílusáról, a mai irodalmi nyelvről (Krúdy Gyula nyelve és stílusa, Stílus és nyelv megyénk nagy írónak műveiben, A tájnyelv mint stílus eszköz Móricz műveiben, Kölcsey nyelve és stílusa, Milyen a mai szép-irodalom nyelve és stílusa?) és több olyan témáról, amely mindig érdeklődésre tarthat számot: Mióta beszélünk magyarul? A magyar vezetéknevek kialakulása, Csapdák a mondat szerkesztésben, Anyanyelvünk játéka, Nyelvünk helye a világ nyelvei között, Szólások és közmondások, Az idegen szavak használatáról, Anyanyelvünk muzsikája stb.

A múlt évi nagyszerű debreceni kezdeményezésre Nyíregyházán is rendeztek anyanyelvi fórumot. Ezen 27 kérdésre kaptak választ a hallgatók. Március 25-én került sor arra a vetélkedőre, amelyen a megye legjobb irodalmi színpadai mutatták be az „Ezerarcú anyanyelvünk” című irodalmi összeállításukat. Az I. díjat a nyíregyházi Kossuth Lajos Szakközépiskola, a II. díjat pedig a nyíregyházi Vasvári Pál Gimnázium irodalmi színpadának ítélte oda a bíráló bizottság.

A szabolcs-szatmári rendezvénysorozaton előadást vállalt szinte mindenki, aki a nyelvi ismeretterjesztésben jelentős szerepet játszik, továbbá előadást tartottak a megyei nyelvi szakosztály tagjai, sőt a megyei irodalmi szakosztálynak is néhány tagja. Előadónk voltak: Bachát László, Bakos József, Bory Zsolt, Csermely Tibor, Deme László, Fábrián Pál, Gáspári László, Grétsy László, Gulya János, Imre Samu, Kálmán Béla, Katona Béla, Kemény Gábor, Lőrincze Lajos, Margócsy József, Nagy Ilona, Nagy János, Nyirkos István, Orosz Béla, Ördög Ferenc, Rácz Endre, Sebestyén Árpád, Szathmári István, Takács Etel, Szende Aladár, Tóth László és Wacha Imre.

Az előadásoknak pontosan a fele Nyíregyházán hangzott el, a másik fele járási székhelyeken (Nyírbátor, Fehérgyarmat, Kisvárd, Mátészalka, Nagykálló, Vásárosnamény) és a megye kisebb-nagyobb településein (Csenger, Tiszavasvári, Gávavencsellő, Nagyecsed, Nyírcsaholy, Nyírbétek, Nyírlövő, Tiborszállás, Hodász, Ibrány, Mándok, Újfehértó, Baktalórántháza). Az előadásokat és az egyéb rendezvényeket 9823 fő hallgatta meg, s közel 500 érdeklődő kérdés vagy megjegyzés hangzott el az előadások után. Az egyes előadásokon nagyon változó számú volt a hallgatóság. Voltak előadások, amelyeket 15-en, 20-an hallgattak meg, de voltak olyanok is, amelyekben 150—180 hallgató jelent meg. A beszélgetés, az érdeklődés ott volt a legélénkebb, ahol a hallgatóság száma viszonylag kicsiny volt.

A hallgatók nagyobb része iskolai tanuló és pedagógus volt, hiszen 3 sorozat is iskolában zajlott (a nyíregyházi Tanárképző Főiskolán, a mátészalkai és a fehérgyarmati gimnáziumban), sok előadásra pedig renthagyó magyaróra vagy pedagógus továbbképzés keretében került sor. Szép számmal hallgatták meg azonban az előadásokat egyéb

értelmiségiek, munkások és termelősövetkezeti parasztok is. A Megyei Könyvtárban, a nyíregyházi konzervgyárban rendezett sorozatok, továbbá az üzemekben és a községi művelődési házakban rendezett egyes előadások erre szinte mindenki számára lehetőséget adtak.

Ünnepélyes záróülés fejezte be a hetet március 27-én este a nagykállói Művelődési Házban. B ó d o r S á n d o r gimnáziumi tanár üdvözlő szavai után D e m e L á s z l ó tartott „Közéletiség — beszédmód — nyelvi kultúra” címen előadást. Közreműködtek a nyíregyházi Tanárképző Főiskola hallgatói. B a c h á t L á s z l ó nak, a megyei magyar nyelvi szakosztály elnökének zárószavával ért véget a szabolcs-szatmári rendezvény-sorozat.

Bachát László

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. V. 24. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

---

76.3204 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Gálffy Mózes—Murádin László: Anyanyelvünk művelése (Ismerteti: <i>Büky Béla</i>)	345
Kecskés Gyula: Püspökladány újkori története helyneveiben (Ismerteti: <i>É. Kiss Sándor</i>)	347
Péchy Blanka: Beszélni nehéz! (Ismerteti: † <i>Bárczi Géza</i>)	350

Vita

Lőrincze Lajos—Deme László—Elekfi László—Varga Györgyi—Molnár József— Fábián Pál—Wacha Imre—Szende Aladár—Péchy Blanka: Beszédkultúránk időszerű kérdései	353
---	-----

A Nyelvőr postája

<i>Török Gábor</i> : Dsida egy szaváról	376
<i>R. L. G.</i> : Szent Mária—Boldogasszony	378
<i>Kálmán Béla</i> : Krumplétum—Töredelmes	379

A Nyelvőr hírei:

<i>Imre Samu</i> : Márton Gyula	380
<i>Bachát László</i> : A magyar nyelv hete Szabolcs-Szatmárban	381

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5
9. *Deme László*: Helyesírási rendszernök logikája ..... 5 „
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 „
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

1972-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	50,- Ft
<i>Balázs János</i> : Funktionswerte der Pronominalität	150,- Ft
<i>Benkő Lóránt</i> — <i>Imre Samu</i> : The Hungarian Language	260,- Ft
<i>Erdélyi István</i> : Ostjакische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass	220,- Ft
<i>Gáldi László</i> : Contributions à l'histoire de la versification roumaine. La prosodie de Lucian Blaga	120,- Ft
<i>Korenchý Éva</i> : Iranisch Lehnwörter in den obugrischen Sprachen	70,- Ft
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk	50,- Ft
Magyar Értelmező Kéziszótár A — Zs. Szerk. <i>Juhász József</i> — <i>Szöke István</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> — <i>Kovalovszky Miklós</i>	260,- Ft
<i>Tompa József</i> : A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv	74,- Ft
<i>Tompa József</i> : Kleine Ungarische Grammatik	150,- Ft
<i>Szoboszlay Ágnes</i> : A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében Nyelvtudományi Értekezések 77.)	14,- Ft
<i>Hutás Magda</i> : Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában (Nyelvtudományi Értekezések 78.)	25,- Ft
<i>Pena vin Olga</i> : Azeriségi magyar szigetek nyelve (Nyelvtudományi Értekezések 79.)	26,- Ft

1973-ban megjelent nyelvészeti kiadványok

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. Grammatikai tanulmányok. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i> — <i>Szépe György</i>	38,- Ft
<i>Imre Samu</i> : Felsőőri tájszótár	35,- Ft
<i>Juhász Gyula</i> nyelvének szótára. Szerk. <i>Benkő László</i>	100,- Ft
<i>O. Nagy Gábor</i> : Abriss einer Funktionellen Semantik	70,- Ft
<i>Ördög Ferenc</i> : Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén	115,- Ft
Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I. köt. Szerk. <i>Gáldi László</i>	198,- Ft
<i>Révai Miklós</i> : A magyar szép toll. Sajtó alá rend. <i>Éder Zoltán</i>	55,- Ft
<i>Rot A. M.</i> : Vengersko-vozsztocsnoszlavjanszkije jazikovije kontaktu	250,- Ft
<i>Zsülka János</i> : A nyelvi mozgásformák dialektikája	45,- Ft
<i>Gregor Ferenc</i> : A magyar népi gombanevek (Nyelvtudományi Értekezések 80.)	10,- Ft
<i>Szendé Tamás</i> : Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói (Nyelvtudományi Értekezések 81.)	13,- Ft

1974-ben megjelent nyelvészeti kiadványok

A magyar helyesírás szabályai. Tizedik kiadás, tizennegyedik (a tizenharmadikhoz képest változatlan) lenyomat. Szerk. <i>Benkő Loránd</i> — <i>Fábián Pál</i>	16,- Ft
A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Deme László</i>	420,- Ft
<i>Hadrovics László</i> : Schrifttum und Sprache der burgenländischeé Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert	340,- Ft
Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. <i>Papp László</i> — <i>Végh József</i>	240,- Ft
<i>Szemere Gyula</i> : Az akadémiai helyesírás története (1832 — 1954) (Nyelvészeti Tanulmányok 17.)	48,- Ft
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. (Nyelvtudományi Értekezések 82.)	39,- Ft
Jelentésan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. <i>Imre Samu</i> — <i>Szathmári István</i> — <i>Szűts László</i> (Nyelvtudományi Értekezések 83.)	69,- Ft
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben (Nyelvtudományi Értekezések 84.)	19,- Ft
<i>Havas Ferenc</i> : A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása (Nyelvtudományi Értekezések 85.)	16,- Ft
<i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása (Nyelvtudományi Értekezések 86.)	19,- Ft